तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दखण्डं ।

विधिवादादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादान्तं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमद्गङ्गेशविरचितं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचित-
रहस्यनामकटीकया महामहोपाध्याय-श्रीजय-
देवमिश्रविरचितालोकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथ-
शिरोमणिकृतेन आख्यात-
वादेन नञ्वादेन
च सहितं ।

एसियाटीकसोसाइटीसमाजानुमत्या संस्कृतविद्यालयाध्यापक-
महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन
परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां
बाप्टिष्टमिशनयन्त्रे मुद्रितं ।
शकाब्दाः १८२१ ।

अनुक्रमणिका ।

दुःखपङ्कनिमग्नानां जीवानां षोडशपदार्थ-तत्त्वज्ञानद्वारा दुःखात्यन्त-विमुक्तये परमकारुणिको महर्षिर्गौतमः षोडशपदार्थनिरूपणात्मकं तर्क-शास्त्रं प्रणिनाय । स च महर्षिः प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दात्मकप्रमाणचतु-ष्टयप्रामाण्यवादी, तन्मतमवलम्ब्य श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायः तत्त्वचिन्तामणि-नामकग्रन्थेन तादृशप्रमाणचतुष्टयस्य प्रामाण्यं सप्रपञ्चं सोपपत्तिकञ्च व्यवस्थापितवान् । स च तार्किकशिरोमणिर्मिथिलाजनपदमलङ्कारः कस्मिन् समये कतममब्दं मण्डयामास तद्विशेषेण नावधार्यते, किन्तु षड्-दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रात् तस्याप्राचीनत्वमेवं निर्णेतुं शक्यते, यतस्तेन स्वग्रन्थे "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते अनुमातारः" इति वाचस्पतिवचनयो-र्विरोध इति उक्त्वा तस्मात् तस्याप्राचीनता सूचिता । स यतः नव्यन्यायस्य प्रथमप्रणेता, तस्यैव पाण्डित्यबलेन न्यायदर्शनं सर्वत्र समादरमाससाद । तद्ग्रन्थस्य चिन्तामणिसंज्ञकत्वेन महामहोपाध्याय-श्रीजयदेवमिश्रविर-चिततद्ग्रन्थव्याख्याया आलोकनामकत्वं, महामहोपाध्याय-श्रीरुचिदत्त-विरचिततद्ग्रन्थव्याख्यायाः प्रकाशनामकत्वं, तार्किकाग्रगण्यमहामहो-पाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचिततद्ग्रन्थव्याख्याया दीधितिनामकत्वञ्च युक्तमेव । तादृशव्याख्यात्रयस्य उत्कर्षत्वेऽपि अतिसंक्षिप्तत्वात् महामहो-पाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशेन रहस्यनामकातिविशदव्याख्यया तद्-ग्रन्थतात्पर्यमुपवर्णितं । अस्मिन् तत्त्वचिन्तामणिनामकग्रन्थे चत्वारः परि-च्छेदाः सन्ति, प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः, द्वितीयः अनुमानपरिच्छेदः, तृतीय-उपमानपरिच्छेदः, चतुर्थः शब्दपरिच्छेदः, प्रथमपरिच्छेदे प्रत्यक्षप्रमितेः लक्षणं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, द्वितीयपरिच्छेदे अनुमितेर्लक्षणं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, ईश्वरानुमानप्रणाली विशेषेणोपवर्णिता

च। तृतीयपरिच्छेदे उपमितेर्लक्षणं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, चतुर्थपरिच्छेदे शाब्दप्रमितेर्लक्षणं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं। द्वितीयानुमानपरिच्छेदस्य केचिदंशाः अस्मत्प्रदेशे पठन-पाठनयोः प्रचरन्ति, सुतरां पठन-पाठनाभावात् उत्सन्नप्राया इव आसन्। तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्भिः एसियाटीक-सोसाइटी-समाजविद्भिः परिशोधनपूर्व्वकमुद्योगोऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशार्थमङ्गीकृतम्, मयाप्यस्य संस्कारविषये यावान् परिश्रमः समुचितः तावान् अकारि तथापि भ्रमप्रमादवशात् स्खलितं सन्तः संस्कुर्वन्तु। अतिप्रामाणिकालोकप्रभृतिव्याख्यापुस्तकानां सुलभत्वेऽपि अतिविस्तृतत्वात् सुगमत्वात् सर्वैरध्येतृभिः विशेषेणादृतत्वाच्च महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचितरहस्यनामकव्याख्यया सह मूलपुस्तकमिदं मुद्रापितं। प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य समवायवादे अनुपलब्धिप्रामाण्यवादे अभाववादे प्रत्यक्षकारणवादे मनोऽणुत्ववादे अनुव्यवसायवादे निर्विकल्पकवादे अनुमानपरिच्छेदस्य ईश्वरानुमानवादे शब्दपरिच्छेदस्य शक्तिवादे समासवादे आख्यातवादे धातुवादे उपसर्गवादे प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशकृतरहस्यनामकव्याख्यापुस्तकस्याप्राप्तत्वात् तत्र तत्र मूलविभागेषु महामहोपाध्याय-श्रीजयदेवमिश्रविरचितालोकनामकव्याख्यापुस्तकं सन्निवेशितं। उपमानपरिच्छेदे रहस्यनामकव्याख्यापुस्तकस्यालोकनामकव्याख्यापुस्तकस्य चाप्राप्तत्वात् तत्र विभागे महामहोपाध्याय-श्रीकृष्णकान्तविद्यावागीशविरचितदीपन्याख्यव्याख्यापुस्तकं सन्निवेशितं। शब्दपरिच्छेदस्य उच्छन्नप्रच्छन्नवादे विधिवादे अपूर्ववादे शक्तिवादे समासवादे आख्यातवादे धातुवादे उपसर्गवादे प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीरुचिदत्तकृतप्रकाशनामकव्याख्यायां अभिनवपदार्थनिष्कारदर्शनात् तत्र तत्र विभागे कुत्र-कुत्रचित् रहस्यनामकव्याख्याया अधस्तात् कुत्र-कुत्रचिच्च आलोकनामकव्याख्याया अधस्तात् रुचिदत्तकृतप्रकाशनामकव्याख्यानमपि सन्निवेशितं। यानि च आदर्शपुस्तकान्यवलम्ब्य मयैतत्परिशोधनं कृतं तेषामेकं नवद्वीप-

निवासि-पूज्यपाद-महामहोपाध्याय-श्रीभुवनमोहनविद्यारत्नमहोदयसन्नि-
धानादपरं नवद्वीपनिवासि-श्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तमहोदयसन्निधानादित-
रत् पूर्व्वस्थलीनिवासि-महामहोपाध्याय-श्रीयुक्तकाशीनाथन्यायपञ्चाननमहो-
दयसन्निधानादपरं कोटपुरनिवासि-पूज्यपाद-श्रीश्यामापदन्यायभूषणमहो-
दयसन्निधानादपरमपि राजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरात् प्राप्तं; एतत् पुस्तक-
पञ्चकं सम्पूर्णं परिशुद्धञ्च। अन्यच्च यत् सोसाइटीसमाजात् लब्धं तदसम्पूर्णं।
तदेवं षडादर्शपुस्तकानि एतत्पुस्तकपरिशोधने सहायत्वेन लब्धानि।
तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतव्याख्यातवादापेक्षया समुज्ज्वलत्वात् सर्व्वान्तेवासिभि-
र्विशेषेण समादृतत्वाच्च महामहोपाध्याय-तार्किकाग्रगण्य-श्रीरघुनाथ-
शिरोमणिभट्टाचार्य्यविरचित व्याख्यानवादः तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतशब्द-
परिच्छेदे नञ्पदार्थविचाराभावात् अतः शिरोमणिभट्टाचार्य्यकृत नञ्वादश्च
तत्त्वचिन्तामणिशेषे परिशिष्टभावेन मुद्रापित इत्यलं पल्लवितेन।

श्रीकामाख्यानाथशर्म्मणः।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तत्त्वचिन्तामणिटीकाकारधृत-श्लोकानां अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

म ।

य ।

व ।

स ।

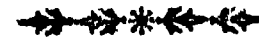
तत्त्वचिन्तामणिप्रबन्धकारोल्लिखित-तट्टीकाकारोल्लिखितानां ग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

म ।

स ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

तत्त्वचिन्तामणिकारोल्लिखितानां तट्टीकाकारोल्लिखितानाञ्च वैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची।

प्रत्यक्षखण्डस्य।

वैदिकशब्दः।

विश्वजित् ६ । ४ ॥ २८ । ३ ॥ ३० । ७ ॥
व्रीहिः ४४ । ८ ॥

श ।

श्येनः १८ । ११ ॥ ४३ । १० ॥
श्राद्धं १८ । १२ ॥ ४६ । ५ ॥ ४६ । १८ ॥

स ।

सप्तयः ४३ । १ ॥ ४६ । १२ ॥ ४७ । ३ । ४८ । ६ ॥
स्वर्गः १३ । १२ ॥ १४ । १६ ॥ २१ । ६ ॥ २२ । ६ ॥ २८ । ३ ॥ २६ । ३१ ॥
६७ । १६ ॥ ७० । ८ ॥ ८६ । ३ ॥ ३४४ । ३ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डस्य ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतानां श्लोकानां श्रुतीनाञ्च प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकारनामानि ।

न ।

प ।

भ ।

म ।

ल ।

स ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची।

अनुमानखण्डस्य।

ग्रन्थनामानि।

न।

व।

ल।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अ ।

य ।

स ।

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

अ ।

उ ।

क ।

त ।

न ।

प ।

ह ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतश्लोक-श्रुतीनां प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

त ।

द ।

न ।

प ।

भ ।

म ।

व ।

स ।

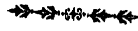
तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्तृनामानि ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारकृतग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची।

ईश्वरानुमानखण्डस्य।

ग्रन्थनामानि।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिकशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

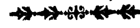
वैदिकशब्दाः ।

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

विषयः ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारकृतश्लोकानां प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

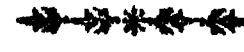

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकार-नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

ग्रन्थकारनामानि ।

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

उपमानखण्डस्य ।

विषयः ।

उ ।

स ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारधृतश्लोक-श्रुतीनां अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

प्रतीकः ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकार-नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

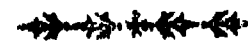
ग्रन्थकर्तृनामानि ।

य ।

व ।

स ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

भ ।

भारतं ३४२ । ८ ॥ ३४४ । १५ ॥ ३४६ । ७ ॥ ३७७ । ५ ॥ ३६५ । १ ॥

व ।

वेदः ९९ । १ ॥ १०२ । १ ॥ १०३ । १ ॥ १३१ । १३ ॥ १३८ । ४ ॥ १३९ । ३ ॥ १४३ । २ ॥ १४६ । १ ॥ १४७ । ३ ॥ १५० । ५ ॥ ३४० । २ ॥ ३४३ । १ ॥ ३४५ । १ ॥ ३४९ ॥ ३ ॥ ३५१ । २ ॥ ३७१ । ३ ॥ ४६९ । १ ॥ ४७० । २ ॥ ४७१ । १ ॥ ४७४ । ४ ॥ ४८४ । १ ॥ ४८६ । ६ ॥ ४९४ । १ ॥ ४९८ । १ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥ ५११ । १ ॥

स ।

स्मृतिः ३६४ । २ ॥ ३६० । ८ ॥ ४६९ । २ ॥ ४७० । २ ॥ ४७३ । २ ॥ ४७४ । ४ ॥ ४८१ । २ ॥ ४८५ । ६ ॥ ४८८ । ५ ॥ ४८९ । १ ॥ ४९९ । १ ॥ ५०० । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५१० । १ ॥ ५११ । १२ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितवेदोक्तशब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

अकारादिक्रमेण विषयसूची।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य।

विषयः।

य ।

ल ।

व ।

श ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिक-शब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

वैदिकशब्दाः ।

न ।

प

य ।

व

श

स ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोद्धृतश्लोक-श्रुतीनां प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

प्रतीकाः ।

द ।

ध ।

न ।

प ।

य ।

व ।

श ।

स ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

ग्रन्थकारनामानि ।

अ ।

उ ।

ग ।

ज ।

न ।

प ।

भ।

म।

व।

श।

स।

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

विषयः ।

धा।

प्र।

य।

ल।

व।

स।

हि।

श्री गणेशाय नमः।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः।

[illegible]

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादरहस्यम्।

[illegible]

(१) [illegible]

[illegible]

...ति प्रवर्त्तकज्ञानं निरूप्यते। तत्राभिधा-तत्स्वरूपा-

'भवति' निर्वहति, 'निरूप्यते' वेदस्याचारमूलत्वनिरूपणानन्तरं निरूप्यते। एतेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वस्य स्वरूपसत एवाचारमूलत्वनिर्वाहकत्वात्तन्निर्वाहार्थं तन्निरूपणमनुपयुक्तं। न च प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं विना नाचारमूलत्वज्ञानं अतस्तज्ज्ञानार्थं प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणमिति वाच्यं। प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं(१) विनाप्याचारमूलत्वज्ञाने विरोधाभावात् तथासत्याचारमूलत्वज्ञानं वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानेन भवतीत्येव वक्तुमुचितत्वाच्च इति पूर्व्वपक्षाभासो निरस्तः। सङ्गतिप्रदर्शनपरोऽयं ग्रन्थो न निरूपणप्रयोजनप्रदर्शनपर इति ध्येयं।

अथ भट्टाः प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूतो विधिसमवेतो भावनापरनामा अतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तस्यैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः, सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एक-

(१) आचारमूलत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याशयेन समाधत्ते प्रवर्त्तकज्ञानेति।

लिङादिशब्दाभिधानात्मकः स्वनिष्ठो व्यापारोऽवश्याभ्युपेयः व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारा यथा दण्डस्य स्वनिष्ठस्पन्दात्मकपरनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारा चक्रनिष्ठस्पन्दजनकत्वं, अत्र व्यापारे व्यभिचारवारणाय व्यापारभिन्नस्येति, व्यापारस्य स्वनिष्ठव्यापारजनने न व्यापारापेक्षा अनवस्थापत्तेरित्यतस्तेति, व्यापारिणा स्वनिष्ठव्यापारजनने न व्यापारापेक्षा ... सा परनिष्ठेति, आनन्दाद्येव लिङादि प्रवृत्तिं जनयत्विति शब्दाश्रिता सा भावयतीत्यत उक्तं स्वनिष्ठेति, सा च शब्दाश्रितत्वाच्छब्दभावनेत्युच्यते,

प्रयोजनान्यथाभावा[1] वा आख्यातसामान्यमभिधत्ते इति
व्यापारे विधेरर्थान्तरे विशेषणतयान्वेऽति, प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया
व्यापारे विशेषणं, तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष-
इत्यन्वयः । न चैतादृशप्रवृत्तावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः
प्रयोजनज्ञानस्याहेतुत्वे "विश्वजितेत्यादौ फलकल्पनानुपपत्तेः इति
वाच्यं । यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाध-
नत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यतावशादेव व्यापारे
तज्ज्ञानात् । यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वप्रत्ययः तत्र प्रवृत्तिरूप-
व्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं ।
न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादिति वाच्यं ।
क्रियागतेष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात्
अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च । न चैवं तादृ-
शाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं । विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसम-
वायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवत् इत्यनुमानादेव तत्सिद्धेः पर-
मते शब्दस्य द्रव्यत्वासिद्धेः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभि-
चारः, तस्य शरीर-प्राणसंयोगोपादानत्वात् । न च विधिर्न प्रवृत्तौ

---

(१) स्वप्रतिपादकशब्दप्रतिपाद्यत्वरूपप्रत्ययास्येत्यर्थः ।

अपरार्थविषयत्वेनार्थभावनेत्युच्यते, सा च सर्वाख्यातवाच्या तदुक्तं, "अभि-
धाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु
गम्यते" । 'अर्थात्मत्वं' अर्थविषयत्वं, अर्थभावना च कर्म करणमिति-
कर्तृतासापेक्षत्वात् द्वार्यमुत्पत्ती भवति, अन्यथा फलं स्वर्गादि सा न भाव-

कारणं प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारादिति वाच्यं। वैधवीजन्य-प्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च। तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा इत्यन्यदेतत्। भवतु अभिधा तथापि तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्या व्यभिचारात् प्रत्यक्षादि-नेष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्तेः। नापि यागादिविषयिकायां, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति, चेत्, न, विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डो-पाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात्। न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृ-त्त्यापत्तिरिति वाच्यं। विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणाऽभिमतत्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः।

एके तु सङ्कल्पज्ञानं प्रवर्त्तकं, सङ्कल्प इच्छा, तत्रैव विधिशक्तिः, याग इच्छाविषय इत्येवान्वयबोध इत्याहुः।

अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अपूर्वज्ञानं प्रवर्त्तकं, नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन तत्कल्पनात् मिथ्यापूर्वस्य [illegible] तथापि स्वीकारात्[१] विधिशक्तिरपि तत्रैव, यागजन्यमपूर्वमित्ये-वान्वयबोध इत्याहुः।

(१) न च नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन व्यभिचार इति वाच्यं। मिथ्यापूर्वस्य तथापि स्वीकारादिति ख०।

येन तस्यैतच्चिन्तयाधीनत्वात्, एवञ्च शब्दभावनापि भावनात्वात् किं केन कथमितिप्रश्नयन्ती भवति, तदिदमाह, "लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः। सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्ग-

पूर्व्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं, तस्मिन् सत्यपि प्र-

केचित्तु भावनाज्ञानं वैदिके प्रवर्त्तकं, भावना च प्रयत्नो न त्विष्टसाधनताज्ञानं नित्ये तदभावात्, विधिशक्तिरपि तत्रैव आख्यातसामान्यस्य तदर्थत्वात् अन्वयस्तु पचतीत्यादिवदित्याहुः(१)।

तदेतन्मतचतुष्टयं एकैकेन ग्रन्थेन दूषयति, 'तथाभिधेति, 'तथा' निरूपणं, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयश्चास्य 'प्रवर्त्तकमित्यनेन, तथाच तन्निरूपणविषयीभूतं प्रवर्त्तकमिदं नेत्यन्वयः, अभिधानञ्च विधिसमवेतपदार्थत्वं अभिधापदवाच्यत्वं वा तेनाख्याते नाप्रसिद्धिः आख्याते शब्दशक्तेरेव अभिधापदवाच्यत्वात् ।

केचित्तु 'तत्र' प्रवृत्तौ, 'न प्रवर्त्तकं' नोत्पादकं न जनकमिति यावदित्याहुः ।

'तस्मिन् सतीति विनेष्टसाधनताज्ञानं तेषां ज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेरित्यर्थः, इदञ्च सङ्ख्यापूर्व्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यत्रैव हेतुः अभिधायां मानाभावेन तज्ज्ञानमात्रस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'अमत्य-

(१) तथाच यागानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोध इति भावः ।

न्योपयुज्यते" ॥ इति, किमित्याकाङ्क्षायां प्रवर्त्तनीयपुरुषप्रवृत्तिर्भाव्या सैव कर्म्म, केनेत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धबोध इति, अश्रुतस्य लिङादेरप्रवृत्तेः सम्बन्धबोधेन तच्छक्तिग्रहरूपेण सहकारिणा सा प्रवर्त्तयतीत्यर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायां 'प्ररोचनेति, 'प्ररोचना' स्तुत्यर्थवादः, स च कर्म्मणः प्रशस्तत्वज्ञानमन्तरेणावसीदन्तीं प्रवृत्तिमप्रापयन्तीं विधिशक्तिं प्राशस्त्यज्ञानद्वारा प्रवृत्तिजननीं करोति, अतएव यत्र प्ररोचना न श्रूयते

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च । कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति

यौति, इदञ्च सर्व्वत्रैव हेतुः वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेतपदार्थसङ्कल्पापूर्व्व-भावनादिविषयकत्वेऽसत्यपि किंचिदिष्टसाधनत्वज्ञानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु एतादृशाभिधायामेव मानाभावः । न चोक्तानुमानमेव मानं, शब्दत्व प्रवृत्तिसामान्ये शाब्दप्रवृत्तौ वा व्यभिचारात् अन्यथासिद्धत्वाच्च अकारणत्वात् शब्दस्य द्रव्यत्वासिद्धेः अप्रयोजकत्वाच्च[1] । एवं सङ्कल्पज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं मानाभावात् इच्छात्मकस्य तस्य स्वरूपसतो हेतुत्वेन तदभावे तज्ज्ञानादप्रवृत्तेः, एवमपूर्व्वज्ञानमपि वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ न कारणं अपूर्व्वादिपदादपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं भावनापदादपि तदापत्तेरित्यपि बोध्यमिति सङ्क्षेपः । 'कार्य्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घट-याग-पाकादिकर्त्तृत्वात्साधककपाल-हविस्तण्डुलादिसिद्ध-

(१) ननु शब्दात्मान्यतरत्वमेव हेतुर्वाच्यः अतो नासिद्धिरत आह, अप्रयोजकत्वाच्चेति ।

तत्रापि कल्प्यत इति तस्मा विध्यविनाभाव इति । इदमत्र तत्त्वं, अभिधापि न तत्त्वेन ज्ञाता स्वरूपसती वा हेतुरतिप्रसङ्गादिति प्रवर्त्तनात्वेन भावनात्वेन च ज्ञाता तथा, तथाच यजादिपदसमभिव्याहारेण यागादिजनकप्रवृत्तिजनकत्वग्रहे समानसंवित्संवेद्यतया यागादावपि कृतिसाध्यत्वभानं, साध्यानुपस्थितौ च भावनात्वेन ज्ञानमसम्भवीति समभिव्याहृतफलं प्रति भावनात्वेन ज्ञायते, अतएवाश्रुतफले विश्वजिदादौ फलं कल्प्यते,

गुरवः । तथा हि ज्ञानस्य कृतौ अन्वयायां चिकी-

विशेष्यकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं। प्रवृत्तेर्हि विषयताद्वयी एका साध्यत्वाख्यविषयता, सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घट-याग-पाकादेर्न तु तज्जनकीभूतकपालादिनिष्ठा, अतएव घटं करोति यागं करोतीत्येवानुव्यवसाय-व्यवहारौ न तु कपाल-हविरादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति हविः करोतीत्यनुव्यवसायो व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयायाः साध्यत्वाख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च साध्यत्वाख्यविषयताया एव कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयार्थत्वनियमे कपाल-तन्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादिव्यवहारवत् कपालं घटवन्तं करोति तन्तुं पटवन्तं करोतीत्यादिव्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं । साध्यवैशिष्ट्यबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया एव तथा नियमात्तत्र कपालादिपदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः, घटादिपदन्तु घटवतादिपरं, मतुबर्थः आश्रयत्वं, भावाख्यातयोर्व्यापार-प्रयत्नौ यथा

तथाचाभिधानतदिष्टसाधनत्वमपि भासते तच्च क्रियागतमिष्टसाधनत्वं विना नेत्याक्षिप्तमिष्टसाधनताबोधोऽपि, तथाच प्रवर्त्तनात्व-भावनात्वव्यापारानुकूलाप्यपरा शक्तिर्लिङादिपद एव, अन्यत्रैका प्रवृत्त्यनुकूला अपरा व्यापारानुकूला इति शक्तिचतुष्टयमिति । अन्ये तु व्यवहारेण धात्वित्सर्वांशस्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयन्ति, तावृष्टोक्तेवेति, तेन लिङर्थत्वाङ्गः । अपरे तु अपूर्वमेव विध्यर्थो वैदिके तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वा-

णीयमर्थः, तथाच कपालवृत्तिघटत्वावच्छिन्नानुकूलव्यापारजनकत्वमि-
त्यन्वयः, कपाले घटं करोमीत्यादिवत् कपालं घटं करोमी-
त्यादिप्रयोगोऽपीष्यत एवेत्यपि वदन्ति। अपरा च उपादानत्वापर-
नाम्नी सिद्धत्वाख्यविषयता सा च सिद्धकपाल-हविराद्युपाय-
निष्ठा कपालेन घटं करोमि हविषा यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायात्
तत्र च उपादानत्वाख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थे
कृतावन्वयात्। न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं[1] वा तृतीयार्थः, तस्य
च घट-यागादावेवान्वय इति वाच्यं। धर्म्यंशे तृतीयार्थस्य धात्वर्थ-
एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि
व्यवहारापत्तेः। अन्या च उद्देश्यत्वाख्यविषयता, सा च यत्साधन-
तासाध्यीना चिकीर्षा तन्निष्ठा, तस्य जलाहरण-स्वर्गादिरूपं
फलमेव जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करो-
मीत्यनुव्यवसायात् जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं
करोमीत्याद्यनुव्यवसायाच्च। इत्थञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदक-तत्तत्का-
र्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदक-

(१) आश्रयत्वमित्यर्थः, क्वचित्तथैव पाठः।

दिताङ्ग। इतरे तु प्रवृत्तिरूपभावनाख्यानं प्रयत्नत्वमिति सैव तिङर्थ इति
वदन्ति। तदेतत् सर्वं दूषयति, 'तच्चिन्त्यमिति, इदञ्च हेतुद्वयं यथायोग्यं
बोध्यं, भावनायां मानाभावेन तत्र तस्मिन् सतीत्यादिहेतोरनन्वयात्।
इदमप्याकूतं पदार्थसम्बन्धाभिज्ञायामभिधायां मानाभावः स्वव्यवहाराधीन-
व्युत्पत्तिवशेन शब्दस्य ज्ञानसाधनकत्वात् कारणेन प्रवृत्तिजनकत्वाभावात्
भावे वा आवश्यकेष्टसाधनताज्ञानमात्रव्यापारकत्वेनोपपत्तौ अभिधाकल्पना-

तत्तद्व्यक्तिविषयककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः । एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं, तेन तस्या अपि कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपाधकप्रवृत्तौ[1] न व्यभिचारः, अन्यथा नैयायिकमतेऽपि व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्हेतुत्वोपगमादिति भावः ।

यत्तु प्रवृत्तेर्विषयतावैचित्र्ये मानाभावः, किन्तु कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपाय एव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वं ; न चैवं घटं करोति यागं करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वनियमादन्यथा कपालं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । अत्र घट-याग-पाकादिपदस्य कपाल-हविस्तण्डुलादौ लाक्षणिकत्वात् कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यत्वानुकूलत्वान्यतरार्थकत्वनियमेनानुकूलत्वं वा तत्र द्वितीयार्थ इति प्राचीननैयायिका वदन्ति । तदसत् । लक्षणया शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानायाः घटं करोतीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुपपादनात् लक्षणायां मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरण-स्वर्गादिरूपफलस्य उद्देश्यताख्यविषयतायाः घट-याग-पाकादिषु साध्यताख्यविषयताया अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञान-

(१) कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपादानविषयकप्रवृत्ताविति ख० ।

व्यापारत्वे मानाभावात् । न चोक्तनियमात् तत्कल्पनं, स्वनिष्ठत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकतया कर्मविशेषणत्वात् अनुमित्यादिकरणव्याप्तिज्ञानादौ

र्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बो-

चिकीर्षायां कार्य्य-कारणभावोऽपि दुर्वार इत्युक्तप्राय एव वक्ष्या-मश्चोपरिष्टात्[1] इति दिक्। अत्र च, तत्प्रकारक-तद्विशेष्यक-तत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदककतत्साध्यक-तदर्थिप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकं न वा तदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति न वेत्यादिविप्रतिपत्तयः, तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। तदर्थित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं, न त्विष्ट-साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि स्वर्गाद्युपादानविशिष्टयागादिरूप-चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वोपगमात् इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकस्य ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वा-भ्युपगमाच्च इति ध्येयं। 'चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ती'ति, 'कर्त्तव्यं' द्वारं, चिकीर्षातिरिक्तं द्वारमिति समुदितार्थः, तथैव प्रकृतोपयोगात्। न चैवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकचिकीर्षाव्यापारकत्वं इति फलितं तच्चा-युक्तं उपादानप्रत्यक्षे व्यभिचारात्, तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वादु-पादानेच्छायास्तस्य द्वारत्वेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति वाच्यं। 'ज्ञानजन्येच्छा प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्साधनीभूतज्ञानस्येत्यर्थात्,

(१) वक्ष्यमाणात्रोपरिष्टादिति ग०।

व्यभिचाराच्च। इच्छापि न विषयैः तस्याः स्वरूपसत्या एव प्रवर्तकत्वेन ज्ञानप्रवर्तकत्वाक्षेपकल्पनात् कर्षकादिपदसम्भवाच्च। अपूर्वज्ञानमपि न

उपादानप्रत्यक्षस्य न साक्षात्साधनं उपादानप्रत्यक्षविगमेऽपि प्रवृत्त्यनुवृत्तेः उपादानेच्छायास्तद्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वाभावात् । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फल-चिकीर्षयोः प्रवृत्तावहेतुत्वादिति वाच्यं । फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छा-मात्रसम्पादकत्वेन अन्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव नत्वासिद्धेः । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेनैव चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वात् । न हि स्वसमानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्य्यन्तं साध्यं, अनुपयोगादिति ध्येयं । ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कुतो न क्वचित् कृत्युत्पाद इत्यत आह, 'तत्रैव' इति, 'हेत्वन्तरेति, हेत्वन्तरं दण्ड-कपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं प्रतिबन्धकाभावश्चेति भावः । ननु तत्त-दुपादानतावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादान-तावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्ष-तत्तदुपादानप्रवृत्त्योर्हेतु-हेतुमद्भावादेव कपालाद्युपादान-प्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्त्यभावात् घटादिसाध्यकप्रवृत्तिस्तु कथं न जायते तत्र चिकीर्षासत्त्वात् घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि संयोगादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्व-सत्त्वेन तत्तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्य-

---

प्रवर्त्तकं अपूर्व्वपदादिना तद्ज्ञानेऽप्रवृत्तेः तदज्ञानेऽपीष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं । भावनाज्ञानमपि सर्व्वख्यातसाधारण्यात् प्रवर्त्तकमिति 'ज्ञानमिति, साक्षात्साधनस्येति शेषः । तेन प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षे न व्यभिचारः, फलज्ञानस्य न प्रवर्त्तकमित्युक्तं प्रत्यक्षप्रकाश इतिप्रकाशः ।

पेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात्[1] दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाधकप्रवृत्तौ घटसाधकप्रवृत्तित्वसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्याः घटादिसाधकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीत्वविरहाच्चेति[2] चेत्, न, सामग्र्याः सामान्य-विशेषभावानापन्नत्वेऽपि दण्ड-चक्र-कपालाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाधकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुत्पत्तेः तत्तद्धर्मावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रत्ययसामग्रीसहिताया एव तत्तद्धर्मावच्छिन्न-सामग्र्याः कार्योपधायकत्वादिदमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गीयते। एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षाद्दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादित्यपि निरस्तं। घटसंयोग-भ्रमाद्यन्यतमसाधकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलीकतया तादृशान्यतमसाधकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पत्तेः कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात्।

गुरुचरणास्तु[3] उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न हेतुत्वं किन्तु घटादिगोचरचिकीर्षया दण्डाद्युपादानकलौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटासाधनत्वज्ञानदशायां[4] घटसाधकदण्डोपा-

---

(१) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटादिसाधकप्रवृत्तिविशेषसामग्रीति भावः।

(२) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटसाधकप्रवृत्तेः सामान्यसामग्रीति भावः।

(३) मथुरास्त्विति ग०।

(४) दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायामिति ग०।

दानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधन-
ताज्ञानस्यापि घटादिसाधक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति
न्यायमते परमते च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात् तदेव चिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरुपेयते
कार्य्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवात्। न च घटादिसाध-
ककपालोपादानक-घटध्वंससाधकदण्डोपादानकमुद्गराद्युत्पन्नप्रवृत्तौ
दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय घट-
त्वावच्छिन्नसाध्यताकदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्ति-
त्वमेव कार्य्यतावच्छेदकमुपेयं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानता-
निरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वस्यैव विनिगमना-
विरहात् तथापि गुरुतरकार्य्य-कारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं।
दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्य घटादि-
साधकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकत्वेन वि-
निगमनाविरहात् तादृशकार्य्य-कारणभावद्वयस्य कल्पनावश्यकत्वात्
इत्यस्य विशेषसामग्रीविरहादेवोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटा-
दिसाधकप्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः(१)। एतेन घटादिविशेषचिकीर्षाविरहेऽपि
दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसम्प-
न्नताद्दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्वितीय-
यातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः। केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्य्यता-
नवच्छेदकत्वात् घटादिसाधक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेश्च घटादि-

(१) प्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति ग०।

हेत्वन्तराभावात्, चिकीर्षा च* कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

निष्ठचिकीर्षालक्षणघटादिसाधकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवा-
सम्भवादिति प्राञ्चः ।

अथ प्रत्यक्षविषयकपालत्वकौ इदं न कपालमित्यसंसर्गग्रहस-
त्त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनं इति कपालत्वांश
निर्धर्मितावच्छेदकक-तत्कपालविषयकलौकिकप्रत्ययात् कपालत्व-
प्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण
तद्बुद्धौ प्रवृत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यं । अनुभवविरोधादिति चेत्,
न, तत्तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्मितावच्छेदकक-तत्तदुपा-
दानविषयकप्रत्ययस्य इदं कपालमित्याद्याकारस्य कपालमिदं घट-
साधनमित्याकारकस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदकक-तत्तदुपादानक-
प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्याहेतुत्वात् । न
चैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्ययात् इदन्त्वप्रकारेण तदु-
पादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्रेदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककत्वादिति
वाच्यं । उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदात् इदन्त्व-
स्थले निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि हेतुत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्ग-
ग्रहासत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः ।

---

* व्यापारीभूतां चिकीर्षां लक्षयति, 'चिकीर्षा चेति, अतएव क्रिया-
विषयत्वं फलान्यविषयत्वं निवेशनं फलगोचरतादृशेच्छाया अप्रवर्त्तकत्वात्
अतएव कृत्यसाध्यक्रियायां तादृशेच्छासम्भवेऽपि न कृतौ व्यापार इति
क्रिया कृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विशेषितेत्याहुः, तच्चिन्त्यं गुरुतरभारो-
त्तोलनादौ कृत्यसाध्येऽपि तादृशेच्छायाः कृतौ व्यापारत्वात् अतएव

कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्वा साधयामीति

'चिकीर्षा' चेति, व्यापारीभूता चिकीर्षा चेत्यर्थः, अन्यथा चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे लक्षणे कथं चिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति, 'कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति, अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'कृतिसाध्यक्रियाविषयेति, 'क्रियापदं धर्मिमात्रपरं, कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालित्वं, तथाच साध्यताख्यफलीभूतकृतिनिरूपितविषयताशालिधर्मिविषयकेत्यर्थः, फलञ्च न तथाविधविषयताशालीति भावः।

केचित्तु 'क्रियापदमेव साध्यताख्यफलीभूतकृतिनिरूपितविषयताशालिपरं। न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव लक्ष्यते तथा सा च संवादिनी चिकीर्षैव विसंवादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे अन्यथाख्यात्यापत्तेः, तथाच कृत्यादिविषयकविसंवादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमावश्यकमि-त्याहुः।

'पाकमिति, पाकं कृत्वा साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तत्त्व-भवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुव्यवसायसत्त्वादिति भावः। 'इच्छाया-

---

तत्र कृतिजन्य एव भ्रम इति वक्तुं, तत्रापि काचित्कामिषा... लक्षणनिर्व्वचनमेतत् इति मन्तव्यं। तत्र किमित्यत आह, 'क्ले...', तत्पदस्य

तदनुभवात्, सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्। अतएव स्वकृति-

---

इत्यादि. 'इच्छायाः' स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः, तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति फलितार्थः। गुरुमते रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं, कूटलिङ्गस्थलेऽप्यनायत्या(१) तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादः कल्प्यते। न चैवं पक्वादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये प्रवृत्तिसामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धिरिति वाच्यं। पक्वादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति न्यायात्(२) चिकीर्षादिमात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति भावः, एवमग्रेऽपि।

केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्य्यन्तप्रवेशः, मूलेऽपि 'स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयकेत्यर्थः, एवञ्च रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः।

---

(१) कूटलिङ्गं दुष्टलिङ्गं यथा वह्नेः साध्यतायां ह्रदत्वादिकं।

(२) यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायादित्यर्थः।

प्रवर्त्तकज्ञानं तादृशमिति मत्वा प्रकृते तु तदनन्तर्भावेऽप्यदोषादिति ध्येयं।
'इच्छाया इति, ज्ञानेच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमादित्यर्थ इति प्रकाशः।

नव तथापि इच्छाविषयीभूतविषयक-रजतप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वेऽपि ज्ञातत्वेन रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तन्मते [illegible] च्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकांशसंसर्गावच्छिन्नत्वेन हेतुतया रजतज्ञान[1] तच्च कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति [illegible] एवेति वाच्यं । कारण-कारणतावच्छेदकभावापन्नयोः [illegible] त्वस्य नियमघटकत्वात् । न चैवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य [illegible] कालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेनेष्ट[illegible] दकत्वमेवास्तु कुतः कारणत्वमिति वाच्यं । [illegible] इष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाविरोधित्वेन इष्टसाधनताज्ञानस्य [illegible] षहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण अन्यतमस्यैव [illegible] ज्ञानस्य चिकीर्षायां सिद्धेः । न [illegible] बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञान[illegible] वाच्यं । बलवद्द्वेषस्यैव इच्छाविरोधित्वात् [illegible] हेतुत्वासिद्धेः । वस्तुतस्तु [illegible] उपस्थितेष्टतावच्छेदकांश[illegible] तेरपि तन्मते निर्माणादीच्छाजनकतया [illegible] घटकमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः ।

'मनएवेति, चिकीर्षायाः स्वकृतिसाध्यताज्ञान[illegible] 'स्वकृतिसाध्ये' स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते, इष्टसाधनतः [illegible] पाको मे कृतिमान् भवत्वित्याकारिका साध्यत्वांशेन [illegible]

(१) उपस्थितः उपस्थितिविषयीभूतः [illegible] इति यावत्, [illegible] यत ज्ञानस्य कारणतावच्छेदक[illegible]।

3

साध्ये यागे प्रवर्त्तते, न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या स्वकृत्यसाध्ये* चिकीर्षापत्तेः, स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत्, न, तदभावकारणत्वे गौरवात्।

रिकेच्छैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवात्, अतएव ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वं। यद्यप्युक्तनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि युक्त्यन्तरदानाय पुनरनुवदति. 'न त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्या' कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानसाध्या, यथाश्रुतेऽधिकहेत्वसङ्गतेः, 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चय इत्यर्थः, कृतिसाध्यतासंशये प्रवृत्तेरनुभवात् यथाश्रुतासङ्गतेः। न च कृतिसाध्यतासंशयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारे बकविलम्बव्यापारसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तत्रेच्छा-प्रवृत्त्योरभावादिति ध्येयं। 'तदभावकारणत्व' इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः। न च प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृत्यसाध्यत्वनिश्चयाभावत्वमेव लघ्विति वाच्यं। कृतिसाध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भ-

---

* 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन ज्ञाते, अतएवाह, 'चेति, 'लाघवावतारादिति। यद्यप्येवं निषेधावतारे त्वन्मते भेदाग्रहो न प्रवृत्तिहेतु-

त्वात् तत्र च तद्व्यक्तित्वस्थितत्वव्यापकत्वात् स्वकृतिसाध्यतानिश्चयवत् तदभावव्याप्यादिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बहुतरकार्य्यकारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः ।

केचित्तु ननूक्तनियमवशादस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः तथापि कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुत्वमपि तु इष्टसाधनताविषयकज्ञानत्वेन सर्व्वत्रेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनादेव चिकीर्षोत्पत्तेश्च, 'न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्ये'ति न त्विष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञाननिष्ठकारणताकेत्यर्थः. 'स्वकृतिसाध्ये' स्वकृतिसाध्यत्वेन निश्चिते, 'चिकीर्षापत्तेः' केवलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वादिकापत्तौ वोक्तनियमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः[१] । 'तदभावकारणत्वे गौरवादि'ति, इष्टमुपलक्षणं कृतिसाध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र तदभावाभावादिष्टसाधनताज्ञाने न कृतिसाध्यताभानं तत्र केवलेष्टसाधनताज्ञानात् चिकीर्षापत्तेर्दुर्व्वारत्वादित्यपि बोध्यं । उक्तनियमस्यैव[२] तटस्थः प्रकृते, 'कृत्यादा'वित्याहुः ।

---

(१) व्यभिचारेण कृतिसाध्यताज्ञानकार्य्यतुल्ये चिकीर्षायां न कृतिसाध्यताज्ञानजन्यत्वमिति भावः ।

(२) उक्तनियमस्यैवेति ग० । यः यत्प्रकारिका इच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानसाध्येति नियमस्येत्यर्थः ।

रभेदग्रहापेक्षया गुरुत्वात्, तथापि तद्धेतोरि'ति न्यायादर्शने कृतिविशिष्टज्ञानकल्पनागौरवाच्च, युगपदुपस्थित्यभावेन यत्र तथा तत्र युगपदुपस्थितौ

अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत्, न, यत्र शब्दादनुमानाद्वा दैवात् सा तत्र लाघवावतारादिच्छायाः स्वप्रकारक-ज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च

'अभावः' कृतिसाध्यतानिश्चयाभावः, 'उभयसिद्धः' चिकीर्षापूर्वमुभयसिद्धः, 'असिद्धा' चिकीर्षापूर्वमुभयासिद्धा,[१] 'न लाघवावसर' इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य अपि लाघवं न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकमित्यर्थः, लघु-गुरुधर्मावच्छिन्नं यदि तत्पूर्वमुभयसिद्धं तदैव लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वमिति भावः। 'दैवात्' प्रतिबन्धकसामग्रीविरहात्, 'सा' चिकीर्षापूर्वं कृतिसाध्यताधीः, 'लाघवावतारात्' इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः। ननु तथापि कृतिसाध्यताज्ञानस्य नियतपूर्ववर्तित्वं कुत्र मते तदन्यथासिद्धत्वमात्रं अतो लाघव-मत आह,[२] 'इच्छाया' इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायाः, 'स्वप्रकारक-ज्ञानसाध्यत्वनियमेन' तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेनेत्यर्थः, 'आवश्यक-त्वाच्च' चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वाच्च। अपि च कृतिसाध्यताज्ञानासमतिजन्य-

---

(१) कृतिसाध्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं स्वीकुर्व्वतो मते चिकीर्षापूर्वं कृति-साध्यताधीरसिद्धेत्यर्थः ।

(२) नन्वित्यादिः आहेत्यन्तः पाठः ग-पुस्तके नास्ति ।

लाघवावतार इति भावः। 'साध्यत्वनियमेन' प्रयोज्यत्वनियमेनेत्यर्थ इति प्रकाशः।

जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानैका-न्तिकज्ञानवत् ।

कृत्यान्यथानुपपत्त्यैव इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वसिद्धिरित्याह, 'जनकज्ञानमिति, तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य तत्र प्रति-बन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह, 'व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा' इति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकेत्यर्थः, तथाच यत् यत्प्रतिबन्धकज्ञानं भवति तत् तज्जनकज्ञानविघटकं भवति यथा व्यभिचारज्ञानमनु-मितिप्रतिबन्धकज्ञानं भवति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकमपि भवतीति सामान्यतोव्याप्त्या बलवदनिष्टसाधनतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धक-ज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्मताब-लात्[1] इष्टसाधनताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न च जनकज्ञानविघटकत्वेनान्यथासिद्धतया तदभावस्य हेतुत्वात् व्याप्त्यसिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं । प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणी-भूताभावप्रतियोगित्वं, किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं, प्रयो-जकत्वञ्च कारणकारणव्यापकान्यथासिद्धिशून्यान्वयव्यतिरेकित्वे सति नि-यतपूर्ववर्त्तित्वं कारण-तत्कारणसाधारणं, तेन च [illegible]ज्ञानादेश्च विषयासम्बन्धादौ न व्यभिचारः, साध्ये च ज्ञानस्य तद्रूप-कथनं, विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव न लौकिकाधिकरणविच्छेदेन तदधि-करणाद्विभिन्नरूपं विरोधित्वं, गुरुत्वेऽभावस्याधिकरणाजनकतया

---

(१) इष्टसाधनतानिश्चयः चिकीर्षाजनकः तत्साध्यताज्ञानेन विघटकता-भाववानित्याकारकपक्षधर्मतानिश्चयबलादित्यर्थः ।

कृत्यसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य[1] विरोधित्वया सिद्धसाधनापत्तेः। न चासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञाना-जन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यं। अनाकाङ्क्षत्वरूपा-साधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् अन्यादृशा-साधुत्वज्ञानस्य न प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यं। गुरुतया सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्ग्राहकत्व-प्रतिबन्धकताया एव वा हेतौ निवेशात्। अत एवासिद्धत्वज्ञाना-जन्येच्छाप्रतिबन्धके सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः। तद्ग्राह्यत्वप्रति-बन्धकताया एव हेतौ निवेशादसिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वा-भ्युपगमात्। अथ तथापि बाध-सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः। न च तद्ग्राहकस्यापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यं। कृतिसाध्य-ताज्ञानाभाव-व्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावत्वेन चिकीर्षानु-मित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-दृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः। न च साक्षाद्विरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं। साक्षा-द्विरोधित्वं हि न ग्राह्याभाव-तद्व्याप्यवत्त्वावगाहित्वं प्रकृतेऽपि तद-सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्यत्वाभावव-गाहित्वात्, अत एव न कार्यीभूताभावाप्रतियोगित्वमपि प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः एवं विना कृत्यसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वा-भ्युपगमात्। न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्न-प्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षितं बाध-सत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन

(१) कृत्यसाध्यताज्ञानात्मकस्येति ख०।

अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्व-

प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः उभयुक्त्या(१) कृत्यसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वात् इति चेत्, न, हेतौ स्वघाट्यविरोध्यवगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् स्वपदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं, चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव सङ्ग्रहः, स्वघाट्यविरोध्यवगाहित्वन्तु च यत्र यदभाव-तद्व्याप्य-तदवच्छेदका-न्यतमावगाहित्वं तत्र तदवगाहित्वं संवादित्वमपि हेतौ यत्पदार्थविशेषणीयं तेनेष्टभेदग्रहे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तदभावे न व्यभिचारः(२) कृत्यादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यघटकत्वादेव न तमादायैव व्यभिचारः । न च तथापि कूटलिङ्गज्ञाने लिङ्ग-संसर्गांशेऽपि लैङ्गिकासंसर्गावगाहिनी संवादीच्छा-प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्ट-भेदग्रहे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यं । विशिष्टज्ञानस्य संवादीच्छा-प्रवृत्तिहेतुत्वेन अनायत्या तथापीच्छा-प्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारा-दिति दिक् । 'अन्यथा' एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे, 'कृतिसाध्यत्वमिति इष्टाकारं यथा तथा कृत्यसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं तथैतेषामपि स्यादित्यर्थः. 'अनिष्टसाधनत्वं' बलवदनिष्टानुबन्धित्वं.

(१) कृतिसाध्यतासंशयदशायां चिकीर्षोत्पत्तेः कृत्यसाध्यतानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

(२) गुरुमते तत्र बाधनिश्चयाभावकालीनस्य धर्मी-धर्मियोगज्ञानद्वयस्यैव कारणत्वात् तत्र जनकज्ञानविघटकत्वमिति भावः ।

निष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्प्येत ।

ननु सनो धात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् लाघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविवेष्टसाधनताज्ञानादिति चेत्, न, वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या

'उपेक्षणीयत्वं' इष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वं, 'निष्फलत्वं' इष्टफलोपधानशून्यत्वं, 'प्रतिबन्धकं' चिकीर्षाप्रतिबन्धकं, 'क्रियाज्ञानमेवे'त्येवकारेण इष्टसाधनतादिज्ञानव्यवच्छेदः ।

सोऽन्वहः शङ्कते[1] नन्विति, 'सन' इति, 'वाचित्वात्' बोधकत्वात्, एतच्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे, चिकीर्षापदस्याखण्डरूढत्वपक्षे त्वाह, 'लाघवादि'ति कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः, 'चिकीर्षा' चिकीर्षापदवाच्या, 'इष्टाविवे'ति वृष्टिर्भवत्वितीच्छेवेत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानात्' इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत्, तत्र कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृत्यसाध्यतानिश्चयस्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति भावः । अत्र वृष्टिर्भवत्वितीच्छेवेति यथाश्रुतोऽदृष्टान्तः[2] गुरुनये वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखत्वमिव वृष्टित्वमपि विषयीकरोति न तु वृष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा कृतिसाध्यत्वा-

(१) सोऽन्वहमतमाशङ्क्य निराकरोतीति ख० ।

(२) उभयवाद्यसिद्ध इत्यर्थः ।

साधयामीतीच्छायाः कृतेः पूर्व्वमनुभूयमानायाः सन-
न्तावाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छा-
विषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभि-

प्रकारकेच्छां प्रति सुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृति-
साध्यत्वप्रकारकोपायेच्छाया अलीकत्वात् दृष्टिसाध्यं सुखं भव-
त्वितीच्छायान्तु सुखे दृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यं ।
'तत्किला साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः.
'अनुभूयमानायाः' निश्चयतोऽनुभूयमानायाः, 'सनन्तावाच्यत्वेन'
सनन्तप्रतिपाद्यत्वेन, 'गौरवेण' शक्तिभिन्नगौरवेण, 'प्रत्याख्या-
तुमशक्यत्वादिति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तथा च
चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यत्वमिति यदुक्तं तदपि
दूषयति, 'किञ्चेति, 'प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः, अप्राधान्येन
विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थे, पाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगाप-
त्तिरिति भावः । 'न तु कृतेरिति, अतो न कृतीच्छा चिकीर्षा-
प्रतिपाद्येति भावः । ननु यत्नं चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया
इच्छाविषयत्वमनुभूयतइत्ययुक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरिच्छा-
विशेष्यवाचित्वेन धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वादित्यत आह, 'धातोश्चेति,
'इच्छाप्रकारवाचित्वमिति, न तु विशेष्यवाचित्वमिति शेषः, प्रकारश्च
कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा आद्ये तु लक्षणादिकानुसरण-

येयेच्छाप्रकारत्वाच्चित्वं, ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजन-विशेष्यतयौदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् । इष्टसाधन-त्वेन दृष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रव-र्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येच्छैव, घटं जानाति चिकी-र्षति करोतीति ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयत्वा-

मित्यन्वयः[1] । 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत-येत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाया इत्यनुभवादिति भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्व्वमनु-भवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन तथा अपि प्रवृत्तिपूर्वं सम्भवात् । न चैवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वा-दिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात्, अन्यथा तत्रापि कृतेरिष्टजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टसाधनत्वादि-ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसा-धनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, दृष्टाविवेति प्रवृत्तिपूर्व्वमिति शेषः । 'करोतीति तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वविषयीकरणादि-त्यर्थः । इदमुपलक्षणं कृतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनु-कूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकृतीच्छा-

(१) अक्षयादिकं ग्रन्थमित्यन्वदेतदिति ख०, ग० ।

नुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्, न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्य्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तल्लिप्साया अनिवृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

त्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समशरीरत्वेन लाघव-गौरव-मपि नास्तीति ध्येयं । 'कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिके-त्यर्थः, 'सा' चिकीर्षा, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयताव-च्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वज्ञाने, 'सा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न नश्येत न तदापि जाये-तेति यावत्, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिके-त्यर्थः, 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'प्रीत्या धनलाभेऽपीति धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः, 'अनि-वृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्तेः उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्यत्व-प्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः । 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, ज्ञानातिरिक्तेच्छायां तज्-ज्ञानस्य तथात्वादित्याहुः । वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किन्तु विरोधिगुणान्तरमेव, परन्तु तदा सिद्धज्ञानाभावेन हेत्वभावादिच्छा न जायते, एवञ्च धनादावुत्पन्नेऽपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवान्नेच्छाविच्छेद इति

फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात्। अस्ति

वच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, यथाश्रुते पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निवृत्तेरनुपपादनात्(१)। न च तस्याः(२) अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमादिति वाच्यं। तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेणासिद्धपाकमात्रे तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापाताच्च(३)। सिद्धत्वञ्च क्वचिदुत्पन्नत्वं क्वचित् स्वत्वभागित्वं(४) क्वचिच्च चेष्टासाध्यताविरोधित्वरूपं ज्ञानादौ ग्रामादौ दुःखप्रागभावादौ यथाक्रमेण बोध्यं। प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नाननुगमो दोषाय। न चैवं सिद्धग्रामादौ कथमिच्छेति वाच्यं। तत्र ग्रामादिलाभस्यासिद्धस्यैवेच्छाविषयत्वान्न तु ग्रामादेरिति भावः। 'उपायेच्छाविरोधित्वात्' उपायेच्छानुत्पादप्रयोजकत्वात्, फलेच्छा-

---

(१) उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञाने पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया निवृत्तेरुपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः।

(२) 'तस्याः' पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया इत्यर्थः।

(३) क्रियाः सिद्धा इत्याकारकसिद्धत्वज्ञानस्य पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाप्रतिबन्धकतापाताच्चेत्यर्थः।

(४) क्वचित् विद्यमानत्वमिति ख०, ग०।

सिद्धत्वज्ञाने सत्येव विच्छेदः न तथा ज्ञाने अनुमितिज्ञाने तु जाते तदभावात् तत् स्वरूपसदेव तन्निवर्त्तनप्रयोजकं, अतएव सिद्धत्वज्ञानमपि स्वरूपसदेवेति भावः। 'अस्ति चेति, पाके सिद्धतया स्वविषयसिद्धत्वं, ओदनासिद्धतया फलेच्छाविच्छेद इति भाव इति प्रकाशः।

च तथ पाकौदनयोः सिद्धत्वं, अन्यौदनेच्छायां पाक-

विच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, 'तत्र' चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञानस्थले, 'सिद्धत्वे' सिद्धत्वग्रहे, पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानं ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भावः। ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे स्वत्वान्तर्भावादननुगमः। न च तद्धर्मप्रकारकतद्धर्म्यवच्छिन्नविशेष्यकेच्छां प्रति तद्धर्मसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं। निर्विवादीच्छाया असङ्ग्रहात्। अथ तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि। न चैवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञाने ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं। तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य पाकचिकीर्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादादिति चेत्, न. ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादिसिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां ग्रामत्वरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपालत्व-हविष्ट्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां कपाल-हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचाराच्च, सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्त्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वात्। अतएव तद्धर्मप्रकारकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रलपितमपास्तं, कपाल हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्ध-

त्वज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यः पाको भवत्विति चिकीर्षाया अनुत्पादवद् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नीलो घटो भवत्वितीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति । नैवं । तद्धर्मोद्देश्यतावच्छेदकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् उद्देश्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलप्यमानो विषयताविशेषः, ग्रामे स्वत्वं भवत्वित्यादौ तु ग्रामादिर्नोद्देश्यः किन्तु तत्र स्वत्वमेव, एवं कपालच्छविराद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः किन्तु घटयागादि', उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां न नीलो घटो भवत्वितीच्छानुपपत्तिः, अतएव च यस्यां पाकादिविषयकचिकीर्षायां पाकत्वादिमात्रेण उद्देश्यता सा पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति यस्यान्तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण(१) सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैतीति विभागः । तादृशविलक्षणविषयतानङ्गीकारे तु तत्सङ्ख्यात्वेनैव प्रतिबध्यता प्रतिबन्धकता तु तत्सङ्ख्यात्वेन सामान्यतस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

केचित्तु यद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वनिश्चयो विरोधी इष्टसाधनत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण गृहीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यत्र कृतिसाध्यपाकत्वादिना तदवगतं तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति विभागः । तेन प्रतिपक्षसाध्यधनलाभत्वस्य इष्टसाधनतावच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तल्लाभेऽपि न तदपगमः । न च सिद्धत्वज्ञानदशायां

(१) उद्देश्यतेति पूर्व्वेणान्वयः ।

जायमानायां घट-यागादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपाल-हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यं। गुरुनये उपादानविषयचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात् तद्दोषो स्फुटीभविष्यति, एवं न्यायनयेऽपि । न च तथापि यथा पाकत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवत्वितीच्छा तथा यागत्वादिरूपेण सिद्धयागादाविष्टसाधनताज्ञानात् सोमवत्त्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् यागो मे सोमवान् भवत्विताकारकसिद्धयागादिविशेष्यकेच्छोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः यागत्वादिरूपेण सिद्धत्वग्रहेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यं । कृतिसाध्यत्वातिरिक्तत्वे तदाकारकफलार्थीच्छायां तत्प्रकारककृतिसाधनताग्रहस्य फलबलेन हेतुतया यागत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवाभिद्धेरित्याहुः । तदसत् । गुरुनये सिद्धविषयकेच्छाया असङ्ग्रहात्(1) घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानेच्छायां व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकमात्रवृत्तिसाधारणत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतयः प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः न्याय-मीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिसिद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति संक्षेपः ।

---

(१) कृतिसाध्यत्वातिरिक्तत्वे तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन तादृशज्ञानाभावेन सिद्धविषयकेच्छाया असंग्रह इति भावः ।

चिकीर्षा भवत्येव, प्रत्युतासिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा न विच्छिद्येत यदि कृतिविषयसिद्धत्व-फलेच्छाविच्छेदौ न विरोधिनौ। प्रीत्या धनलाभे च तदधिकधनेच्छा न

ननु तथापि तत्र पाकत्वौदनत्वाभ्यां सामान्यतः सिद्धपाक-तज्जन्यौदनयोः सिद्धत्वज्ञानात् पाकत्वौदनत्वाभ्यां पाकौदनयोरिच्छा मास्तु ओदनान्तरत्वप्रकारकौदनेच्छायां पाकान्तरत्वप्रकारकपाका-न्तरचिकीर्षा तु स्यादित्यत आह, 'अन्यौदनेच्छायामिति ओद-नान्तरत्वप्रकारकौदनेच्छायामित्यर्थः, 'पाकचिकीर्षा' पाकान्तरत्व-प्रकारिका पाकान्तरचिकीर्षा, 'प्रत्युतेति, पाकत्वावच्छिन्नस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञानदशायामिति शेषः, 'असिद्धत्वादिति पाकस्य सिद्ध-त्वज्ञानेऽपि पाकानुकूलकृतौ सिद्धत्वाज्ञानादित्यर्थः, 'कृतिविषयसि-द्धत्वेति कृतिविषयस्य पाकादेः सिद्धत्वधीरित्यर्थः, 'न विरोधिनौ' न कृतिविषयकेच्छाविरोधिनौ। नन्वेवं धनलाभत्वरूपेण धनलाभे प्रीत्या सिद्धत्वज्ञाने सुखसामान्यरूपफलेच्छाजन्या धनलाभत्वरूपेण धनलाभे प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारिकेच्छापि मा जायतां स्वविषयताव-च्छेदकावच्छिन्नधर्मिताकसिद्धत्वज्ञानसत्त्वात् प्रीत्यधीनधनलाभजन्य-सुखे सुखत्वप्रकारकसिद्धत्वज्ञानसत्त्वेन सुखसामान्यरूपफलेच्छाविच्छे-दाच्च इत्यत इष्टापत्तिमाह, 'प्रीत्या धनलाभे चेति धनलाभत्वरूपेण धनलाभे प्रीत्या सिद्धत्वज्ञाने इत्यर्थः, 'तदधिकधनेच्छेति तदधि-कसुखत्वप्रकारकफलेच्छाजन्या तदधिकधनलाभत्वेन तदधिकधनला-भेच्छेत्यर्थः, 'न विच्छिद्यते' उत्पद्यते, 'तस्य' तद्धर्मावच्छिन्नस्य,

विच्छित्तौ तस्यासिद्धत्वात् तत्फलेच्छायाश्च सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तल्लिप्सा नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात्। किञ्चिद्विशेष-

'असिद्धत्वात्' सिद्धत्वाज्ञानात्, 'तत्फलेच्छायाश्चेति तदधिकसुखत्वप्रकारकतत्फलेच्छायाश्चेत्यर्थः, 'धनमात्रार्थिनश्चेति, धनमात्रार्थिनश्च प्रतिग्रहेण तल्लिप्सा प्रीत्या तल्लाभे नास्त्येवेति योजना, 'धनमात्रार्थिनः' धनलाभजन्यसुखसामान्यार्थिनः धनलाभजन्यसुखसामान्यफलेच्छावत इति यावत्,[1] 'प्रतिग्रहेण तल्लिप्सा' धनलाभत्वावच्छिन्नविशेष्यताक-प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकेच्छा, 'प्रीत्या तल्लाभे' धनलाभत्वावच्छिन्नविशेष्यताकप्रीतिसिद्धत्वधीः, 'नास्त्येव' न भवत्येवेत्यर्थः, 'धनमात्रस्य सिद्धत्वादिति, धनलाभत्वावच्छिन्नस्य सिद्धत्वज्ञानादित्यर्थः। ननु धनलाभत्वरूपेण प्रीतिसिद्धधनलाभ एव प्रीतिसिद्धत्वधीरस्ति न तु प्रतिग्रहसाध्यधनलाभेऽपि तथान्यथाख्यात्यापत्तेः तथाच तत्त्वे धनलाभत्वरूपेण प्रतिग्रहसाध्यत्वे प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकेच्छायां किं बाधकमित्यत आह, 'किञ्चिद्विशेषसिद्धावेति सामान्यधर्मप्रकारकयत्किञ्चिद्विशेषनिष्ठसिद्धत्वज्ञानेनैवेत्यर्थः, 'सामान्येच्छाविच्छेद इति व्यक्त्यन्तरेऽपि सामान्यधर्मोद्देश्यतावच्छेदकेच्छानुत्पाद इत्यर्थः। ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु तत्सिद्धत्वेन सिद्धत्वज्ञानमेव विरोधि न तु सामान्यधर्मप्रकारेण यत्किञ्चिद्व्यक्तिमात्रे

(१) धनलाभजन्यसुखसामान्येच्छावत्येति यावदिति ग० ।

सिद्धैव हि सामान्येच्छाविच्छेदः। अन्यथा सकलस्व-विषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव। वस्तुतस्तु*

सिद्धत्वज्ञानमित्यत आह, 'अन्यथेति प्रातिस्विकरूपेण(१) सर्व्वासु व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धे-रिति स्वोद्देश्यतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्म्मावच्छिन्नासु याव-तीषु व्यक्तिषु प्रातिस्विकरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'असम्भवेन' युगपद्रूपेणाप्यसम्भवेन, 'तद्विच्छेदो न स्यादेवेति सिद्धत्वज्ञानप्रयु-क्तपाकत्वादिसामान्यधर्म्मोद्देश्यतावच्छेदककेच्छाविच्छेदः क्वापि न स्यादित्यर्थः।

गुरुचरणास्तु(२) ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्म्मप्रकारेण सामान्यधर्म्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानमेव विरो-धीत्यत आह, 'अन्यथेति यावतीषु व्यक्तिषु सामान्यधर्म्मप्रकारक-सिद्धत्वग्रहस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवे-नेति स्वविषयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्म्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु सिद्धत्वस्य बाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विच्छेद इति, अन्यथाख्या-त्यापत्त्या सर्व्वत्र सिद्धत्वज्ञानस्यासम्भवादिति भाव इत्याहुः।

---

(१) तत्तद्व्यक्तित्वादिनेत्यर्थः। (२) केचित्त्विति ग०।

---

* ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां विनापि कृतीच्छास्थले प्रवृत्तेरनुभूय-मानत्वेन व्यभिचारादनन्यगत्या भिन्नविषयकेच्छाया अपि हेतुत्वं कल्प्य-मित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, ननु कथं भासत इत्यत आह, 'क्रियाद्वारैवेति,

क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः

ननु कार्य्य-कारणभावापन्नानां ज्ञानेच्छा-कृतीनां एकविशेष्यकतानुभवोऽसिद्धस्तथाच लाघवात् कृतीच्छात्वेनैव कारणत्वं। न चातिप्रसङ्गभङ्गाय[१] तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलकृतीच्छात्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकेच्छात्वयोः समशरीरत्वान्न लाघव-गौरवमिति वाच्यं। तावतापि विनिगमनाविरहेण तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात्। न च पाकानुकूलकृतीच्छाया हेतुत्वे न्यायनये इच्छाद्वारा प्रवृत्तिं प्रति पाकानुकूलकृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वप्रसक्तौ प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवं पाकेष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षया पाकानुकूलकृतीष्टसाधनताज्ञानत्वस्य गुरुत्वादिति वाच्यं। प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहात् इच्छयैव[२] उपक्षीणत्वात्[३] कृतीच्छां प्रति च[४] कृतीष्टसा-

---

(१) एकसाध्यकृतौ अन्यसाध्यकृतीच्छाया हेतुत्ववारणायेत्यर्थः।

(२) ननु कृतिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे कृताविष्टसाधनत्वज्ञानकाले तत्र प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, इच्छयैवेति, कृताविष्टसाधनताज्ञानकाले कारणाभावादिच्छैव न जायते कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य जनकीभूतस्य सत्त्वे कृताविष्टसाधनताज्ञानस्यासम्भवादिति भावः।

(३) इच्छाद्वारोपक्षीणत्वादिति ख०।

(४) नन्विच्छां प्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अतिरिक्तकारणत्वकल्पनं तव मते स्यादित्यत आह, कृतीच्छां प्रति चेति।

साक्षात्साधनताबाधे परम्परासाधनतामादायैव साधनत्वप्रतीतिरिति सिद्धान्तात् क्रियाद्वारत्वभाने तदुभयं भाति, तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव

कृतिसाध्यत्वमिष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरि-

धनताज्ञानस्य हेतुतायास्तथापि सम्भवात् तत्र पाकेष्टसाधनता-
ज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि प्रवृत्तिं प्रति स्वकृतिसाध्यत्वप्रकार-
कज्ञानस्यापि पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवाच्च। न च तथापि स्वकृ-
तिविशेष्यकपाकानुकूलत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र तुल्यत्वमिति
वाच्यं। तस्य पृथक्हेतुत्वविरहात् पाकानुकूलकृतित्वप्रकारेण तादृश-
कृतिविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-
तायामेव तस्य प्रवेशात्, यदि च तथापि स्वकृतिसाध्यपाकत्वप्रका-
रकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु स्वकृतिसाध्यताज्ञानस्य पृथक्हे-
तुत्वं तदा तु तावच्छेदकलाघवमप्यनापि स्वकृतिसाध्यपाकेष्टसा-
धनताज्ञानत्व-पाकानुकूलस्वकृतीष्टसाधनताज्ञानत्वयोः समशरीरत्वा-
दित्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टोपायत्वञ्च भातमिति। न च
तन्मते इष्टोपायत्वभानाभिधानमनुपयुक्तमिष्टसाधनत्वज्ञानस्य स्वकृ-
तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया अहेतुत्वादिति वाच्यं। न्यायनये तूक्ता-

द्यत्वादित्येके, 'क्रियानुकूला कृतिरित्यत्र समानसंवित्संवेद्यतया कृतिसा-
ध्यत्वमानमित्यपरे। 'तथापीति, स्वकीयदारघटितत्वज्ञानवत् कृतिसाध्यत्वज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानोपक्षीणमिति भावः। 'तद्धीति, अनन्यथासिद्धान्वया-
द्यनुविधायित्वादिति भावः। 'जीवनयोनीति, ननु तज्जातीयेति न्यायात्
प्राणपञ्चकसञ्चारो जीवनादृष्टजन्य एव न तज्जन्य इति चेत्, अत्र वदन्ति,
वायुद्वारकत्वेन भस्त्रावायुद्वारकस्यापि यत्नजन्यत्वानुमानात्। न च बाह्य-
वायुद्वारके व्यभिचारः, तस्यानीश्वरयत्नजन्यत्वादिति, तन्न, एवं चेश्वरयत्ने-
नैव प्रकृतेऽप्यर्थान्तरं स्यात् यदि जन्यत्वं साध्यं तदोक्तव्यभिचारानुद्धार एव

इष्टसाधनत्वादिति तदबोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यत्वप्रकारनैयत्यमतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया

अधीकत्वस्याप्यनाथ तदभिधानात् स्वमतेऽपि इष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुतया इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदककुक्षिप्रविष्टत्वादेति ध्येयम्। कुतोऽमतं तदाह, क्रियाद्वारैवेति, इष्टं प्रति कृतेः साक्षात्साधनत्वस्य बाधात्तज्जन्यक्रियाया इष्टोपायत्वमवसेयम् तस्य दुर्ग्रहत्वादिति भावः। 'तदबोधात्' इष्टसाधनताबोधात्, 'चिकीर्षायां' प्रवृत्तिपूर्ववर्तिक्रियानुकूलकृतीच्छायां, 'कृतिसमानविषयेति' पाकादिविशेष्यकेत्यर्थः, 'चिकीर्षात्वेन' कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वेन, 'कृतीच्छात्वेन' पाकानुकूलकृतीच्छात्वेन, 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यकत्वलक्षणगौरवादित्यर्थः। न च समान-

---

ईश्वरस्य परैरनङ्गीकाराच्च। अन्ये तु आवश्यकः प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियावच्छेदेन प्रयत्नजन्यत्वं सुषुप्त्यादिकाले च प्रयत्नान्तराभावात्तज्जन्यत्वं। किञ्च समभिव्याहृतानां श्वासप्रश्वासयोः श्वासक्रियाप्रतिबन्धकत्वविचारे जीवनादृष्टन्तु तत्रापि कल्प्यत इति तथा च जीवनयोनियत्नातिरेकादेव तत्र श्वासक्रियाविरह इति तत्र तज्जन्यत्वमिति वदन्ति। यद्यपि तत्तात्पर्येण प्रायः प्रवृत्तिरुपायाश्च सा च प्रायोऽतीन्द्रियतया न सम्भवति, प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्य तद्धेतुत्वात्तथापि तन्मते प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादिदमुक्तमस्मन्मते तु प्राण-

विशेष्यकत्वभिन्नविशेष्यकत्वलक्षणलाघव-गौरवं न कारणतायां विनिगमकं किन्त्ववच्छेदकलाघव-गौरवं कल्पनालाघव-गौरवञ्च तथेति वाच्यं। एकत्रावच्छेदकलाघवादेरसत्त्वेऽपि अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन[१] समानविशेष्यकत्व-भिन्नविशेष्यकत्वलक्षणलाघव-गौरवस्यापि कारणतायां विनिगमकत्वात् लाघव-गौरवस्य कारणतायां विनिगमकत्वे तान्त्रिकाणां व्यवहारस्यैव नियामकत्वात्, अन्यथा[२] अनुमितिं प्रति वह्निव्याप्यो धूमः पर्व्वते इत्यादि पक्षविशेष्यकपरामर्शहेतुताया दुर्व्वारत्वप्रसङ्गात्[३] घटादिविशिष्टज्ञानं

(१) अणुरपि किञ्चिदपि विशेषो वैलक्षण्यं अध्यवसायकरः कारणतायां प्रतिबन्धकतायाञ्च विनिगमक इत्यर्थः ।

(२) भिन्नविशेष्यकत्व-समानविशेष्यकत्वरूपलाघव-गौरवस्य कारणतायामविनिगमकत्वे ।

(३) तन्मते पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमिति भावः ।

वक्तव्यतायामतिप्रसङ्गो बोध्यः । न च समीचीनशरीरिणां जीवनेऽप्यापत्तिः, फलबलेन तत्रैव तथाभावात् प्रत्यासत्त्या अनाभावेन फलवदर्थानिविषयत्वायोग्यत्वादिग्रहः । ननु विषभक्षणादिव्यावर्त्तकं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं कार्य्यताज्ञाने विशेषणमावश्यकं तथाच तत एवोक्तातिप्रसङ्गनिरासे चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं व्यर्थमिति चेत्, न, अयं कृतिसाध्यप्राणपञ्चकसञ्चारो जीवित्वादित्याद्यनुमानसम्भवात् तत्र भ्रमेऽप्यतिप्रसङ्गवारणार्थं विशेषणोपादानमिति भावः । न च यत् कृतिसाध्यताज्ञानं ततः सा कृतिरिति जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानात् सैव कृतिरिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तादृशज्ञानं विनापि जीवनयोनियत्नादेव व्यभिचारात्तस्याऽज्ञानजन्यत्वात् तस्मात्तत्प्रवृत्तिरूपकृतिविशेषं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र एतातिप्रसङ्गवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणमावश्यकं । अत्र वदन्ति

प्रति भूतले घटाभाव इत्यभावविशेष्यकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-पत्तेश्च अवच्छेदकलाघव-गौरवविरहादिति भावः ।

केचित्तु 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यतया कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया हेतुत्वे साध्यतासंसर्गेण स्वकृतिप्रकारकेच्छात्वेन हेतुत्वं स्वकृतित्वेन च कार्य्यत्वं तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नसमानविशेष्यता च प्रत्यासत्तिः । न च पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्पुरुषीयत्वेनापीच्छाविशेषणात् स्वत्वानुगमेन प्रतिपुरुषं कार्य्य-कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् स्वकृतीच्छाया हेतुत्वे तु भिन्नविशेष्यकतया समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासत्तित्वासम्भवात्[१] अतिप्रसङ्गभङ्गाय विशिष्य तत्तत्क्रियाविशेषस्यापि कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयत्वाद्गौरवमिति भाव इत्याहुः । तदसत्, ममापि स्वकृतीच्छात्वेनैव हेतुत्वं कृतित्वेनैव कार्य्यत्वं, किन्तु कार्य्येऽपि तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताया: प्रत्यासत्तित्वं कारणेऽपि चानुकूलत्वसंसर्गेण स्वकृत्यंशे तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताया: प्रत्यासत्तित्वमिति तुल्यत्वादिति दिक् ।

(१) तथाच समवाय एव प्रत्यासत्तिः स्वश्च यागानुकूलकृतीच्छाभावे पाकसाध्यकपत्त्याप्तिवारणाय तत्साध्यकृतौ तदनुकूलकृतीच्छायाएव हेतुत्वोपगमात् कारणतावच्छेदक-कार्य्यतावच्छेदकयोः गौरवमिति समुदितार्थः ।

कृतिसाध्यताधीरेव हेतुर्न तु कृतावृत्तानिष्टेच्छापेक्षा तथा हि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रकृते 'चिकीर्षाधीना कृतिरयोग्यैव विषयस्वभावादित्येव बीजं, तथाच कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतौ

गौरवात्। तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तदिच्छा यथा स्वकेदारवृष्टित्वेन इष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वमतः कृतिसाध्यत्वेन तदिच्छा भवतीति, कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न वृष्टीच्छा, विलक्षण-

---

ननु भवतु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा तथापि तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः किन्तु इष्टसाधनताज्ञानमेव। न चैवं कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं। तत्प्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानदशायां कृतिसाध्यत्वावच्छेदेन पाकस्येष्टसाधनताज्ञानाभावादेव तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेरित्याशङ्कते, 'तथापी'ति, 'येन रूपेणे'ति यद्धर्मावच्छेदेनेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वग्रहः, 'तेन प्रकारेण' तत्प्रकारेणैव, 'स्वकेदारवृष्टित्वेन' स्वकेदारवृष्टित्वावच्छेदेन, 'इष्टसाधनत्वात्' तज्ज्ञानात्, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वग्रहः, 'अतः' अस्मात्, 'कृतिशब्दानन्तरं च' कृत्यसाध्यताज्ञाने चिकीर्षेति शेषः। 'कृतिविषये वे'ति, 'वा'शब्द इवार्थे कृताविव्यनन्तरं योज्यः, तथाच कृताविव कृतिविषय इत्यर्थः, 'वृष्टीच्छे'ति चिकीर्षाविषयजलसंयोगाद्युद्देश्यक-

---

कारणं तथाच तथा ज्ञानेऽप्युक्तस्थले चिकीर्षाधीनकृतेरयोग्यत्वादेव नोत्पद्यते। न चान्वयव्यभिचारः, तादृशविषयविलम्बादेव विलम्बादन्यथा भोजन चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षायामपि प्रागपक्वकस्याहारे प्रकृतापत्तेरेकत्रेणायमानत्वात्। ननु चिकीर्षाधीनत्वं न ज्ञातं तत्कं येन चिकी-

सामर्थ्यान्तरकल्पनमिति चेत्, भवेदेवं, यदि कृति-साध्यत्वेन पाकस्य ओदनसाधनता स्यात्, न चैवं, गौरवात्, किन्तु पाकत्वेन, स तु कृतिं विना नेत्य-न्यदेतत्। वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधया-मीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत्, तर्हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारण-मावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धचिकीर्षाधीनत्वं विशेषः

सिद्धत्वेष्टिगोचरेच्छेत्यर्थः. तत्र जलसंयोगादिसाधनताग्रहस्य परेणापि चेत्स्वीकारादिति भावः। 'गौरवात्' कृतिसाध्यपाकत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवात्, 'सः' पाकः, 'कृतिं विनेति पवन्तरथा-कृतिं विनेत्यर्थः। 'वह्निना साधयामीतिवदिति, उपायविशेष-साध्यत्वप्रकारिकेति शेषः, 'इष्टसाधनताज्ञानादेवेति न तु तदव-च्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानादित्यर्थः, 'कारणमावश्यकमिति, अन्यथा कृतसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरित्युक्तत्वादिति भावः। ननु साक्षपद्मकसञ्चारादौ जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, 'कृतौ चेति, 'विशेषः' विशेषणं, तथाच

र्षाधीनकृत्यसाध्यमपि तादृशकृतिसाध्यत्वेन बुध्येतेति कथं भ्रममिवन्धनो-ऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविशेषासाध्यस्य पा-णपद्मकसञ्चारादेस्तत्साध्यत्वभ्रमसम्भवात् अन्यथा इच्छेऽतिप्रसङ्गभङ्गायोपात्त-विषयत्वविशेषणाप्रवेशापत्तेः, न वान्वयव्यभिचारः, सिद्धे इच्छाभाव इव विषय-योग्यताविलम्बादेव विलम्बात्। न च तत्रासिद्धत्वज्ञानविलम्बादिलम्बः, तद-

तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न

चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः जीवनयोनिकृतिश्च न तथेति भावः । 'जीवनयोनी'ति जीवनयोनियत्नत्वेन कृतित्वेन वा जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं निवृत्तित्वेन कृतित्वेन वा निवृत्तिसाध्यताभ्रमे चेत्यपि बोध्यं । न च प्राणसञ्चारे या प्रवृत्तिरापद्यते तस्याः प्राण एवोपादानं भविष्यतीत्युपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं । प्राणपवनाद्या अपि तदुपादानत्वसम्भवात्तस्या अध्यभिघातद्वारा प्राणसञ्चारजनकत्वात् तन्मते प्राणस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमाच्च । न च नित्यातिरिक्तत्वेन इष्टसाधनताविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य विशेषणाभावेऽपि चिकीर्षाया आवश्यकत्वात् तदभावादेव न तत्र चिकीर्षा प्रवृत्ती इति वाच्यं । तथापीष्ट-

दिशापि तादृशकृतिविषयत्वाभावाज्ञानहेतुत्वौचित्यात् एवञ्च अनेकनिरुक्तसारणाय स्वपदप्रवेशोऽप्यनावश्यकः तस्य तादृशज्ञानयोग्यत्वादिति, अत्र ब्रूमः, स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्र स्फुटं, स्वेच्छाधीनत्वञ्च न ज्ञातं तत्र किन्तु स्वरूपसत् एवञ्च वस्तुगत्या स्वेच्छाधीना या कृतिस्तत्साध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे प्राणपञ्चकसञ्चारस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धतया तद्भ्रमासम्भवेन तन्निरुक्तनातिप्रसङ्गाभावात् एवञ्च यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ कृतिसाध्यताज्ञाने स्वजनकेच्छाकत्वमात्रनैवातिप्रसङ्गनिरासोपयुज्यते न तु तादृशकृतिविषयत्वाभ्यज्ञानरूपहेतुत्वरूपकल्पनं गौरवात् इति मन्तव्यं । न च सुखेऽतिप्रसङ्गवारणाय तस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । उपायेच्छाधीनकृतित एव सुखसम्भवे तथापि स्वेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानासम्भवेनातिप्रसङ्गाभावात् यथा च फलेच्छाधीनं फलेच्छा। सा न प्रवर्त्तिका तयोरपि प्रत्यक्षप्रकाशे इति प्रकाशः ।

साधनत्वेन तद्भ्रमेण वा तल्लिङ्गककार्य्यताज्ञानस्यापि सम्भवात्। न चेष्टापत्तिः, जीवनयोनिकृत्यादिसाध्यताज्ञानदशायां चिकीर्षा-कृत्योः सर्व्वानुभवविरुद्धत्वादिति भावः।

अत्र मिश्राः प्राणपञ्चकसञ्चारस्य चिकीर्षाधीनप्रवृत्तिविषयत्व-स्वरूपायोग्यत्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेन चिकीर्षा-प्रवृत्ति-कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य्य-कारणभावस्य क्वचि-दप्यकल्पनात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य विषयनिष्ठतया हेतुत्वपक्षेऽपि स्वरूपायोग्यविशेष्यावृत्तिविशेष्यताया एव कारणतावच्छेदकत्वा-भिमतत्वाज्जीवनयोनिकृत्यादिसाध्यताज्ञानेऽपि न प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तिरिति चिकीर्षाधीनत्वविशेषणं नोपादेयमेव, अन्यथा चिकी-र्षाधीनत्वविशेषणोपादानेऽपि तदधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्रवृ-त्त्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वादित्याहुः। तदसत्, कृतौ चिकीर्षाधीनत्वाविशेषणे एतद्रूपेण प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यभावोपपादनेऽपि घटादौ कृतित्वेन जीवनयोनिकृत्यादेः साध्यताभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् घटाद्यन्त-र्भावेन कार्य्य-कारणभावस्यावश्यं कॢप्तत्वात्तन्निष्ठविशेष्यतायाः स्वरूपा-योग्यव्यावृत्तत्वाच्च। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, अन्यथा प्राण-पञ्चकसञ्चारेऽपीष्टापत्तेः सम्भवात्। न हि तस्य स्वरूपायोग्यत्वे अनु-भवातिरिक्तं प्रमाणमस्ति। आहार्य्यप्रमत्तपागप्रश्वासदशायां प्राण-सञ्चारेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरनुभूयमानत्वेन प्राणपञ्चकसञ्चारस्य स्वरूपायोग्यत्वविरहाच्च। न चैवं चिकीर्षाधीनत्वविशेषणेऽपि तदधी-नकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्वारेति वाच्यं। तथानायत्या इष्टापत्तेरेव शरणत्वाज्जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञान-

प्रवृत्तिः, अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि न प्रवर्त्तेत । ननु* चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्य-

दशायामिष्टापत्तेः सर्व्वानुभवविरुद्धत्वेनाशक्यत्वात्, अन्यथा एतादृशानुभवविवादे कार्य्य-कारणभावव्यवस्थैव न स्यात् । न च कृतित्वेन कृतिसामान्यसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं जीवनयोनियत्नादिसाध्यतायामावृत्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वान्न नोक्तातिप्रसङ्ग(१) इति वाच्यं । तथा सति लाघवात् ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्येन कृतिसाध्यत्वविषयकत्वांशस्यापि व्यर्थत्वापत्तेः जीवनयोनियत्नादिसाध्यतावृत्तकृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेनैवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात् प्रवृत्तिसाध्यताभ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्तेस्त्वापादस्य तथापि दुर्व्वारत्वात्, कृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभावेव कृतिसाध्यताविषयकत्वांशभावे इति चेत्, तर्हि प्रवृत्तित्वावच्छिन्नप्रवृत्तिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभावे चिकीर्षाधीनत्वोपादानस्यापि सार्थकत्वादिति कृतं पल्लवितेन ।

'कृतिसाध्ये'ति कृतिसाध्यत्वे बलवदिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽपीत्यर्थः । ननु वस्तुगत्या या चिकीर्षाधीना कृतिस्तत्साध्यताज्ञानं हेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तत्साध्यताज्ञानं वेति विकल्प्य दूषयति, 'नन्विति, 'उपलक्षणत्वे' परिचायकमात्रत्वे ज्ञान-

(१) न प्राणसञ्चारे प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

* अस्तु वा स्वचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं सुखचिकीर्षाजन्या न कृतिरित्यस्यापि स्फुटत्वादिति तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, ननु स्वप्रमाणकत्वाशङ्क्यमित्यत आह,

मात्रगतानतिप्रसक्तधर्म्माभावात् कृतिमात्रस्य चाति-
प्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः, तथाच तदन-
नुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः, विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ
च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च।

विषयतया कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्व इति यावत्, 'उपलक्ष्य-
मात्रगतेति चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यमात्रनिष्ठेत्यर्थः, 'मात्रशब्दो-
ऽवधारणार्थकः, अतः प्रमेयत्वादिवारणाय 'अनतीति, 'कृतिमात्रस्य'
कृतित्वस्य, 'अतिप्रसङ्गात्' जीवनयोनियत्नसाधारणत्वात्, 'तत्तत्-
कृतिविशेषाः' तत्तत्कृतित्वेन कृतिविशेषाः, 'उपलक्ष्याः' कारणता-
वच्छेदकप्रविष्टतया चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्याः, अन्यथा[१] प्रमेय-
त्वादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति[२] भावः। 'तदननुगमात्'
तत्तत्कृतित्वानां नानात्वात्, 'प्रवृत्त्यननुगमः' प्रवृत्तिमात्रे व्यभि-
चारः,[३] 'विशेषणत्वे' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टत्वे, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'प्रमाणाभावश्चेति'।,
ननु यथोक्तातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव[४] मानमित्यत उक्तं विशे-

(१) तत्तत्कृतित्वेन कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्व इत्यर्थः।

(२) अतिप्रसङ्गात् पाकः प्रमेयसाधनमित्यादिज्ञानात् चिकीर्षा प्रवृत्तौ स्यातामित्यर्थः।

(३) तत्कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि प्रवृत्त्युत्पत्तेरिति भावः।

(४) प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेवे-त्यर्थः।

'प्रमाणेति, 'विरोधेनेति, तत्साध्यत्वभाने स्वमानसंवित्संवेद्यतया साधन-

किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधनत्वविरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न ज्ञायेतेति चेत्, न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनिप्रयत्नव्यावृत्तश्चिकीर्षोपलक्ष्यः यत्र चिकीर्षाकारणत्व-

---

न्तरमाह, 'किञ्चेति, 'साध्यावस्थायाः' साध्यत्वविशिष्टायाः, 'सिद्धावस्थसाधनत्वेति सिद्धतादशापाकवृत्तिपाकादिनिष्ठसाध्यतानिरूपकत्वेत्यर्थः, साधनत्ववत् साध्यतानिरूपकत्वेनापि साध्यताश्रयत्वस्य विरोधादिति भावः । 'कृतिसाध्यता' चिकीर्षासाध्यकृतिसाध्यता, उपलक्ष्यमात्रगतानतिप्रसक्तधर्म्मो नास्तीति यदुक्तं तद्दूषयति, 'अस्ति हीति, 'कृतिविशेषः' कृतिनिष्ठो विशेषः, 'चिकीर्षोपलक्ष्यः' चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यमात्रनिष्ठः, 'यत्रेति यदवच्छिन्ने इत्यर्थः, 'जातिरूप इति प्रवृत्तित्वाख्यजातिरूप इत्यर्थः । न चैकस्मिन् समूहालम्बनयत्नेऽभिष्टार्थे निवृत्तिरूपे इष्टार्थे प्रवृत्तिरूपे निवृत्तित्वमादाय साङ्कर्य्यं दुर्व्वारमिति वाच्यं । राग-द्वेषयोर्यौगपद्याभावादेकस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिरूपत्वासम्भवात्[१] । न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकमिष्टानिष्टसाधनत्वादिविषयकसमूहालम्बनमेकज्ञानं ततः क्रमेण फलेच्छा-फलद्वेषौ ततः क्रमेणोपायेच्छोपायद्वेषौ तत्रेष्टानिष्टोभयविषयकप्रवृत्ति-निवृत्त्यात्मकसमूहालम्बनयत्नसम्भव इति वाच्यं । अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयाव-

---

(१) तथाच इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वोभयविषयकसमूहालम्बनं ततः फलेच्छा ततः फलद्वेषः तत्समये च ज्ञानाभावात् न समूहालम्बनप्रयत्नसम्भव इति भावः ।

अथ: स च तव जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधि-रूपः, एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषा-

स्थायितया उपायेच्छाकाले तन्नाशात् उपायेच्छाकाले(१) उपाय-द्वेषोत्पत्त्यसम्भवेन तयोरुभयात्मकप्रयत्नासम्भवात् उपादानप्रत्यक्षस्य(२) प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्साधनस्य विलम्बेनापि तयोरुभयात्मकप्रयत्नासम्भवाच्च ज्ञानेच्छा-द्वेषाणां यौगपद्याभावेन तदाव्यवहितपूर्व्वमुपादानप्रत्यक्षा-सम्भवात्। न च तदापि ज्ञानेच्छयोः राग-द्वेषयोर्वा यौगपद्याभ्युपगमे साङ्कर्य्यं दुर्व्वारमिति वाच्यं। तथा सति तत्र युगपत्प्रयत्नद्वयाभ्युप-गमेन साङ्कर्य्यविरहात् प्रयत्नयौगपद्यस्यापि एकदोभयपरस्परवि-रुद्धविषयकाङ्गुलिचेष्टास्थले क्लृप्तत्वात् प्रयत्नभेदं विना तदनुपपत्ते-रिति भावः। 'अनुगतकारणेति प्रवृत्तौ निवृत्तौ चानुगत-प्रत्ययकारणेत्यर्थः, 'उपाधिरूप इति अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः, गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति भावः। 'चिकीर्षाधीनत्वेनेति, चिकी-

(१) ननु गन्तुर्गमनार्थन्नगमनोत्पत्त्यनन्तरमेव तत्र प्रयत्नोत्पत्तिसम्भव इत्यत-आह, उपायेच्छेति।

(२) प्रयत्नक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वोपगमेऽपि न तादृशप्रत्यक्षानुत्पादसम्भव इत्याह, उपादानप्रत्यक्षस्येति।

त्वभावमिति भावः। ननु को धर्म्मस्तत्र कार्य्यतावच्छेदक इत्यत आह, 'स चेति, 'ममेति गुणगतजात्यनङ्गीकर्त्तुरित्यर्थः, 'अनुगतेति, त्वनुगते कारणे चिकीर्षालक्षणे, 'उपाधिरूपः' तत्सङ्घटितरूप इति यावत्, कार्य्यतावच्छेदकाननुगमादोषत्वात् न त्वनुगतकारणघटित उपाधिश्चिकीर्षाजन्यत्वलक्षणा इत्यर्थः,

णामुपलक्ष्याणां अनुगतत्वमपि। यथा गोत्वेन तटस्थे-
नोपलक्षिता महिष्याद्यव्यावृत्तधानकर्म्मव्यक्तिविशेषाः
धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि,

र्षाजन्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः, 'अनुगतेन' सर्व्वसाधारणेन, 'उपलक्ष्याणां' चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यानां. 'अनुगतत्वं' सर्व्वसाधारणानतिप्रसक्त-धर्मावच्छिन्नत्वं, 'यथेति स्वमते दृष्टान्तः,[१] 'तटस्थेन' शक्यविषयेण, 'उपलक्षिताः' प्रमिताः, 'धेनुपदेनोच्यन्ते' धेनुपदजन्यबोधविषया इत्यर्थः, 'न तु गोत्वमपीति', तज्जन्यबोधविषय इति शेषः। शक्यता-वच्छेदकन्तु धानकर्म्मत्वमेव गोत्वस्य शक्योपाधित्वात्[२] तस्य महि-ष्यादिसाधारण्येऽपि न महिष्यादिबोध इति भावः। 'तथा चिकी-

(१) गोत्वविशिष्टधानकर्म्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्तिविषयत्वात् न न्यायमतसाधारण्यं।

(२) तत्पदशक्यविषयत्वे सति स्वाश्रयभिन्नस्य तत्पदजन्यशाब्दबोधभाव-संकत्वादित्यर्थः।

तज्जन्यत्वे चाद्ये तज्जन्यत्वस्यावच्छेदकत्वादिति। यत्तु अनुगतकारणयो-श्चानुगतोपाधिरूप इत्यर्थ इति तन्न, तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाधीनत्वेनानुगत-त्वमित्यग्रिमग्रन्थविरोधात्।

एवञ्च पूर्व्वोक्तमनुगममुद्धरति, 'एवञ्चेति, यथा धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहेऽपि धूमालोकादीनां वह्निजन्यत्वमनुगतं तथा तत्तद्व्य-क्तित्वाद्यवच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वग्रहेऽपि चिकीर्षाजन्यत्वं सर्व्वानुगतमि-त्यर्थः। नन्वेवं चिकीर्षापि लिङादिपदशक्या स्यादित्यत आह, 'यथेति,

एवं जीवनयोनियत्नव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः। ननु "कृतिसाध्ये न कृतिर्विशेषणमसत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः, नोपलक्षणमतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये

र्षापीति एवं चिकीर्षाजन्यत्वमपीत्यर्थः, न कारणीभूतज्ञानविषय इति शेषः, किन्तु चिकीर्षाधीनत्वेन प्रमिता कृतिविशेषा एव कारणीभूतज्ञानविषया इति भावः। क्वचित् 'एवं चिकीर्षापीति' पाठः, 'कृतित्वेन' कृतिविशेषत्वेन, 'नाननुगम इति न व्यभिचार इत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तित्वरूपेण प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः। 'कृतिसाध्य इति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, 'न विशेषणमिति न तद्घटितेन प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः, 'असत्त्वादिति कृतेः प्रवृत्तिपूर्व्वमसत्त्वादित्यर्थः, 'सत्त्वे वा' प्रवृत्तिपूर्व्वं सत्त्वाभ्युपगमे वा, 'कृतौ सत्यां' कृतावुत्पन्नायां, 'ज्ञानं' कृतिविशिष्टज्ञानं, पूर्व्ववर्त्तीति शेषः, 'ज्ञाने' कृतिविशिष्टज्ञाने, 'नोपलक्षणमिति न ज्ञानाघटितेन प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्गादिति ज्ञानमात्रात् कृत्यसाध्यत्वेन निश्चितेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। कृतौ यथोक्तोपलक्षणत्वसत्त्वेऽपि कृतिविशेषत्वेन कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् ज्ञानमात्रस्यावृत्तिरिति समाधत्ते, 'कृतिर्हीति, 'ज्ञाने' कारणीभूतज्ञाने, 'विषयतया' विषयतासम्बन्धेन, 'विशेषणमेव' तद्विषयकज्ञानाद्यावर्त्तकमेव, 'साध्ये

च परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा इष्टसाधनेऽपीष्टं न विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गज्ञानादौ वा का गतिः। नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात्तस्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् अत्र वदन्ति।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्य्ये इत्यर्थः, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकतया, कारणत्वाभावेनेति शेषः. 'उपलक्षणमिति ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिकारणत्वेनान्वितेत्यर्थः, विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्विरोधेऽपि व्यावर्त्तकत्वोपलक्षणत्वयोर्विरोधाभावादिति भावः। 'इष्टसाधने' इष्टसाधनताज्ञाने. 'लिङ्गज्ञानादाविति, तत्रापि लिङ्गं न विशेषणं अतीतानागतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्व्वं तदसत्त्वात् नोपलक्षणं ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः। 'नन्वेवमिति, 'एवं' एवमपि प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति यावत्, 'श्रमेऽपीति, 'श्रमः' शारीरदुःखविशेषः,(१) 'चिकीर्षा स्यादिति श्रमत्वरूपेण चिकीर्षा स्यादित्यर्थः, अन्यथा सुखत्वादिरूपेण तत्र चिकीर्षायामिष्टापत्तेः, तेन रूपेण प्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यं, 'चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वजनकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यत्वादित्यर्थः। ननु श्रमे चैत्यवन्दनादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षाप्रवृत्ती तैरपि नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनतालिङ्गकृतिसाध्यता-

---

(१) दुःखविशेष इति ख०।

'लिङ्गज्ञानादाविति अतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः। नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा-

श्रमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न तत्कृतिसाध्यः अचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्ते

ज्ञानस्यैव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेषणसाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । न च मन्नादीनां सार्थकश्रमे रोगनाशादिकं प्रेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्त्तत इति वाच्यं । तत्रापि श्रमहेतुक्रियाया एव रोगनाशादिसाधनत्वेन श्रमस्येष्टसाधनत्वाभावादिति चेत्, न, इष्टसाधनश्रमकेण तज्जनक-कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवात् भवतु ज्ञानद्वयमेकं वा अन्यदेतत्, अथ अनात्मकदुःखध्वंसे उत्कटेच्छा तच्चेष्टसाधनताप्रमाया अपि सत्त्वा-च्च । न च तदानीं तत्र चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरिष्टापत्तिरिति वाच्यं । दुःखत्वादिरूपेण दुःखध्वंसेच्छा-प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावेन अङ्कुर-जनने शिलाशकलमिव दुःखत्वादिरूपेण दुःखध्वंसेच्छा-प्रवृत्ति-विषयत्वस्वरूपायोग्यमिति सिद्धान्तात् । न चैवं मन्नादीनां व्या-यामादिश्रमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तत्रापि तद्धेतु-क्रियायामेव चिकीर्षा-प्रवृत्त्युत्पत्तेर्न तु श्रम इति भावः । 'स्वध्वं-सेति स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्तं यत्, स्वजनकचिकीर्षाया अविषय-त्वादजनकत्वनियमादित्यर्थः, अत्र 'स्वध्वंस' स्वजन्यो ध्वंसः न तु

धीनकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवर्त्ततेऽत्र कस्यचित् समाधानमाह, 'श्रम-स्त्विति, नन्वचिकीर्षितमपि तथास्तु इत्यत आह, 'कृतेरिति, कृतित्वेन जनकत्वे नियमोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसेत्यादेस्तात्पर्यं तेन स्वपूर्ववर्तिगुणान्तर-ध्वंसे विरोधिगुणत्वेन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोषः, यद्यप्येवमप्यदृष्टादिकं प्रति तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाद्व्यभिचार एव, तथापि तद्भिन्नत्वेनापि विशेषणीयमिति भावः । 'चिकीर्षेति स्वजनकचिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः, अप्रयोजकत्व-

चिकीर्षाविषयत्वाभावे श्रमकत्वात्, न हि भोजनचि-
कीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित्, तन्न,
गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये श्रमात् प्रवृत्तस्य निगड-
निश्चलदेहस्य वा कृतौ सत्यामुत्तोलन-चलनक्रिया-
नुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न
तु तज्जन्यक्रियायाः सुखे व्यभिचाराच्च। न हि सुखं

स्वप्रतियोगिकः, तेन विरोधिगुणतया गुणान्तरनाशकत्वेऽपि न क्षतिः, ध्वंसमात्रत्वाकारातिरिक्त इति तु न्यायः, ध्वंसत्वावच्छेदस्तु न्यायनयमाश्रित्य तन्मतेऽनतिरिक्तस्य तस्याभ्युपगमात् चिकीर्षा-जनकव्यापारान्तेऽपि निषेधकाच्च चेष्टायां व्यभिचारः, अपूर्व-करणापाटवजन्यश्रद्धयोश्चासम्भते कृत्यजन्यत्वात्[१] रागद्वेषयोरेव तज्जनकत्वादिति भावः। 'निगडनिश्चलदेहस्येति, चलने श्रमात्[२] प्रवृत्तस्येति शेषः। ननु तथापि नाडीक्रियात एव श्रम इत्यरुचे-राह, 'सुख इति निमित्तसप्तमी सुखभादायेत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' सुखध्वंसेत्यादिनियमस्य व्यभिचारात्, व्यभिचारमेव विवृणोति, 'न हीति। केषाञ्चित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति, 'चिकीर्षाजन्य-

(१) न तत्र व्यभिचार इति शेषः। (२) कृतिसाध्यताभ्रमादित्यर्थः।

निरासायाह, 'न हीति, ननु तत्राप्यङ्गचालनक्रियाजन्यः श्रम इत्यरुचे-राह, 'निगडेति' आमरणान्तगडीकृतकलेवरस्योत्थानुकामस्येत्यपि बोध्यं, उक्त-व्याप्तौ व्यभिचारमाह, 'सुख इति' तस्य स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वाभावादिति

कृतिकारणचिकीर्षाविषयः, उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या । चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे द्वेषयोनिप्रयत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे । तन्न । शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-

---

कृतिसाध्यत्वमिति, चिकीर्षाजन्यकृतित्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, प्रकृते तथैव विवक्षितत्वादिति भावः[1] । 'द्वेषयोनिप्रयत्नादिति, द्वेषस्य योनिः कारणं यो यत्न इत्यर्थः, शत्रुगोचरद्वेषजन्यशत्रुवधगोचरप्रवृत्तितोऽपीत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, चिकीर्षाविषयत्वेनेति शेषः, तज्जनकत्वादिति प्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः,

---

[1] तथाच प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाजन्यकृतित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वज्ञानं हेतुरिति भावः ।

भावः । तदेवाह, 'न श्रम इति, तत्रैवान्येषां समाधानमाह, 'चिकीर्षेति, 'शत्रुवधस्येति, प्रतियोगिविषयकद्वेषस्य भिन्नविषयतया शत्रुवधाप्रवर्त्तकत्वात् किन्तु साधनेन समानविषयकेच्छाया एव, नन्वेवं तन्निष्ठगौ द्वेष एव हेतुरायाते-रिति चेत्, न, इष्टत्वात् तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ 'राग-द्वेषाधिकारोऽपीत्यादि । न च निवृत्तिप्रयत्नोऽपि श्रमे पूर्वपक्षतादवस्थ्यमिति वाच्यं । निवृत्तिप्रयत्नस्य क्रियाप्रत्यजनकत्वेन तज्जनकत्वस्य प्रकृतानुपयोगितया प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव द्वेषे शङ्कितत्वादित्याशयः । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिस्तथाच प्राचीनमतेऽनुशयप्रकाश एवायं ग्रन्थकृत इति विपश्चितमस्माभिरनुमानप्रकाशे । उभयमपि दूषयति, 'तन्नेति, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनियत्नात्,

अन्यकृतिसाध्यत्वात्, द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात्, द्वेषसिद्धिस्तु शत्रुं द्वेक्ष्मीत्यनुभवबलात्।

यत्तु श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीन-

भिन्नविषयत्वात्[१] प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चेति भावः। नन्वेवं शत्रुवधप्रवृत्तिपूर्व्वं शत्रौ द्वेषे किं मानमित्यत आह, 'द्वेषसिद्धिस्त्विति, तदानीमिति शेषः। न च द्वेषस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे निवृत्तिजनकत्वमस्त्वेवेति तज्जन्यश्रमे व्यभिचारात् श्रमस्य न तेन रूपेण कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यं। निवृत्तेर्भिन्नविषयतया क्रियाप्रतिबन्धकत्वेन श्रमाजनकत्वात्, पलायनादिक्रियायास्तु तद्देशवर्त्तन-रूपेष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः[२]।

'यदिति, तथाच चिकीर्षाविषयत्वमेव तादृशप्रवृत्तिजन्यतावच्छेदकमिति भावः। नन्वेवं भोजनादावपि चिकीर्षा न

---

(१) अजनकत्वे हेतुमाह, भिन्नविषयत्वादिति, तथाच शत्रुविध्वंसस्यापि द्वेषाच्छत्रुध्वंसजीवरप्रवृत्तिरिति भावः, यदि चिकीर्षां विना प्रवृत्त्युत्पादस्तदा प्रवृत्तौ चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चिकीर्षां विना तत्प्रवृत्त्युत्पाद इति समुदितवाक्यार्थः।

(२) तथाच चिकीर्षाविषयतत्प्रवृत्त्यवच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वेन हेतुत्वं श्रमत्वस्य चिकीर्षाविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैव हेतुत्वमिति भावः।

उभयत्र हेतुमाह, 'जीवनयोनीति, यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिमात्रादपि न श्रम इति कृतिविशेषस्तादृशोवाच्यस्तथाच जीवनयोनिकृतिविशेष एव तथास्त्विति नायं परिहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषरूप-

कृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीन कृतित्वेन कारणता स्यात् तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्वा साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्, श्रमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादिश्च चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात्, स हि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवनयोनिकृतेस्तदनुत्पादात् । यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तन्निरन्तरोत्पन्नाज्जीवनयोनिप्रयत्नादेवेति । तन्न । न हि कृतित्वेन तच्छ्रमजनकत्वं, नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्तिः, जीवनयोनिप्रयत्ने सत्यपि भारोद्वहनादिकमकुर्वतस्तादृशश्रमाननु-

स्यात् तथापि श्रमवत् कृतिमात्रजन्यत्वादित्यत आह, 'भोजनादिश्चेति, जीवनयोनियत्नसाधारणकृतित्वेन श्रमं प्रति जनकत्वमुक्त्वा जीवनयोनियत्नत्वेन तदाह, 'यद्वेति, तदुभयं दूषयति, 'तन्नेति, 'तच्छ्रमजनकत्वं' तस्याः श्रमजनकत्वं, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनियत्नात्,

विषयवैलक्षण्यात्तः श्रमः, न च जीवनयोनियत्ने तथेति वैषम्यमित्याशयः, 'तादृशेति सम्पातायातं, श्रमाननुभवेनेत्यत्र निवद्धितं, 'तस्येति जीवनयोनियत्नस्येत्यर्थः, श्रमहेतुत्वे किं बाधकमत आह, 'अन्यथेति, 'तदनुवृत्तौ' भेदानुवृत्तौ, 'श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात्' तत्कारणीभूतश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, जीवनयोनिप्रयत्नानुवृत्तौ तज्जन्यश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, इत्यन्ये । एकदेशिनां समाधानं निरस्य स्वयं समाधत्ते 'नैवमिति । श्रमश्चेति दुःखसाधने कृति इत्यर्थः ।

भवेन तस्य श्रमाजनकत्वात् तस्मात् भोजनादिवत् श्रमविशेषाणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः श्रमः तज्जन्य इति चेत्, न, स्वेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात् इति मैवं, स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्, श्रमस्य नियमतो-

'तस्य' जीवनयोनियत्नस्य, 'श्रमविशेषाणां' भोजनादिनाजनितशरीरक-श्रमाणां, 'भोजनादिकृतिसाध्यत्वमिति, न तु जीवनयोनिकृतिसाध्यत्वमिति शेषः। 'तज्जन्य इति जीवनयोनियत्नजन्य इत्यर्थः, तथाच श्रमसामान्यएव तस्य जनकत्वमेकत्र क्लृप्तत्वादित्यभिमानः. 'श्रमान्येति, शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वान्निद्रायामव्याहतगतिना वायुना आनीतवह्निस्थतेजोभागेन शरीरस्थो वह्निः प्रज्वाल्यते तेन च फेनायितं जलं रोमादिसन्धिना निर्गच्छतीति सिद्धान्तादिति भावः। 'तदनुवृत्ताविति जीवनयोनियत्नानुवृत्तावित्यर्थः, एतच्चैवं श्रमाधिक्यादुक्तं। वस्तुतस्तु श्रमस्य चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तद्भ्रमाच्चिकीर्षा-प्रवृत्त्याद्युपपत्तेर्दुर्वारत्वात्। न चेष्टापत्तिः, स्वरूपायोग्यत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यपि बोध्यं। 'स्वेच्छाधीनत्वस्येति स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्येत्यर्थः, 'स्वपदं चिकीर्षा-प्रवृत्तिप्रकारीभूतधर्मपरं, 'कृतिविशेषणत्वादिति, चिकीर्षाधीनपदोपलक्षिते प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने

इष्टसाधनीभूतमल्लादेः श्रमः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यप्रवृत्तिविषय एवेति भावः। न च फलेच्छाया हेतुत्वात् तां विना कथं श्रमे प्रवृत्तिरापाद्यत इति वाच्यं।

ऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः श्रमे दुःखत्वेनेच्छाविरहादुत-

विशेषणत्वादित्यर्थः, तथाच प्रवृत्तित्वप्रकारकस्वप्रकारकेच्छाधीन-प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । 'अन्येच्छा' अन्यप्रकारकेच्छा, एवमग्रेऽपि. 'दुःखत्वेन' दुःखत्वप्रकारेण, 'अधीनत्वं' प्रयोज्यत्वं, न तु जन्यत्वं, तेन सुखत्वप्रकारकेच्छायाः फलेच्छात्वेन प्रवृत्तावहेतुत्वेऽपि न सुखे सुखत्वप्रकारेण चिकीर्षानुपपत्तिः । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेऽपि तादृशकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् श्रमत्वरूपेण श्रमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारा इष्टापत्तौ च स्वरूपायोग्यताया अभावात् विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च यथोक्तत्वेऽपीष्टापत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं हि न ज्ञानं प्रयोज्यं किन्तु वस्तुगत्या या स्वप्रकारकेच्छाधीना प्रवृत्तिः प्रवृत्तित्वेन तत्साध्यताज्ञानं हेतुरिति श्रमत्वप्रकारकेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशभ्रमासम्भवात् । अतएव स्वविषयकत्वमपहाय स्वप्रकारकत्वपर्यन्तानुधावनं श्रमेऽपि सुखत्वाद्यारोपे स्वेच्छाधीनप्रवृत्तेः सौलभ्येनारोपसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसतो विशेषणत्वे प्रवृत्तिपर्यन्तानुधावनमफलं तावतैव जीवनयोनिकृत्यादिव्यावृत्तेः किन्तु कृतित्वेन स्वप्रकारकेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु बाधकाभावेऽपि विनिगमनाविरहेण

इष्टसाधनताविशेषमद्यीजत्वेनाहेतुत्वात् अन्यथा तन्मते मिते प्रवर्त्तनं स्यात् फलेच्छाधाक्तत्वाभावादिति भावः । 'स्वचिकीर्षेति, यद्यपि प्रवर्त्तकज्ञानं न स्वेच्छाधीनत्वं चिकीर्षाधीनत्वं वावगाहते किन्तु तदुपलक्ष्यकृतिविशेषः

एवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमो नान्तरीयक इत्युच्यते। स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं गौरवात्।

तादृशधियो हेतुत्वस्य दुर्व्वारत्वात् इति वाच्यं। तेन रूपेण हेतुत्वे प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चयदशायामपि कृतित्वेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य सम्भवात् तस्मात् प्रवृत्त्यापत्तेः। न च तत्रापि कृतित्वेन कृतिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चये प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। सामान्याभावज्ञाने विशेषाभावज्ञानस्य औत्सर्गिकतया तदानीं प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यैवानुत्पत्तेः, यस्य तु कदाचित्तत्त्वेऽपि तज्ज्ञानं तस्य प्रवृत्त्याविष्टापत्तेः प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानसत्त्वे प्रवृत्त्युत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः। 'अन्यथेति अन्यत्वप्रकारकेच्छाविरहादित्यर्थः, नियमत इति शेषः। 'अन्येच्छा' अन्यप्रकारकेच्छा, 'स्वचिकीर्षाधीनत्वमिति स्वप्रकारकचिकीर्षाधीनत्वमित्यर्थः, 'गौरवादिति चिकीर्षात्वस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वरूपस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादित्यर्थः।

अत्र गुरुचरणाः। स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणत्वेऽपि सुखत्व-दुःखाभावत्वरूपेण सुख-दुःखाभावयोस्तत्प्रकारकेच्छाधीनकृतिसाध्ययोः साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्वारा तत्रापि भोगादिरूपेष्ट-

---

वस्तुत एव तदुभयमस्तीति किं लाघवेन तथापि कारणताग्राहकेमावच्छेदकतया तत्र धर्म्मान्तरमवश्यं ग्रहीतव्यमिति तत्र लाघवावतार इति भावः। 'गौरवादिति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वाभावप्रवेशादिति भावः। 'धर्म्मान्तर'

साधनताज्ञानसत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, तयोश्चिकीर्षाविषयत्वेऽपि असत्त्वेन असतत् साध्यतया[1] प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वमिति सिद्धान्तात् तत्सिद्धान्तानादरे असत्य स्वरूपयोग्यत्वमिति सिद्धान्तस्यानादरणीयतापातात् । अथ विशेष्यतावच्छेदकभेदेन कृतिसाध्यताज्ञानचिकीर्षयोः प्रवृत्तिं प्रति कार्य्य-कारणभावभेदात् सुखत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेण कार्य्य-कारणभावस्य क्लृप्तरूपकल्पनादेव तत्र न प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्विषयनिष्ठतया चेत्तत्पक्षेऽपि सुखत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः सविशेष्यताघटितप्रत्यासत्त्यैव कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिहेतुत्वात् तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः चिकीर्षा च तत्र अयथार्थेति चेत्, तर्हि स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वमपि स्वरूपतद्विशेषणं व्यर्थं अभेद्यतयैव दिशा अमनस्केन चिकीर्षा-प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनकृतिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चये न प्रवृत्तिरिति तद्विशेषणमावश्यकमिति वाच्यं । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव विशेषणतया तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि वस्तुगत्या या तादृशी कृतिः कृतित्वेन तत्साध्यताधीसत्त्वात्[2] तथापि तदानीं प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । अथेच्छोद्देश्यत्वं द्विधा फलत्वेनोद्देश्यत्वं उपायत्वेनोद्देश्यत्वञ्च अन्ययत्नसाधनताज्ञानेच्छयोः कार्य्य-कारणभावस्यैव दुर्वचत्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति तथाच स्वप्रकारकेच्छाधीनेत्यत्र स्वप्रकारकपदमुपायत्वेन यदुद्देश्यत्वं

(१) अभेदे तृतीया तथाच साध्यत्वाभिन्नप्रवृत्तिविषयत्वेत्यर्थः ।

(२) विशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादिति भावः ।

अन्ये तु कृतिगतं धर्मान्तरमेव उद्देश्यत्वं तद्विशिष्ट-कृतिसाध्यश्च न श्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृति-

---

तदवच्छेदकताख्यप्रकारतापरं तेन श्रमत्व-सुखत्व-दुःखाभावत्वानां त्रयाणामेव निरासः सुख-दुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषयत्व-स्वरूपायोग्यत्ववत् सुखत्व-दुःखाभावत्वाभ्यां उपायतयोद्देश्यत्वेनापी-च्छाविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वादिति चेत्, तथापि स्वत्वस्यानुगतस्या-भावात् प्रातिस्विकयागत्व-पाकत्वाद्यन्तर्भावेणैव कार्य्य-कारणभावो निर्वक्तव्यः तथाच श्रमादिस्थले प्रवृत्तिरङ्गीकृतया याग-पाकादिस्थले कृप्तयावद्विशेषसामग्रीबाधादेव श्रमादौ प्रवृत्त्यनिष्टवारणसम्भवा-दिति प्राहुः ।

मीमांसकैकदेशिमतमाह, 'अन्ये त्विति. 'धर्मान्तरमेवेति. तद्विशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकतया गुरोरभिमतमिति भवः। 'तद्विशिष्टेति उद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन उद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्ये-त्यर्थः, यथाश्रुते भोजनादिकृतेरेव श्रमजनकतया भोजनादिवत् श्रमस्याप्युद्देश्यत्वाश्रयकृतिजन्यत्वादसङ्गतिः, 'अचिकीर्षितत्वादिति, चिकीर्षितं प्रत्येव तेन रूपेण कृतेः कारणत्वेन कार्य्यतावच्छेदका-क्रान्तत्वादिति भावः। 'कृतिमात्रसाध्य इति प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-

---

मनित्यं, 'अचिकीर्षितत्वादिति चिकीर्षितस्यैव तादृशकृतिसाध्यत्वाभ्युपगमा-दिति भावः। 'अतएवेति यत एव कृतिमात्रसाध्यः श्रमोऽतएव, कर्म्म-कर्त्राख्यातं कथं श्रमसम्भवितमिति सार्व्वलौकिकानुभव इति भावः। धर्मा-

मात्रसाध्यः । अतएव कष्टं कर्म्मेत्यनुभवो लौकिकानां । एवं चिकीर्षायां समैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं नव तु कृति-साध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति च-

---

मात्रसाध्य इत्यर्थः, यथाश्रुते जीवनयोनियत्नादपि तदुत्पत्तिप्रस-ङ्गात् । ननु यदि श्रमस्य जीवनयत्नभिन्नकृतित्वेन कृतिसाध्यता तदा तादृशप्रयत्नस्य श्रमानुकूलतया प्रवृत्तिमात्रस्य श्रमजनकत्वानु-भवो न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव प्रवृत्तित्वेन प्रवृ-त्तिमात्रसाध्यता अतएव, 'कर्म' प्रवृत्तिमात्रं, 'कष्टं' श्रमजनक-मित्यनुभवो लौकिकानामित्यर्थः, कारणतावच्छेदकस्य प्रवृत्तित्वस्य जीव-नयत्नविशिष्टप्रयत्नसाधारणतया ततोऽपि श्रमोत्पत्तिरिति भावः । अथेदमस्वरसबीजं तथा सति जीवनयत्नादपि चिकीर्षा प्रवृत्तिश्च न स्यात् तथापि तथा तत्काले सत्त्वाभावात् [illegible] उपपत्ते-स्तादृशधर्म्मे [illegible] कारणतावच्छेदकतया तत्काले साक्षादुपपादकतया ज्ञान एव [illegible] कल्पनीयत्वात् एककारणपरि-शेषापत्तेः । किञ्च श्रमे तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तद्भ्रमात् चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारा । इष्टापत्तौ स्वरूपायोग्यत्वव्याघाता-दित्यनुसन्धेयं । इदानीं मीमांसकः स्वमते नैयायिकनयापेक्षया लाघवमुपसंहारव्याजेन दर्शयति, 'एवमिति, 'प्रयोजकं' ज्ञानवि-षयतया कारणतावच्छेदकं, 'नव तु' नैयायिकस्य तु, 'कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमिति कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, तेन न

न्तरकल्पने गौरवमिति निष्कर्षः तदाह, 'एवमिति, 'चतुष्टयमिति, मन्तव्यं

तुदयं, इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति द्वयं, इष्टिसाध्ये सुखे चेच्छा दृष्टिमपि विषयीकरोति, न त्विष्टसाधनत्वेन तदिच्छा साधनत्वस्येच्छाविरोधि-

---

चतुष्टयत्वानुपपत्तिः, मति सुखे भोगस्यावश्यकत्वात् तस्य काम्यत्वमिति न भोगत्वमादायाधिक्यं, यदि च सोऽपीच्छाविषयस्तदा तदादाय पञ्चत्वं बोध्यं, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वे विवादात्तन्नोक्तं. 'इच्छाप्रयोजकञ्चेति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेच्छाप्रयोजकञ्चेत्यर्थः, 'द्वयमिति, भोगस्येच्छाविषयत्वे भोगत्वमादाय त्रयं बोध्यं। नन्वेवं दृष्टिर्भवत्विति कृतिसाध्यत्वाप्रकारिका दृष्टाविच्छा न स्यादत आह, 'इष्टीति इष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्याकारिका दृष्टिसाध्यत्वप्रकारिका सुखेच्छेत्यर्थः, 'दृष्टिमपीति, विशेषणतयेति शेषः, 'इष्टसाधनत्वेन' इष्टसाधनताज्ञानेन, 'तदिच्छेति दृष्टिर्भवत्विति ज्ञानरूपेण तदिच्छेत्यर्थः, 'साधनत्वस्येति साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मतया तज्ज्ञानस्येच्छाविरोधित्वादित्यर्थः, तथाच दृष्टिर्भवत्वित्याकारिकेच्छायाः सर्व्वथैवापलापः। न च तथापि कपाले कृतिरस्तुपादानेच्छा कथं स्यात्तस्या अपि कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादिति वाच्यं। गुरुनये उपादानेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमेन तादृशेच्छाया अप्रसिद्धेः, तन्मते

सर्व्वसम्मतं, कृतिसाध्यत्वमादायैव चतुष्टं बोध्यं, भोगेऽपि चिकीर्षासम्भवात्तमादाय चतुष्टयमित्यन्ये, 'द्वयमिति, भोगेच्छाभ्युपगमे भोगत्वमादाय बोध्यं। नन्वेवं दृष्टाविच्छा न स्यादित्यत आह, 'इष्टीति, सुखेच्छायां सुखत्वमिवावच्छेदकतया इष्टिरपि विषय इति भावः।

त्वात् । तत्र तु वयं, विषभक्षणे तु कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित्, तत्तुच्छं, एवं हि

चिकीर्षाविषयसाधनत्वेनोपादानस्यासम्भवात् प्रवर्त्तकत्वादिति भावः । 'तत्र' नैयायिकस्य, 'वयमिति, इष्टसाधनत्वमादाय भोगस्य काम्यत्वे भोगत्वमादाय चतुष्टयं बोध्यं, तदयं निष्कर्षः मीमांसकनये चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः, कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति च सुखत्व-दुःखाभावत्वज्ञानं सुखत्व-दुःखाभावातिरिक्तरूपेण कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया जन्माने प्रसिद्धत्वादिति कार्य्य-कारणभावत्रयं, नैयायिकनये मात्रान्यतमतदर्थीच्छासामान्यं प्रति तत्साधनताज्ञानत्वेन सुखत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वप्रकारकज्ञानत्वेन दुःखाभावत्वप्रकारकेच्छां प्रति दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानत्वेन चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्य्य-कारणभावचतुष्टयमिति भावः । चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्र चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् केचिद्वदन्ति तदुपन्यस्य दूषयति, 'विषेति, 'कृतौति, तत्र चिकीर्षाप्रसङ्गवारणायेति शेषः, 'विशेषणमिति, विषभक्षणस्य न चिकीर्षा-

---

प्रवर्त्तकज्ञाने चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् कैश्चिदुक्तं तदुपन्यस्य निराकरोति, 'विषेति । 'एवं हीति, द्वेषाभावविशिष्टस्य साध्यत्वेन तत्सत्त्वे वा ततोऽपि तदनुत्पत्तेस्तस्य निरूपितरूपत्वादिति भावः । तथापि विषभक्षणव्यावृत्त्यर्थं नैतद्विशेषणं तत्सद्भावस्यैवाभावादिति भाव इति प्रकाशः ।

विषभक्षणं कृतिसाध्यमेव न स्यात् जीवनयोर्निष्कृते-रसाध्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थं विशेषणं।

स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमात्* विषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य्यत्वस्य, तथाच सञ्ज्ञातबाधोऽपि तत्र कार्य्यत्वज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने।

धीनकृतिसाध्यमित्यभिमानः। अभिमानं निराकरोति, 'एवं हीति, चिकीर्षाजन्यकृत्यसाध्यत्वे हीत्यर्थः, 'जीवनयोर्निष्कृतेरिति, निवृत्तेश्चेति शेषः, 'व्यर्थं विशेषणमिति, कृतिसाध्यत्वाभावेनैव तत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य विशेषणदानेऽप्यविशेषादिति भावः।

नैयायिकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टसाधनताभ्रमादिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमादित्यर्थः, उत्तरमिति शेषः, तेनोभयमतसाधारण्यं, भ्रमश्च न्यायनये विशिष्टज्ञानं तन्मते चागृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्यदेतत्। 'विषभक्षण इति, विषभक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमात् कृतिसाध्यत्वं, चैत्यवन्दने च इष्टसाधनताभ्रमादिति बोध्यं। 'कृतिसाध्यत्वमस्ति स्वकृतिसाध्यत्व-

---

*'भ्रमादिति, नैयायिकस्य मते भोजन इति। न च फलेच्छाविच्छेदप्रतिबन्धक इति वाच्यं। तस्याः प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणत्वादन्यथा तन्मते नित्यप्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयादिति प्रकाशः।

ननु स्वकृतिसाध्यतानुभवत्तया, अन्यथेष्टसाधनतास्मरणे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत, न चेष्टसाधनताज्ञानं

ऽस्ति, 'ज्ञानप्रयुक्तत्वात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात्, 'कार्य्यत्वस्य' कृतेः, प्रयुक्तत्वञ्च तन्मते कारणतावच्छेदकविधया[१] अस्मन्मते च कारणविधयेत्यन्यदेतत्। 'कार्य्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्य्यस्येत्यर्थः, 'सञ्जातबाधोऽपीति इष्टसाधनत्व-बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानवानपीत्यर्थः, 'तत्र' विषभक्षण-चैत्यवन्दनयोः, 'कार्य्यत्वज्ञानादिति स्वकृतिसाध्यत्वस्मरणादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं पाकादावपि सञ्जातबाधदशायां तथा प्रसङ्गो बोध्यः, 'क्वापीति। न च फलेच्छाविरहादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं। फलेच्छाया नियमस्य व्यभिचारेण भिन्नविषयकत्वेन[२] चाजनकत्वादिति भावः।

अथ कथञ्चित् समाधानं शङ्कते, 'स्वकृतीति, 'तथा' गुरुमते प्रवृत्तिहेतुः, 'अन्यथा' कृतिसाधारणज्ञानमात्रस्यैव गुरुमते प्रवर्त्तकत्वे, 'इष्टसाधनतास्मरणे इति निर्धर्मितावच्छेदकप्रमुष्टतत्ताकेष्टसाधनतास्मरण इत्यर्थः, सञ्जातबाध इति शेषः, 'प्रवर्त्तेतेति तन्मते चैत्यवन्दनादौ प्रवर्त्तेत, अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदकप्रकारेणेष्टसाधनत्वरूपलिङ्गज्ञानाभावे कृतिसाध्यतानुभवाभावादेव न विषभक्षणादौ प्रवृत्तिरिति भावः। 'न चेति, प्रकृत इति शेषः;

---

(१) इष्टसाधनतालिङ्गकेष्टसाधनताज्ञानविधेयककृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य्यतायामिष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति तात्पर्य्यं।

(२) ननु कामनागोचरप्रवृत्तित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न व्यभिचार इत्यत आह, भिन्नविषयकत्वेन चेति।

भेदो वाऽनुभावकमस्तीति चेत्, न, वस्तुतस्तत्र* कृति-साध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवसम्भवात् लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा अप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च, भेदाग्रहवादिनस्तत्र तव तदनुभवाभावात्, मैवं, स्वविशे-

---

'इष्टसाधनताज्ञानमि'ति पर्याप्तावच्छेदकचैत्यवन्दनत्वादिप्रकारेणेष्ट-साधनतारूपलिङ्गज्ञानमित्यर्थः, 'अनुभावकं' कृतिसाध्यतानुभावकं, आद्यस्तनपानस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रौढ्या दूषणान्तरमाह, 'वस्तुत' इति वस्तुगत्येत्यर्थः, 'तत्र' विषभक्षणादौ, 'तदनुभवसम्भवा-दि'ति अज्ञानबाधतादशायामपि कृतिसाध्यतानुभवसम्भवादित्यर्थः, अनुभवस्य हेतुत्वे व्यभिचारमप्याह, 'लिङ्गाभासादि'ति, 'अप्रवृत्ति-प्रसङ्गादि'ति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः, 'भेदाग्रहवादिन' इति स्वकृतिसाध्यताभेदाग्रहमात्रवादिन इत्यर्थः, अन्यथाख्यातेरनङ्गीकारादिति भावः । 'तदनुभवाभावादि'ति, तथाच स्वकृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमेव प्रवृत्तिहेतुर्न तु तदनुभ-वमात्रमिति तत्र स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति

---

* दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह, 'वस्तुत' इति, 'भेदाग्रहे'ति, तथाच स्वकृतिसाधारणं कृतिसाध्यताज्ञानमेव हेतुः तच्चात्राप्यस्त्येवेति प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । न च भावियौवनराज्यातिप्रसङ्गवारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं स्मरणे चानुभवागोचरकालविशेषस्याभानात् कथं ततः प्रवृत्त्या-पत्तिरिति वाच्यं । स्मृत्यापि स्वकालस्यानुभवागोचरस्यैव ज्ञानसामान्यसा-मग्रीमहिम्ना विषयीकरणात् अतीतत्वागोचरज्ञानस्य वर्तमानसमयविष-

भावः। यद्यपि यज्ञातसाधनस्य स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् कथं प्रवृत्त्यापादनं भाविधीवराद्ये प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणाय इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन तदभावात् इदानीन्तनभविष्यत्कृतेः प्रागननुभूतत्वेन स्मरणायोगात्। न च तन्मते अतीतत्वाद्यगोचरज्ञानस्य विषयनिष्ठवर्त्तमानत्वविषयतानियमादनुभवागोचरस्यापीदानीन्तनत्वस्य कृतौ भानमिति[१] वाच्यं। प्रत्युत नाकज्ञाने मुख्यविशेष्यनिष्ठवर्त्तमानताभानस्यैव तैः स्वीकारादिदानीन्तनकृतेः पूर्वाननुभूतत्वेन पूर्वाननुभूतकृतावेव इदानीन्तनत्वभानाभ्युपगमे अन्यथाख्यात्यापत्तेश्च। किञ्च इदानीन्तनकृत्यनुत्पादेन इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वस्य[२] बाधात् तच्च तादृशकृतिसाध्यत्वस्मरणाभ्युपगमे अन्यथाख्यात्यापत्तिस्तथापि स्वकृतिसाध्यतास्मरणादेव आद्यस्तनपानप्रवृत्त्यनुरोधात् एव चिकीर्षायामपि न भोजनादौ कृतस्थितानिबन्धकात् प्रवृत्तिरत्र इदानीन्तनकृतेरप्रसिद्ध्या तत्साध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षायाः प्रत्यक्षत्वाच्च कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गाग्रहसहकृतस्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव तन्मते प्रवर्त्तकं तथाच प्रकृतेऽपि ज्ञानमात्रस्यैव स्वोत्पत्तिक्षणविषयकत्वनियमेन स्मृतितः उपस्थितस्य इदानीन्तनत्वस्य[३] कृतावसंसर्गाग्रहात्सामान्यतः स्वकृतिसाध्यताविशिष्टस्मरणाच्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यभिप्रायः।

गुरुचरणास्तु इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे यज्ञातबाधदशायामपि

---

(१) कृतौ स्मृतौभानमितीति क, ग०।

(२) इदानीन्तनवदनन्तरसाध्यकृतिसाध्यत्वस्य।

(३) उत्पत्तिक्षणत्वमेव इदानीन्तनत्वं।

णवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथा हि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्य-साधनताज्ञानेन याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं, नित्ये

शब्दाभास-लिङ्गाभासादिना इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताभ्रमात् चैत्य-वन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तिः वस्त्वन्तरविषयकतादृशप्रवृत्त्यन्तरमादाय अनुभूयमानारोपसम्भवात् । न च तत्काले तादृशकृतिसाध्यताविशिष्टज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति न भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । तथा सति निगडनिबद्धदेहस्य हस्तमात्रे गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन विशिष्टज्ञानाभावात् । किञ्च इदानीम्पदेन स्थूलकालस्यैव प्रवर्त्तकज्ञाने निवेशात् सञ्जातबाधकाले कृतेरुदयेन तत्कालवर्त्तमानस्वकृतिसाध्यताप्रमापि सञ्जातबाधदशायां लिङ्गान्तरादिना सम्भवतीत्येव दूषणं द्रष्टव्यमिति प्राहुः ।

'स्वविशेषणेति' स्वं प्रवर्त्तमानः पुरुषः तस्य यद्विशेषणं तन्निष्ठो यो-धर्मस्तद्वत्ताज्ञानजन्यमित्यर्थः, 'पुरुषविशेषणं' पुरुषवृत्तिधर्मः, 'ततः' तदनन्तरं, 'कार्य्यताज्ञानं' कार्य्यतानुमानं, स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धा-

---

वत्तानियमादित्याशयादित्याहुः । 'स्वविशेषणेति' स्वस्य प्रवर्त्तमानपुरुषस्य यद्विशेषणं कामनादि तस्य या तद्वत्ता वर्त्तमानता तत्प्रतिसन्धानजन्यमित्यर्थः। मन्त्राद्यप्रवृत्तौ कर्म्मतास्मरणस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वाभा-वाद्व्यभिचारः, एवं भेदाग्रहवादिनो विसंवादिप्रवृत्तावपि तथा । न च परम्परया पूर्व्वानुभवद्वारा तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वान्न तथेति वाच्यं । एवं हि सञ्जातबाधस्यापि कार्य्यतास्मरणात् विषभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्, न ।

च काल-शौचादि स्वविशेषणं, तथाचैतत्सन्ध्यायामपि

नजन्यमिति शेषः, अनुमानप्रकारस्तु अग्रे वाच्यः । ननु[1] काम्यसा-धनताज्ञानात् याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं कथं कामनावत्ताज्ञा-नजन्यं स्वकाम्यसाधनताज्ञानेनैव तज्जननादिति चेत्, न,[2] तद्वत्ता-ज्ञानं हि पक्षे तत्सम्बन्धज्ञानं भवति च काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः स्वविषयसाधनतात्मकसम्बन्धज्ञानं, वस्तुतस्तु तद्वत्ताज्ञानं तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽप्यन्तर्भूतः तथाच काम्यसा-धनताज्ञानमपि कामनायाः तत्सम्बन्धस्य च ज्ञानं भवत्येव कामना-याः स्वविषयतात्मकतत्सम्बन्धस्य च विषयीकरणादिति भावः । एवं सति यथा नातिप्रसङ्गस्तदनुपदमेव विवेचयिष्यामः । 'कालेति तत्त-त्कर्म्मविहितकालेत्यर्थः, 'शौचादीत्यादिना द्विजातित्वादिपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः । 'स्वविशेषण' प्रवर्त्तमानपुरुषनिष्ठधर्मः, तत्तत्कालस्यापि औचित्यसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठत्वादिति भावः । 'तथा-चेति तेन चेत्यर्थः, अन्वयश्चास्य कार्य्यताज्ञानमित्यनेन, 'एतत्सन्ध्याया-

(१) न चेति ग० ।　　(२) इति वाच्यमिति ग० ।

तदतिरिक्तस्थले तस्य हेतुत्वादित्यर्थः । अन्ये तु अनाद्यप्रवृत्तौ तद्धेतुः नित्यादि-प्रवृत्तिस्थलेऽपि स्वत-त्वकार्य्यत्वस्मृतिरूपज्ञमस्येष्टसाधनत्वज्ञमरूपतत्प्रतिस-न्धानाधीनत्वादित्याहुः । अपरे त्वाद्यप्रवृत्तावपि स्मरणरूपेष्टसाधनत्व-प्रतिसन्धानाधीनं यत् कृतिविशेषसाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्र न स्मृति-रूपं पूर्व्वं तादृशानुभवाभावात् किन्तु व्याप्त्यादिस्मृतौ सत्यामिष्टसाधनता-लिङ्गकमेव तत्र कार्य्यताज्ञानं । न चैवमपि मणिग्रन्थविरोधः, तस्य मतान्तरे-णाभिधानादित्याहुः । नन्वत्र कृतिसाध्यविषयत्वया पुरुषत्वादित्यादिना

कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादिमत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति कार्यताज्ञानं शौचादिमद्वि-

मिति इदञ्च साध्यस्य कृतिविशेषणं न तु पक्षविशेषणं, प्रयोजनाभावात् प्रवर्त्तकज्ञानाप्राप्तेश्च(१) 'सन्ध्यासमय इति एतत्सन्ध्यासमय इत्यर्थः, 'शौचादीत्यादिना द्विजातित्वपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः, यो यत्सन्ध्याकालीनशौचादिमान् द्विजातिः स तत्कालीनकृति-साध्यसन्ध्यावन्दनक इति सामान्यतो व्याप्तिरिति भावः । न चात्र कृतिसाध्यत्वं कृतिफलोपधायकत्वमेव साध्यघटकं स्वरूपयोग्यत्वरूपत्वे हेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः तथाच कृत्यसाध्यत्व-राजभयरूपबलवदनिष्ट-साधनत्वज्ञानादिना आलस्यादिना वा अकृतसन्ध्यावन्दनके द्विजातौ व्यभिचार इति वाच्यं । तच्छून्यत्वेनापि हेतोर्विशेषणीयत्वात् । न च कृतसन्ध्यावन्दनकस्यापि तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । स्वविषय-सिद्धौ चिकीर्षाविरहेण तत्राप्रवृत्तेरिति । यद्यप्येतज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं

(१) इदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानाप्राप्तेश्चेत्यर्थः ।

तादृशकार्यताज्ञानं सञ्जातबाधस्याप्यस्तीति अतिप्रसङ्ग इति चेत्, अत्र वदन्ति मदीयेदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्व-शुचित्वसमानाधिकरणान्वित-कालीनविषयप्रतिसन्धानात्मकविशेषद्वयसामग्रीमध्ये [illegible] तस्य जनकत्वं । न चैतद्द्वयं विषमत्वादावस्तीति, एवं सविशेषणावत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वात् सर्वत्रैव कार्यताज्ञानस्य सामान्यसामग्रीत्वमित्यत्र किं मानमिति चिन्त्यं । केचित्तु यस्मिन् विशेषणे सत्यननुष्ठानेऽनिष्टाव्याप्तिरिष्टहानिर्वा तदेव विवक्षितं सामग्र्यां हि सतां अननुष्ठाने इष्टसौदनादेर्हानिरेवं शौचे

शेषज्ञानजन्यं, तदुक्तं, स च कार्य्यविशेषः पुरुषविशेषणावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति । संजातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाध-

---

नतौ तदंशाप्रकारकत्वात् तथापि सन्ध्यावन्दनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं मदिष्टानिष्टसाधनतानिबन्धकशून्यत्वे सति शौचादिमतो ममेदानीं कृतिसाध्यत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमाने ग्रन्थतात्पर्यं(१) । अत्र मीमांसकसम्मतिसंवादमाह,(२) 'तदुक्तमिति, 'स च कार्य्यविशेष इति स च कार्य्यविशेषो विशेष इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वरूप इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणावगत इति पुरुषविशेषणेन कामनादिलिङ्गेनावगत इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषेणावगत इति पाठे विशिष्यतेऽनेनेति विशेषो विशेषणं कामनादि तेनावगत इत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः । एवञ्चोक्तातिप्रसङ्गमुद्धरति, 'सञ्जातबाधस्येति, 'भ्रमदशायामिवेति यथावद्-

---

(१) इत्यनुमानोत्तरानुमानान्तरं प्रवर्त्तकं द्रष्टव्यमिति ग्रन्थतात्पर्यमिति ख० । इदानीं शौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति मम कृतिसाध्यत्वादित्युत्तरभाव्यं प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तकं द्रष्टव्यमिति ग० ।

(२) अत्र मीमांसकसम्मतिमाहेति ग० ।

सति अननुष्ठाने पापश्रवणात् पुत्रकाम्यादिकन्तु तथेति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कातदपि चिन्त्यं, इष्टकाम्यादेरननुगमेन विशेषणस्याननुगमात् यदि चान्यतरत्वादिना तदनुगमस्तदा कामनाद्यन्यतरप्रतिसन्धानजन्यत्वमेवास्तु लाघवात्, यदि वान्यतरत्वं न कार्य्यतावच्छेदकप्रविष्टं अन्यथा इष्टाद्यन्यतमत्वेनापि हेतुत्वं स्यादिति मन्यसे तदा तुल्यमिति । वस्तुतः सविशेषण

तत्ताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्य्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत तृप्तस्य च कामनाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानाभावात् न तथा बोधः ।'

निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमदशायामित्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञानमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि विषभक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यसुखे इच्छासत्त्वात्[1] इष्टसाधनत्वरूपस्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानं सम्भवत्येव, तथापि स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविषयकत्वमपि विशेषणं देयमित्यभिप्रायः । 'इष्टसाधनताज्ञानाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः, 'न तथा बोधः' न तज्जन्यबोधः । न चैवमतीतशौचादिक्रियाभाजन्यकार्य्यताज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इदानीन्तनत्वेनापि

(१) इच्छासत्त्वादित्यनेन इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वं सूचितम् ।

वत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वेन हेतुत्वमिति न प्रकृतग्रन्थार्थः किन्तु तज्जन्यमित्येव तथाच प्रवृत्तिसामान्ये कार्य्यताज्ञानत्वेन हेतुता काम्य-नित्यविशेषयोश्च विशेषसामग्रीद्वयमिति एवञ्चाग्रे स्वेच्छाधीनत्वेन अग्रे समाधानमभ्युपगमवादेनेति मन्तव्यं । नित्ये चेत्युपलक्षणं नैमित्तिकेऽपि शौचादिसत्त्वे सति निमित्तवत्त्वं तथेति ध्येयं, 'एतत्सन्ध्यायामिति । इदन्तु प्राथमिकमनुमानं न तदेव प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । किन्त्वनुमाने सति एतत्सन्ध्योपासनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं मत्कृतिनिष्ठ-

स्वविशेषणविशेषणात् । न चैवं कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदादनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति वाच्यं । नैयायिकनयेऽपि प्रवृत्तिविषयविशेष्यकेदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्वेदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्वादिज्ञानस्य चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च हेतुत्वेन कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावस्याविशिष्टत्वात् । अतएव वक्ष्यमाणक्रमेण नित्य-काम्यभेदेन कार्य्य-कारणभेदेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यं । न च स्ववृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञाननाशस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे इष्टसाधनत्वाद्यज्ञानेऽपि इदं स्वेच्छाधीनेदानीन्तनमत्कृतिसाध्यं स्वेच्छाधीनेदानीन्तनमत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् अन्यत्वे सति तादृशकृत्यघटितसामग्र्यजन्यत्वादेत्यादिना कार्य्यतानुमानात् प्रवृत्त्यापत्तिः तस्यापि तादृशप्रवृत्त्यघटितसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यत्वात्[1] इति वाच्यं । स्वविशेषणपदेन विशिष्य तदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्व-तदानीन्तनशौचादिमत्त्वरूप[2] स्ववृत्तिधर्म्मस्य विवक्षितत्वात् ।

---

(1) तस्यापि तादृशकृतिजन्यत्वे सति तादृशसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्ववृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यत्वादिति ख० ।

(2) तदानीन्तनस्मुचित्व-शौचित्वरूपेति ग० । इदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्वेदानीन्तनशौचादिमत्त्वरूपेति ख० ।

हेतुताप्रतियोगिककार्य्यताधिकारमात्रादित्यनुमानं । न चासिद्धिः, एकवित्तिवेद्यतया प्रथमानुमानेन तद्ग्रहात्, अतएव प्राक् तदपेक्षा, उक्तानुमानान्तरं तद्विशेष्यकं मानसमेव वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्याहुः, तच्चिन्त्यं, तस्य स्वविशेष्यवत्ताप्रतिसन्धानाजन्यत्वेनाप्रवर्त्तकत्वात् परम्परया तज्जन्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्

[illegible]

[illegible] कार्यताज्ञानमिति विभाव्य चेत् [illegible]

[illegible] प्रवृत्तिमात्रे च कार्यताज्ञानसामान्यं हेतुः नित्य-काम्यभेदेन [illegible] कारणभावभेदेऽपि यथा न दोषस्तथोक्तं प्राक् । नित्यपदञ्च [illegible] तत्पुरुषेण नित्यत्वेन ज्ञायमानपरं, तेन नित्यस्य काम्य- [illegible] शौचादिलिङ्गककार्यताज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः, काम्यत्वञ्च [illegible] तत्पुरुषेण नित्यत्वेनाज्ञायमानत्वं तेन काम्यस्य नित्यत्व- [illegible] शौचादिमत्ताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिः, नित्यत्वञ्च [illegible] कीभूताभावप्रतियोगित्वं ।

केचित्तु तादृशोभयविशेषणाधीनकार्यताज्ञानानामेकशक्तिमत्त्वेन [illegible] प्रति हेतुत्वं[१] इति वदन्ति, तदसत्, तथापि शौच-

---

(१) शौचादिमत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञान[illegible]प्रतिसन्धानजन्य-कार्यताज्ञान[illegible]त्यर्थः ।

(२) [illegible] व्यभिचार इति भावः ।

[illegible]

णादौ शौचादिविशिष्टकार्य्यताज्ञानसत्त्वात्[1] प्रवृत्तिवारणाय विशेषणान्यथा वाक्यत्वे तथोपगमस्य प्रयासमात्रत्वात् ।

केचित्तु फलार्थिचिकीर्षा-प्रवृत्ती प्रति फलसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः, फलं स्वर्गादि, तदर्थित्वं तदुद्देश्यकत्वं । न चैवं स्वर्गाद्यनिच्छाविरहेऽपि स्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षादिप्रसङ्ग इति वाच्यं । स्वर्गाद्युद्देश्यकेच्छां प्रति[2] स्वर्गादीच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् शौचादिमत्ताप्रतिसन्धानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानञ्च नित्यस्वीयचिकीर्षा-प्रवृत्ती प्रति हेतुः, नित्यस्वीयत्वञ्च चिकीर्षाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनित्यत्वज्ञानविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च क्षणद्वयसाधारणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं । न चैवं काम्यतादृशाध्यामपि शौचादिमत्ताप्रतिसन्धानविशिष्टकार्य्यताज्ञानान्नित्यस्वीयचिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं । नित्यस्वीयचिकीर्षादिकं प्रति समानविशेष्यकनित्यत्वज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्याहुः । तदसत्, प्राचीननैयायिकानां गुरूणाञ्च शौचादौ तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकतया कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे नित्यस्वीयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे नित्यत्वज्ञानस्य

(१) सन्ध्यावन्दनादौ च नित्यतादृशाध्यायामिष्टसाधनताप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानसत्त्वादित्यर्थः ।

(२) स्वर्गार्थीच्छां प्रतीति ग० ।

विशेषणं कामनादि, क्वचित् 'पुरुषविशेषे'ति पाठस्तदा स्वविशेषणकामनाश्रयत्वेन पुरुषे विशेषः इति प्रकाशः ।

पृथक्‌हेतुत्वे च गौरवाच्च, सर्व्वत्र तज्जन्यत्वं तद्विशिष्टत्वमेव वैशिष्ट्यञ्च एकज्ञानावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं, अन्यथाप्रवेशे गौरवात् बालकस्याद्य-स्तनपानप्रवृत्तौ कृतिसाध्यतास्मरणस्य तैरपि हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-तया व्यभिचाराच्च स्मरणस्येष्टसाधनत्वादिज्ञानाजन्यत्वात्। न च अन्यथापदेन प्रयोज्यत्वं विवक्षितं तथाच तच्च तत्स्मरणमपि जन्मा-न्तरीणतादृशकार्य्यत्वानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यं भवत्येवेति न व्यभि-चार इति वाच्यं। तथा सति सञ्जातबाधस्य जन्मान्तरानुभूत-कार्य्यतास्मरणाद्विषभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तेः तृप्तस्यापि कालान्तरानुभूत-कृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजनादौ प्रवृत्तेरापत्तेश्च इष्टसाधनताज्ञान-विशिष्टकार्य्यताज्ञानस्य तत्राप्येव बालकस्य स्तनपानजन्यसुखविशेष-साधनतास्मरणात् तत्सुखविशेषे तदानीमिच्छासत्त्वाच्च स्वरूपस-त्तदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्यापि तदानीं सत्त्वेन स्मरण-स्यापि तद्विशिष्टत्वात्। अतएवेष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे लिङ्गान्तरात् कार्य्यताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, न वा लिङ्गसंशयस्यानुमित्यहे-तुत्वेऽपि इष्टसाधनतासन्देहात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना। न चैवं फल-कामनाविशिष्टकार्य्यताज्ञानमेव कार्य्ये प्रवर्त्तकमस्तु इति वाच्यं। फलकामनायां सत्यां तद्विषयसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः। न चेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्य्यताज्ञानं कार्य्यताज्ञानविशिष्टेष्टसाधन-ताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहादिष्टसाधनताज्ञानस्यापि हेतुत्वं दुर्व्वारमिति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञाननाशेऽपि चिकीर्षासत्त्वे प्रवृत्त्यनुभवेन व्यभिचारात्। न च चिकीर्षैव तस्य व्यापारः चिकीर्षा यत्रापि विनिगमनाविरहेण उभयोर्हेतुत्वादिति वाच्यं। इच्छायाः

अन्ये त्वात्मनो जीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं श्रमे कृति-
साध्यताज्ञानं सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्व-

समानप्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुताया-
आवश्यकत्वात्तत्र विनिगमनाविरहानवकाशात्। न च तथापीष्टसा-
धनताज्ञानविशिष्टत्व-स्वकृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहो दुर्वार इति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञा-
नविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानामेकत्र इदमिति रीत्या
व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्,
इष्टसाधनताज्ञानस्य उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतासंसर्गकेष्टसाधन-
तादिज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानत्वानभ्युपगमेन इष्टसाधनतादिभ्रमाच्चैत्यवन्दनादौ कदा-
चित् प्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं कार्य्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविष-
यागृहीतासंसर्गककार्य्यताज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं,
तथा सति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः,
अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन तत्र विशिष्टज्ञानासम्भवात्। न चैवमसंस-
र्गाग्रहप्रवेशे गौरवमिति वाच्यं। तावता अन्यथाख्यातिसिद्धावपि
इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वासिद्धेरित्यास्तां विस्तरः।

अथार्णवकारीयमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'जीवित्वप्रतिसन्धानेति
जीवित्वादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः, आदिना शरीरित्व-प्राणवत्त्वादिपरि-
ग्रहः, 'श्रमे' जीवित्वमात्रसाध्यतान्तरीयकश्रमे, 'सम्भवतीति, अय-
मिदानीं कृतिसाध्यतत्कर्मजन्यश्रमकः जीवित्वादित्यादिना रूपेणेति

विशेषणे विशेषणमिति, तन्न, श्रमे स्वेच्छाधीनकृति-साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनताऽलिङ्गकं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं इत्यपरे, तन्न, नित्ये* तदभावात् ।

भावः । 'इतीति, विषत्वेन ज्ञायमाने तादृशश्रमे जीवित्वप्रति-सन्धानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमादाय प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणायेति शेषः । 'जीवनव्यतिरिक्तत्वमिति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्येत्यत्र स्व-विशेषणपदं जीवनभिन्नत्वविशेषणपरमित्यर्थः । 'स्वेच्छाधीनेति, स्वविशेषणपदस्य जीवित्वरूपविशेषणभिन्नपरत्वेऽपि इष्टसाधनत्व-शुचित्वादिभ्रमेण तल्लिङ्गककार्य्यताज्ञानेऽपि तत्राप्रवृत्त्युपपादनाय स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः(१) । 'प्रवर्त्तकमिति प्रवृत्तिसामान्यकारणमित्यर्थः, 'नित्य इति, नित्ये फलानभ्युपगमात् यागापूर्व्वस्य च(२) स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः । 'विष-भक्षणव्यावृत्तमिति विषभक्षणादिव्यावृत्तमित्यर्थः, आदिपदात् दै-

---

(१) स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन तावतैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे एतादृशविवक्षायां मानाभावादिति भाव इति ग० ।

(२) ननु यागापूर्व्वमेव तथेष्टं तत्साधनत्वं सन्ध्यावन्दनादावस्त्येव इत्यत-आह, 'यागापूर्व्वस्य चेति, तथाच यागापूर्व्वस्यान्येच्छानधीनेच्छाविषय-त्वरूपेष्टत्वाभावादस्मान्तस्य क्वचिदपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

---

* 'नित्य इति, यागापूर्व्वं नेष्टमिति भावः । 'लघुत्वादिति, नित्यमपि सफलमिति भावः । 'किञ्चेति, पक्षे हेतौ च अन्यपदं बोध्यं । उपायपदं भोजनादीनां व्यभिचारवारणाय । 'तुल्यमिति इष्टसाधनत्वधीरपि कृति-

ननु विषभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् । किञ्चोपायविषया

त्वबन्धनादिपरिहारः, 'इष्टसाधनत्वमेवेति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'विशेषणमस्तु' विशेषकार्य्य-कारणभावे विशेषणमस्तु, तथाच प्रवृत्तिविषयविशेष्यकबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्ट-साधनता-कृतिसाध्यताप्रकारताशालिज्ञानत्वेन अन्यथाख्यात्यनङ्गीकारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतसंसर्गकताकृतिसाध्यतावगाहि-ज्ञानत्वेन काम्यस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणं नित्य-स्थलेऽपि शौचादिमत्त्वं विषयतया कृतिसाध्यताज्ञाने विशेषणमस्तु इत्यपि बोध्यं । 'स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यतापेक्षयेति इष्टसाधनता-ज्ञानविशिष्टत्वापेक्षयेत्यर्थः, एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपवैशि-ष्ट्यस्य उभयत्र[१] प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व-ज्ञानत्वयोश्च[२] प्रवेशेन तस्य गुरुत्वात् । न चेष्टसाधनताविषयकत्व-कृतिसाध्यताविष-यकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात् तथापि बहुतरकार्य्य-कारणभावकल्पनागौरवमिति वाच्यं । एकत्र द्वयमिति रीत्या तेषां व्यापकत्वावच्छेदकत्वाभ्युपगमात्[३] अन्यथा तथापि

(१) इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यताज्ञाने चेत्यर्थः ।

(२) उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानत्वयो-श्चेति क०, ग० ।

(३) इष्टसाधनत्वविषयकत्व-कृतिसाध्यत्वविषयकत्व-ज्ञानत्वानां परस्परा-संबद्धानामेव व्यापकत्वावच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति ख० ।

चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् इष्टी-

इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात्(१)। न चैवं पृथगिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे तद्विषयककार्यताज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। लाघवादेवंरूपेण हेतुत्वकल्पने तत्र तदन्तरं समूहालम्बनज्ञानकल्पनात्। न च तथापि निश्चिताव्यभिचारकं रूपं परित्यज्य सन्दिग्धव्यभिचारकेण रूपेण हेतुत्वकल्पनमयुक्तमिति वाच्यं। निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपसत्त्व एव तथात्वादिति भावः(२)। 'उपायविषयेति सुख-दुःखाभावेतरविषयेत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रय इत्यर्थः, 'उपायेच्छात्वादिति सुख-दुःखाभावत्वाप्रकारकेच्छात्वादित्यर्थः, पक्ष-हेत्वोर्जन्यत्वं विशेषणं देयं तेन ईश्वरेच्छायां नांशतो बाध-व्यभिचारौ, 'इष्टीच्छावदिति वृष्टिर्भवत्वितीच्छावदित्यर्थः। इदमुपलक्षणं कृतिसाध्यत्वाप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः। अयञ्च असाध्याङ्गको दृष्टान्तः, परेण तु कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायोद्देश्यकेच्छानभ्युपगमेन वृष्टिर्भवत्वितीच्छायास्तन्मतेऽसिद्धेः वृष्टिसाध्यं सुखं भवतु इतीच्छायां सुखे वृष्टिसाध्यत्व-

(१) गुरुतरकार्य-कारणभावकल्पस्य दुर्वारत्वादिति ख० ग०।

(२) तथाच निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं न तु सन्दिग्धव्यभिचार[illegible]ेति नियमो यत्र तस्य सत्त्वं तत्रैव सम्भवति अत्र [illegible]ति

च्छावत्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत्, न, तत्रापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तच्च तस्याप्रयोजकत्वात्। कृतिहेतुचिकीर्षायां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपायचिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति, नैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-

ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न त्विष्टसाधनताज्ञानस्येति ध्येयम्। शङ्कते, 'भोगचिकीर्षायामिति' सुख-दुःखाभावचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तदभावात्' इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्, 'अप्रयोजकमिति' उपायचिकीर्षायामपि विषयतया कारणतानवच्छेदकमित्यर्थः, 'तत्रापीति, भोगचिकीर्षाकारणीभूतकार्य्यताज्ञाने इति शेषः, 'तच्च' तथापि, उपायचिकीर्षायामपीति यावत्, 'तस्य' स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य, 'अप्रयोजकत्वात्' कारणतानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात्। शङ्कते, 'कृतीति' चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तत्' स्वविशेषणधीजन्यत्वं, 'तथा' चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुः, तेन भोगचिकीर्षायाः फलेच्छात्वेन कृतिहेतुत्वपक्षेऽपि नातिप्रसङ्गः, 'तुल्यमिति'(१) ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमित्यर्थः। प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशयेन समाधत्ते, 'नैवमिति, 'साध्य-

(१) तव मते कृतिहेतुचिकीर्षायां स्वविशेषणधीजन्यत्वं ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमिति तुल्यमित्यर्थः।

हेतुचिकीर्षायामेव हेतुरित्यर्थः। 'नैवमिति, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न

त्वात्। असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं सिद्धतादशायां तदभावात्, सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वं असिद्धावस्थावतः कार्य्यानुत्पत्तेः तथाच पाकादेरसिद्धत्व-सि-

---

त्व-साधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्व-कालान्तरभाव्योदनादिसाधनत्वयो-रित्यर्थः, कालान्तरभावित्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणभावित्वं,(१) 'विरोधेन' प्रकारावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वेनेत्यर्थः,(२) 'एकत्र' पाकादौ, 'ज्ञातुं' प्रवेन निश्चयेन विषयीकर्त्तुं। विरोधमुपपादयति, 'असिद्धावस्थस्येति आचरणविशिष्टपाकादेरित्यर्थः, 'साध्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्य तदधीनसमयसम्बन्धवत्त्वरूपत्वादिति भावः। 'सिद्धतादशायामिति आचरणसम्बन्धविनाशदशायामित्यर्थः, 'तदभावात्' पाकादौ कृतिसाध्यत्वाभावात्, आचरणसम्बन्धस्यैव कारणाधीनत्वादिति भावः। 'सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वमिति आचरणसम्बन्धविनाशदशायामेव कालान्तरभाव्योदनादिसाधनत्वमित्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत इति आचरणावस्थायिनो यागादेरित्यर्थः,(३) 'कार्य्यानुत्पत्तेः' कालान्तरभाविकार्य्यानुत्पत्तेः। यद्यपि उत्पत्तिकालीनात् कालान्तरभाविकार्य्यानुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं कारणत्वमुत्पत्तिक्षणेऽप्यस्तो-

---

(१) स्वं कृतिसाध्यत्वाधिकरणकालः स चाद्यक्षण इति।

(२) एकस्मिन् प्रकारा विरुद्धेनेति पा०।

(३) उत्पत्तिकालीनात् कारणादित्यर्थ इति पा०।

दोषाभावेन भावः। विरोधमेव स्फुटयति, 'असिद्धेति, प्रकृते किमायातमत-आह, 'तथाचेति, तत्र साध्यत्वं साधनत्वञ्च पाकादेः स्वरूपमेवातो न विरोध-

ज्ञाने साध्यत्व-साधनत्वग्रहः। न चैकमेकेनैकदा

ति भावं विरोधः तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलं जनयिष्यतीति ज्ञाने प्रवृत्त्यनुत्पादात् फलोपधानात्मकेष्टसाधनत्वस्यैव संशयबाधा-रणं ज्ञानं हेतुर्वाच्यः तच्च यागादावाद्यक्षणे न सम्भवति तस्य कालान्तर एव फलोपधायकत्वादिति भावः[१]।

केचित्तु गुरुनये फलसमयवर्त्तिन एव[२] कारणतया फलसमय-वर्त्तित्वस्यापि कारणताघटकत्वाज्ज्ञानक्षणे न तत्सम्भव इत्यभिप्रायः। इत्यत्र साधनत्वपदं सामान्यत ओदनादिसाधनतापरमेव, न तु कालान्तरभावित्वेन ओदनादिकं विशेषणीयं, 'सिद्धतादशायाञ्चेत्यत्र कार्य्यकालवर्त्तित्वविशिष्टदशायाञ्चेत्यर्थः, 'असिद्धावस्थातः कार्य्या-नुत्पत्तेरित्यस्य उत्पत्तिकाले कार्य्यसत्त्ववर्त्तित्वघटितस्य कारणत्वस्या-भावादित्यर्थं इत्याहुः।

विरोधं व्युत्पाद्य एकनिश्चयविषयत्वासम्भवं व्युत्पादयति, 'तथा-चेति, 'असिद्धत्व-सिद्धत्वज्ञान इति असिद्धत्वसिद्धत्वोभयावगाहिज्ञाने इत्यर्थः, 'साध्यत्व-साधनत्वग्रहः' कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वप्रका-रकग्रहः, विभिन्नावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्यैव एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनियमादिति भावः। 'न चैकमिति भावा-

(१) तादृशस्य कालान्तरभाव्योदनसाधनत्वमुत्पत्तिक्षणे न सम्भवतीति भाव इति ग०। (२) कार्य्यकालवर्त्तिन एवेत्यर्थः।

इत्यस्य, 'न चेति, नन्वेकनिरूपितयोरुभयोर्विरोधेऽपि कृतिनिरूपितं सा-

सिद्धमसिद्धञ्च इति चायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्व-साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं । यदि हि स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तदा तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात्, भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्ध-

---

भाववत्त्वज्ञानद्वयवत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोरपि परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः, 'असिद्धत्वमुत्पत्तिकालीनत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्ध-ध्वंसाभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वमिति यावत्, 'सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमय-सम्बन्धध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं यागादेर्व्यापारसम्बन्धेन स्वर्गाव्यव-हितपूर्वक्षणेऽपि वृत्तेः, 'न विरोध इति नैकावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमान-त्वमित्यर्थः । स्वरूपगतत्वं तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नत्वं विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकाधिकरणवर्त्तमानत्वं वा तत्र दू-षयति, 'यदि हीति, 'स्वरूपनिबन्धनं' तादात्म्येनाधिकरणस्वरूपा-वच्छिन्नं, 'तत्स्वरूपं' पाकादिस्वरूपं, 'सिद्धमसिद्धञ्चेति, तयोः साध्यत्व-साधनत्वव्यापकत्वादिति भावः । अन्त्ये त्वाह, 'भिन्ननिरू-पितत्वेऽपीति विभिन्नावच्छेदेनैकत्राधिकरणे वर्त्तमानत्वे चेत्यर्थः,

---

ध्यत्वं कृतिनिरूपितस्य साधनत्वं न विरुद्धमित्यत आह, 'भिन्नेति । केचित्तु स्वगतत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह, 'यदीति, अथ स्वरूपोऽन्यावच्छेदेन सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमुक्तमेवेत्युक्तदोषानिरास इत्याह, 'भिन्नेतीत्याहुः । 'सिद्धत्वेति, तदवगमे च विरोध एवेति भावः । 'तस्मादिति, तथाच समय-भेदेनोभयज्ञानं सम्भवति न त्वेकदेति भावः । 'इदानीमिति प्रागभाव-वच्छेदेन वृक्षे संयोग-तदत्यन्ताभाववज्ज्ञानवत् समयभेदावच्छेदेन तदुभय-

त्वासिद्धत्वे ऽनवगम्याज्ञानात्, तस्मात् समयभेदोपा-

विरुद्धतयेति शेषः, 'सिद्धत्वासिद्धत्वे' इति, 'अनवगम्य' अविषयीकृत्य, 'अज्ञानादिति, पाकादौ कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वयोः समूहालम्बनज्ञान एव तथा नियमादिति भावः(१)। उपसंहरति, 'तस्मादिति,(२) 'समयभेदोपाधिकः' विभिन्नसमयनिरूपितः, 'तदुभयसम्बन्ध इति कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वात्मकसम्बन्धः पाकेऽस्तीत्यर्थः, न विषयतया कृतिकारणतावच्छेदक इति शेषः।

केचित्तु 'समयभेदोपाधिकः' सिद्धत्वासिद्धत्वद्वयरूपसमयभेदावच्छिन्नः, 'तदुभयसम्बन्धः' कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वयोः सम्बन्ध इति व्याचक्षुः। तन्न 'भिन्ननिरूपितत्व इति पूर्व्वमेवाभिधानात् सन्दर्भविरुद्धमिति ध्येयं।

ननु धर्म्मिणि विभिन्नावच्छेदकद्वयवत्तावगाहित्वमेकधर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारतायां न तन्त्रमपि तु प्रकारीभूतविरुद्धोभयधर्म्मविभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वमेव तन्त्रं वृक्षे मूलावच्छिन्नत्वमनवगम्यापि वृक्षेऽयं कपिसंयोगो न मूले इति विरुद्धोभयप्रकारकप्रत्ययोदयात् तथाच प्रकृतेऽपि पाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगम्यैव सिद्धत्वासिद्धत्वद्वयावच्छेदेन कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः स्यादित्यभि-

---

(१) विभिन्नावच्छेदकान्वयविषयकसमूहालम्बन एव एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः।

(२) ननु विरुद्धयोस्तयोरेकत्र समावेश एव कथमित्यत आह, 'तस्मादितीति ख०, म०।

धिर्मवत् तदुभयसम्बन्धाभावे । इदानीं साध्यत्वं चाग्रे साधनत्वं ज्ञायत इति चेत्, न, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याप्यग्रहात् शब्देन तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । न च कृतितः सिद्धमिष्टसाधनमितिज्ञानात् चिकीर्षा, न हि सिद्धं

प्राचीनाशङ्कते, 'इदानीमिति, अनुमानात्तादृशं ज्ञानं विधितो वा भाव इत्याह, 'इदानीमग्रिमेति शङ्काग्राहिकतयोत्पत्तिक्षणध्वंसेदानीपदार्थत्वात् तद्ध्वंसाधिकरणक्षणस्य चाग्रिमपदार्थत्वादिति भावः । 'अननुगमेनेति इदानीं तदानींसाधारणस्य तदग्रिमक्षणसाधारणस्य चानुगतानतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थः, 'व्याप्यग्रहादिति व्यवच्छेदे इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वाद्यनिश्चयदशायां व्याप्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः, मान्य इत्याह, 'शब्देनेति, अननुगततया च तेन रूपेण शक्त्यभावादिति भावः । ननु अननुगतरूपेणैव विधिशक्तिरित्यत आह, 'गौरवाच्चेति । 'कृतितः सिद्धमिति कृत्यधीनस्वसम्बन्धध्वंसविशिष्टमित्यर्थः, सिद्धत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधाभावादिति भावः । 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं, दूषणान्तरमाह,

---

शङ्काऽपीति भावः । ननु व्याप्यग्रहेऽनुमानाभावेऽपि शब्दात्तद्ग्रहः स्यादत आह, 'शब्देनेति, शक्यतावच्छेदकैकरूपाभावादिति भावः । अस्तु वा कथञ्चित् [illegible] साधनत्वादिविषयत्वेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वे गौरवमित्याह, 'गौरवाच्चेति, यद्यप्येकत्र साधनत्वमपरत्र कृतिसाध्यत्वमात्रप्रतिबन्धकत्वमिदानीमनभीप्सितभयञ्च तथाप्यत्र पदार्थान्तर्भावादेगौरवं

कश्चित् चिकीर्षति, कृतेः पूर्व्वं कृततः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं । न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता, इत्युक्तं तस्मात् कृत-क्रियमाणविलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चि-

---

'कृतेरिति, 'ज्ञानाभावादिति, सर्व्वत्र तादृशलिङ्गाभावादिति भावः । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टतादशायामेव कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्वेनौदनादिसाधनत्वादोदनादिसाधनत्वदशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्याशङ्कते, 'न चेति, 'साधनत्वमपि साध्यमिति साधनतादशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । 'उक्तमिति, लाघवात् पाकत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकादावोदनाद्युपधायकत्वदशायामसत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यं । 'कृत-क्रियमाणविलक्षणमिति अतीतत्वानागतवर्त्तित्वदशाव्यावृत्तमित्यर्थः, 'कृत्यनन्तरेति कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमित्यर्थः, 'साधनत्वविरोध्येवेति ओदनादिसाधनत्वदशायां पाकादावसत्त्वेनेत्यर्थः । ननु यथोक्तसिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परविरोधित्वे मानाभावात् पाकादौ युगपत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञाने

बोध्यं । ननु कारणतावच्छेदकावच्छिन्ने कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्वविशिष्टसाधनत्वमतः साध्यधर्म्म एव साधनत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'साध्यमिति साध्यधर्म्म इत्यर्थः । वैलक्षण्यमेवाह, 'कृत्यनन्तरेति, धर्म्मैकावच्छेदेनोभयग्रहाभावेऽप्येकत्र धर्म्मिणि तदुभयग्रहे न

कीर्षाप्रयोजकं ताहशस्य साधनत्वविरोध्येव। किञ्च साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्म्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छा-विरोधि, न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तं। एतेन

बाधकाभावः, किञ्चास्तु तयोः परस्परविरोधित्वं तथाप्यवच्छेदकम-वगाह्यैव विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिरिति नियमे मानाभावः अव-च्छेदकविनिर्म्मोकेणापि वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति प्रत्ययदर्श-नादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'साधनत्वस्य' स्वर्गादिसाधनत्वस्य, 'सिद्धमात्रधर्म्मत्वात्' सिद्धत्वव्याप्यत्वात्, सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्ध-ध्वंसवत्त्वं क्षणिकपदार्थे स्वर्गादिसाधनत्वविरहात् कृतिसाध्यत्वञ्च(१) न तादृशसिद्धत्वव्याप्यं उत्पत्त्यात्मकक्षणिकपदार्थेऽपि तत्सत्त्वादिति भावः।

केचित्तु 'साधनत्वस्य' तन्निष्ठसाधनत्वस्य, 'सिद्धमात्रधर्म्मत्वात्' तन्निष्ठसिद्धत्वदशामात्रवृत्तित्वात् कालिकसम्बन्धेन तन्निष्ठसिद्धत्व-व्याप्यत्वादिति यावत्, तन्निष्ठसिद्धत्वस्य तदीयसमयसम्बन्धध्वंसवत्त्वं साधनत्वस्य फलसमयवर्त्तित्वघटितत्वेन उत्पत्तिकाले साधनत्वविर-हादिति भाव इत्याहुः।

'इच्छाविरोधीति उद्देश्यतया इच्छोत्पत्तौ विरोधीत्यर्थः। ननु सिद्धत्वज्ञानस्येच्छां प्रत्यविरोधित्वात्तद्व्याप्यवत्त्वज्ञानस्येच्छाविरो-

---

(१) नन्वेवं कृतिसाध्यत्वमपि साधनत्वव्याप्यं तज्ज्ञानञ्च इच्छाविरोध्येव स्यादिच्छाकारणमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति।

विरोधः वृक्षः संयोगी तदभाववांश्चेतिवदित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'एतेनेति साधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, एवञ्च पूर्वोक्तानुमाने दृष्टान्तासिद्धिरिति

षित्वे मानाभावः सिद्धत्वस्यापि सिद्धत्वव्याप्यत्वादित्यत आह, न चेति, 'सिद्ध' सिद्धत्वेन ज्ञातं । न चैवं भवन्मते कथमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षा साधनताज्ञानस्येच्छाविरोधिनः सत्त्वादिति वाच्यं । अस्मन्मते अनायत्या इष्टसाधनताज्ञाननाशे सति विनश्यदवस्थादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टात्कृतिसाध्यताज्ञानादेव चिकीर्षा कारणतावच्छेदकपूर्व्वसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात् एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः । यदि च फलसमयवर्त्तिन एव कारणत्वं तदा स्वाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया इष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पन्नात् कृतिसाध्यताज्ञानादेव सर्व्वत्र चिकीर्षा, स्वाव्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वध्वंसाधिकरणत्वं । न चैवमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यत्वपक्षे यत्र प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञाननाशस्तत इष्टासाधनत्वज्ञानं तत्रापि तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः कारणतावच्छेदकपूर्व्वसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात्, फलसमयवर्त्तिन एव कारणत्वमते यत्रेष्टसाधनताज्ञाननाशकालेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टासाधनताज्ञानं तत्र तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः अव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात् फलसमये कृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वाच्चेति वाच्यं । मम मते द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यत्वानभ्युपगमेनापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वासिद्धेरिति भावः । इदन्त्ववधेयं साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधात्

इष्टादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निरस्तं। कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे इष्टादाविच्छा, तत्साध्येष्टज्ञानादिति गृहाण।

अन्ये तु सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेष्विच्छाप्रयोज-

काम्यसाधनताविषयकं कार्यताज्ञानं(१) काम्ये हेतुरस्तु नित्ये शौचादिमन्त्राविषयककार्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु लाघवान्न तु तद्धीजन्यमिति प्राभाकराणां दुःसमाधेयमिति। 'एतेनेति, साधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, 'इष्टादाविति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेष्टादीच्छायामित्यर्थः, 'उपायेच्छाकारणत्वेनेति उपायेच्छासामान्यकारणत्वेनेत्यर्थः, लाघवादिति भावः। 'निरस्तमिति, तत्रापीष्टसाधनताज्ञानस्योक्तयुक्त्या हेतुत्वाभावादिति भावः। 'तत्साध्येति सुखादौ इष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, इष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायामेव सुखत्वस्येव इष्टेरपि विषयत्वादिति भावः।

'सुख-दुःखाभावेति सुख-दुःखाभावत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वेन ज्ञातेष्वित्यर्थः, सुखत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यमिति

---

(१) कृतिसाध्यताज्ञानमिति ग०।

भावः। 'तदिति, तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छा भवन्ती सुखत्वमिवावच्छेदकतया इष्टिमपि विषयीकरोतीति भावः। एतदज्ञाने सिद्धत्वादिकं न भासते इत्यभिमानः। 'तदेवेति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं सतीति शेषः। न च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिः, उद्देश्यत्वज्ञाने तादृशज्ञानाभावादिति भावः। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वज्ञानं तथेत्यन्ये। ननु सुख-

कमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदनीयं धर्मान्तरमस्ति अनुगतकार्य्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात्। तदेव दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं सुख-तत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति। न च दुःखविरोधित्वमेव तथास्तीति वाच्यं। सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात्, वध्य-घातक-

---

शेषः तेन इष्टसाधनताज्ञाने न प्रवृत्तिरिति ध्येयं। 'इच्छाप्रयोजकमिति ज्ञायमानं सदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'उद्देश्यत्वमिति तत्तत्पुरुषीयोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'पुरुषार्थपदवेदनीयमिति पुरुषार्थपदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, 'धर्मान्तरं' पदार्थान्तरं, 'अनुगतकार्य्यस्येति तत्तत्पुरुषेच्छासामान्यलक्षणानुगतकार्य्यस्येत्यर्थः। 'तदेवेति, ज्ञायमानं सत् इतिसाध्यताज्ञानसहितमिति शेषः, 'दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं' दुःखत्वेन दुःखसाधनत्वेन च ज्ञाताज्ञातावृत्तं, 'चिकीर्षाप्रयोजकमिति, अतएव चैत्यवन्दन-विषभक्षणादौ सज्ञातबाधदशायां न प्रवृत्तिस्तदानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात् तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति भावः। उद्देश्यत्वञ्च कारणीभूतेष्टसाधनत्वादिज्ञाननाश्यं तेन इष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशे तज्ज्ञानमात्रापेक्षेति मन्तव्यं[१]। 'तथास्तीति इच्छाप्रयोजकमस्तीत्यर्थः। 'असम्भवादिति, सुखादेरपि

---

(१) इति द्रव्यमिति ग०।

दुःखयोः स्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यत्वात्तयोर्वध्य-घातकभावो न प्रकाशद-

भावस्यैकसमये समानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादि-साधारण्यादिति। तन्न। तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः, न हि सुखत्वे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना नेच्छेति, तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वाव्याप्तेः, तदेव हि स्वतः प्रयोजनं यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते। किञ्चा-

---

दुःखसमानाधिकरणत्वादिति भावः। 'एकसमय' इति एकदेशका-लावच्छेदेनेत्यर्थः, तेन शिरः-पादावच्छेदेन एकक्षणे एकात्मनि सुख-दुःखोत्पादेऽपि न क्षतिः, 'सामानाधिकरण्याभावस्येति एक-स्मिन्नधिकरणे अनुत्पद्यमानस्येत्यर्थः, अन्यथा सुख-दुःखयोरपि एकस्मिन्नधिकरणे एकक्षणावस्थानादसङ्गतेः, 'यत्नादी'ति, इदमुपल-क्षणं दुःखसाधनाप्राप्तिरपि द्रष्टव्या। 'यदवगतमि'ति येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तत् तेन रूपेण ज्ञातं स्वतः प्रयोजनमित्यर्थः,[१] 'स्ववृत्तितये'ति स्वरूपकथनं

---

(१) येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽप्यवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तद्वत्ता स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थ इति ग०।

भपीति विरोधिपदार्थमाह, 'एकेति, 'अत्रेति, यत्नविशेषो बोध्यः, स्वरूपकत्वं तथात्वेऽतिप्रसङ्ग इति ज्ञातस्यैव तथात्वं वाच्यमेवं सत्याह, 'तद-ज्ञानेऽपी'ति, 'यदवगतमि'ति येन रूपेण ज्ञानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, पाकादिकन्तु पाकत्वादिना ज्ञातं न तथा किन्त्विष्टसाधनत्वेनेति भावः। नन्वेवं भोगोऽपि स्वतः पुरुषार्थः स्यादिति चेत्, इष्टापत्तिरित्येके। भोगे

नुगतधर्मकल्पनापि कारणे । न च सुखादि इच्छा-कारणं अनागतत्वात्, किन्तु तदवगमः, तर्हि सुखा-दिज्ञाने तत् स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्,

---

बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकेऽनयभि-षेकोदयेऽपि इष्टसाधनत्वस्य तथाप्रकारत्वात्[१] न तेन रूपेण यागा-दीनां स्वतः प्रयोजनत्वं भोगस्याप्येवंरूपत्वे तस्यापि तद्रूपत्वमिति भावः । नन्वन्येच्छानधीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं स्वतः पुरु-षार्थत्वमस्त्वित्यत आह, 'किन्त्विति । 'न च सुखादीति नुप्र-थमान्तं । शङ्कते, 'तर्हीति, 'सुखादिज्ञान इति, 'आदिना इच्छाविषयान्तरपरिग्रहः, सुखत्व-दुःखाभावत्व-बलवदनिष्टाननुब-न्धित्व सतीष्टसाधनत्वज्ञानसमानकालीने इति शेषः, तेन सञ्ज्ञा-तबाधस्य विषभक्षणादिव्युदासः । तद्धर्मस्य नित्यत्वे समवेतत्वे च जातित्वापत्त्या साक्षात्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् जन्यमेव तत् वाच्यं तज्जनने च तादृशसुखादिज्ञानानां प्रत्येककारणत्वे व्यभिचा-रादन्यतमत्वेन तृणारणिमण्यादेरिव एकशक्तिमत्त्वेन वा तादृ-शसुखादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथाच इच्छां प्रत्येव तादृश-सुखादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु किं धर्मान्तरकल्पनयेति

---

(१). तत्र प्रकारत्वानभ्युपगमादिति ग० ।

इच्छा नास्त्येव इत्यन्ये । तद्भिन्नत्वेन विशेषणादित्यपरे । 'तर्हीति अनुगत-

न, यथा सुखेच्छात्वं सुखज्ञानादिजन्यतावच्छेदकं अन्यतरत्वात्, तृणारणि-मणिन्यायाद्वा तथैवेच्छैव आयता, कृति-

परिहरति, 'यथा हीति, 'अन्यतमत्वादिति पाठः, 'अन्यतरत्वादिति पाठस्तु प्रामादिकः, तद्घटकस्य बहुतरनिष्ठत्वेनान्यतरत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारात्, 'तथैवेच्छेति धर्मान्तर-तत्कार्य्य-कारणभावादिकल्पने गौरवादिति भावः। न च तज्जात्यतिरिक्तनित्यमखण्डं धर्मान्तर-मस्त्विति वाच्यं। तथापि तदिच्छां प्रति कार्य्य-कारणभावकल्पन-मपेक्ष्य विषयज्ञानविधया क्लृप्तकारणभावेषु सुखादिज्ञानेष्वेव इष्ट-साधनत्वादिज्ञानविरहकालीनसुखादिज्ञानव्यावृत्तधर्मान्तरस्य का-रणतावच्छेदकत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति हृदयं[१]। ननु कृति-साध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षात्वे नव नये कलञ्जभक्षणप्रागभावे निषेधापूर्व्वरूपफलजनके चैवादिचिकीर्षाधीना कथं प्रवृत्तिः प्राग-भावस्य कृतिपूर्व्वमपि सत्त्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधादित्यत-

(१) इति ध्येयमिति ग०।

त्वेनावच्छेदकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः, 'अन्यतरत्वादिति। यद्यपि बहूनां प्रत्यासत्त्यादन्यतमत्वादित्यर्थः इति तथापि द्वौ द्वावभिप्रेत्य तदुक्तं "तेषां मोक्षः प्रायोपानितिवदिति भावः। 'इच्छेति एकत्वग्राहिमत्त्वादित्यर्थः, एत-चोपलक्षणं सुखादेर्नन्यधर्म्मानाश्रयत्वात् असम्भव इत्यपि बोध्यं। यद्यपि नित्यधर्म्मपक्षे न दोषस्तथापि तादृशपदार्थे प्रमाणमेव नास्तीति तात्पर्य्यं। तथैव सुखादुत्पाद्यादिचिकीर्षा प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिर्न स्यात् फलतादृश्य प्रागभाव-

साध्यत्वञ्च कृतौ सत्यां अग्रिमक्षणे स्वरूपं न कृतिं विना, क्षेमसाधारणञ्चैतत् । कृतिसाध्यत्वञ्च न कृतेः पूर्वं । ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्म्मो न कार्य्यः तथाच

आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, 'कृतौ सत्यां' यस्मिन् क्षणे कृतौ सत्यां, 'अग्रिमक्षणे' एतदग्रिमक्षणे, 'स्वरूपं' साध्यताभिमतस्य स्वरूपं, 'न कृतिं विना' यस्मिन्क्षणे कृतिं विना, तदग्रिमक्षणे तस्य स्वरूपमित्यनुषज्यते, कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमिति तु समुदायार्थः । अधीनत्वञ्च अव्यवहितत्वसम्बन्धोऽस्याधीन इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष इति भावः । एतच्च प्रागभावेऽप्यस्तीति दर्शयति, 'क्षेमेति, एतच्च क्षेमसाधारणमिति योजनीयं. कृतिपूर्व्वं वर्त्तमानो यः कलञ्जभक्षणादिप्रागभावस्तत्साधारणमित्यर्थः । नन्वेवं कृतेः पूर्व्वमपि तत्र कृतिसाध्यत्वव्यवहारः स्यादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्व-ञ्चेति, तथाच धर्म्मिणः पूर्व्वं सत्त्वेऽपि धर्म्मस्य तदानीमभावाच्च तत्कालावच्छेदेन तद्व्यवहार इति भावः । 'नन्विति, एतादृशस्य कृतिसाध्यत्वकल्पने इति शेषः, 'सन्नपि धर्म्मो'ति स्वर्गादिरव्यवहितपूर्व्व-

---

रूपत्वेन कृतसाध्यत्वादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति । 'क्षेमं' दुःखप्रागभावादिकं, एतच्च ग्रन्थकृताग्रे विपश्चितं । ननु यदि कृत्यग्रिमक्षणघटितं कृतिसाध्यत्वं तदा कृतिपूर्व्वं कृतिकाले च तदभावात् पाकादौ कृतिसाध्यत्वव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'न कृतेः पूर्व्वमिति एतच्चोपलक्षणं कृतिकालेऽपि बोध्यं, तथाचोक्तकृतिसाध्यत्वं तदा नास्त्येवेति तत्तदा न व्यवह्रियत एव किन्तु कृत्यधीनत्वं कृतिजनकस्वरूपयोग्यत्वं व्यवह्रियत इति भावः । कृतेर्विशेषणत्वमादाय प्रकृते, 'नन्विति, यद्यपि नैयायिकमतसाधा-

कथं कार्य्यं पूर्व्वं कामिनोऽन्वयः स्थायित्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत्, न, यद्वृत्तिकाम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यता-

---

विद्यमानोऽपूर्व्वरूपो धर्म्म इत्यर्थः, 'न कार्य्यः' न यथोक्तकृतिसाध्यताविशिष्टः, तस्याधीनसमयसम्बन्धस्याघटत्व एव सत्त्वादिति भावः। 'कामिनोऽन्वय इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकं स्वर्गकामकार्य्यमिति कामिकार्य्यतान्वयबोध इत्यर्थः, 'स्थायित्वेन' विशिष्टस्य फलाव्यवहितपूर्व्वसत्त्वेन, 'क्रियातुल्यत्वादिति' यथा यागादावस्थिरत्वेन साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वात्परम्पराघटकस्य चानुपस्थितेः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वज्ञानं न सम्भवति तथा कृतिसाध्यत्वविशिष्टापूर्व्वेऽपि साक्षात्साधनत्वबाधात् स्वर्गसाधनत्वज्ञानासम्भवादित्यर्थः,(१) कामिकार्य्यतान्वयबोधे च भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वादिति भावः। तस्मात् कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव कृतिसाध्यत्वं वाच्यं तच्च न प्रागभाव इति हृदयं। काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिप्रयोजकं, न तु कार्य्यताविशिष्टीभूय काम्यसाधनत्वमिति समाधत्ते, 'यद्वृत्तीति, 'तत्र कार्य्यताबुद्धेरिति कर्म्मणि षष्ठी

---

(१) विशिष्टस्वर्गसाधनताज्ञानासम्भवादित्यर्थ इति क०।

स्वकीयं तथापि प्रमाणमात्रमेतदित्येके। तटस्थमप्रकृत्यमित्यपरे। उपपाद्यमानस्य परिहरति, 'यद्वृत्तीति, 'न त्विति, गौरवादिति भावः। न प्रत्यक्षेण बोध्येति शेषः। 'पाको मत्कृतिसाध्य इति इदानीं पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्य इति बोध्यं, तेन प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पाद्यते। नन्विदानीं मत्-

बुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिः। ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवाच्चेति चेत्, न, पाको

तत्र कामिकार्यतान्वयबुद्धिं प्रति विशेषहेतुत्वादित्यर्थः, 'काम्यसाधनतेति कामिकार्यतान्वयबुद्धिप्रयोजिकेति विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते, 'इति व्याप्तिः' इत्यभ्युपगमः। 'पाके सतीति तदैव विशेषेन्द्रियसन्निकर्षसम्भवादिति भावः। 'कृतिसाध्यताज्ञानं' स्वकृतिसाध्यताप्रत्यक्षं। मन्मन्यगोचरकृत्या नान्तरीयकतया उत्पन्ने पाके कृतिसाध्यताज्ञानं भविष्यतीति अन्यगोचरकृतौ तज्जन्यकृतिसाध्यताप्रत्यक्षस्याहेतुत्वेन तत्रान्योन्याश्रयाभावादित्यत आह, 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णे' इति कृतित उत्पन्नपाकादावित्यर्थः, तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवेऽपि

कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं यतदनुमानादनन्तरकाले अनुमानकर्त्ता इदानीं पदार्थतया अभिमतेन कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्रसिद्धत्वादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न ह्यैदानींपदार्थस्य व्यापकतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनानुमितिविषयत्वमनुमन्यामहे, किन्तु यथा यत्र हेतुस्तत्र साध्यमिति दैशिकव्याप्त्या यत्र देशे हेतुग्रहः तद्देशीयत्वं साध्यस्य पक्षधर्मताबलात् सिध्यति तथा यदा हेतुस्तदा साध्यमिति कालिकव्याप्त्या यत्र काले हेतुग्रहस्तत्कालीनत्वं साध्यस्य सिध्यति पक्षधर्मताबलादेव न त्वन्यतरस्यापि साध्यकोटिप्रवेशः, प्रकृतेऽपि व्याप्तिप्रदर्शकेऽग्रिमग्रन्थे 'यदा तदेति यदोपादानात् कालिकव्याप्तिरभिमता, तथाच तत्कालावच्छिन्नपाकस्य पक्षत्वपर्य्यवसानात् पक्ष-

मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना असत्त्वे सति मदिष्ट-

चिकीर्षा-हत्योरसम्भवात् चिकीर्षाधियः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादि-
त्यर्थः,(१) तथाच यत्र चिकीर्षाधीनकृतिस्तत्र कृतिसाध्यताप्रत्यक्षम-
न्योन्याश्रयग्रस्तमेवेति भावः । 'मत्कृतीति इदानीन्तनतदिच्छाधीन-
मत्प्रवृत्तिसाध्य इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः
स्वप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये 'मदिति, बाल्य-
दशायां भावियौवराज्ये प्रवृत्तिवारणाय एतत्कालीनप्रवृत्तिसाध्य-
ताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं,
पचतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च परकृतपाके

(१) सत्त्वादिति भाव इति क० ।

भ्रमितावत्वादेव तज्ज्ञान इति नोक्तदोषः । नन्विदं एतत्काले पाकः कृतिसाध्य
इति ज्ञानेऽपि इदानीन्तनी या मत्कृतिः तत्साध्यताज्ञानं यत् प्रवर्त्तकं तन्न
स्यादिति चेत्, न, आद्यस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यस्य तथात्वे इदानीन्तनत्वस्य
कृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशे 'यस्येत्याद्यग्रिमोदाहरणस्यान्यथाकारत्वापत्तेः ।
नन्वेवमिदानीन्तनकृत्या चिरकालसाध्ये भाविनि राज्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्
एतत्काले कृतिसाध्यमिति ज्ञानाभावादिति चेत्, न, तत्र हि तदुपाय-
देवताराधनादौ प्रवर्त्तते तत्र च तज्ज्ञानमस्त्येव, अतएव यत्र तदुपायेन
तादृशं ज्ञानं तत्र तदा न प्रवर्त्तत एव । केचित्तु व्याप्तावपि न कालप्रवेश-
स्तदानीं कृतिसाध्यताधीस्तु वर्त्तमानकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वादप्यनुमिता-
विवित्याहुः । अन्ये तु इदानीकालस्य साध्यप्रवेश एव तथाच तत्प्रवेशो
हेतावपि । न चैवं साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं । पूर्व्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य
इति क्वचिदनुमितौ जातायां तत्र व्याप्तिग्रहे जाते प्रकृतानुमानकाले पूर्व्वा-
प्रसिद्धस्य कालविशेषस्य विशेषणतयैव पूर्व्वसिद्धसाध्यसाधारण्येन व्यापकता-

साधनत्वात् दैवाद्यनधीनत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा

स्वीयकालान्तरकृतपाके वा अंशतोबाधः, जीवनयोनियत्नादिसाध्य-ताज्ञाने प्रवृत्त्यसाध्यताज्ञाने च प्रवृत्तेरनुदयात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-साध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये कृतित्वं विहाय प्रवृत्ति-त्वेन प्रवेशः, मज्ञातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया तस्यौसभ्याय

वच्छेदकरूपेण सिद्धिसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् न्यायमते सामान्यलक्षणया पर्व्वतीय-वह्निभानवत् कालविशेषस्यापि भानाच्च । न च पूर्व्वमिदानीम्पदार्थस्यापि भानस्याधुनेदानीम्पदार्थस्यैकरूपाभावात् कथं पूर्व्वसाध्यसाधारणैकं व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं । इदानीम्पदस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तमनुगत-मवश्यं वाच्यं अन्यथा तस्य नानार्थतापत्तेः तथाच तदेवैकमनुगतं व्यापक-तावच्छेदकं स्यात्, अन्यथा पर्व्वतोऽयमिदानीन्तनधूमवत्त्वात् इत्यनुमितिरपि न स्यात् । अतएवेदानीं मत्कृतिसाध्य इति शाब्दबोधोऽपि अन्यथानु-गमेन सङ्केतायहात् तदनुपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, 'इदानीमयिमपदार्थयो-र्नानार्थत्वादननुगमेन व्याप्त्यग्रहादिति पूर्व्वग्रन्थविरोधात् । पाके कृति-साध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादित्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च, इदानीन्त्वस्य पूर्व्व-कालसाधारण्येन तत्रापीदानीं कृतिसाध्यत्वस्याबाधात् अन्यथाननुगमस्यैव तत्त्वेनोपायमानत्वात् । साध्ये हेतौ च कालप्रवेशे 'यदा तदेति कालिकव्या-प्त्युपदर्शनविरोधाच्च कालस्याधेयकोटिप्रविष्टत्वेन कालोऽधिकरणे हेतु-साध्य-सामानाधिकरण्याग्रहात् अन्यथा दैशिकव्याप्तावपि तत्तद्देशीयत्वस्य साध्या-द्यन्तर्भावापत्तेः, यच्चोक्तं पूर्व्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति कश्चिदनुमितौ व्याप्तिग्रहश्च इत्यादि, तन्न, तथापि साध्याप्रसिद्ध्या तादृशानुमित्यसम्भवात् ।

देनाविष्टसाधनताप्रवेशस्यावश्यकत्वेन मत्पार्थक्याय स्वेच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः। यत्तु श्रमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीना या प्रवृत्तिस्तत्साध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अतः स्वेच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थकं इति, तन्तुच्छं, श्रमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव[1] कारणतावच्छेदकतया तज्ज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्तदर्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्यैव[2] प्रवृत्तिविशेषणत्वाच्च, स्वपदं

(१) अन्यथा स्वेच्छाधीनत्वस्य ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वे भोजनेच्छायां स्वविषयकत्वभ्रममादाय श्रमे प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः।

(२) श्रमे प्रवृत्तिवारणार्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं कारणतावच्छेदककोटौ निवेशितं प्राचीनेति भावः।

यदि चोक्तरूपा कालिकव्याप्तिः तत्रानुमितिस्तदा प्रकृतेऽपि तदस्तु इदानीन्तने च कालभासो प्रक्रियादृसङ्कारितया स्वरूपसदेवोच्चारणकालत्वमन्यदाधीनियामकं यथाहमादिपदे उच्चारयितृत्वादिकं नियमतस्तस्यैव बोधनादतो न शाब्दबोधानुपपत्तिः। न च तस्य नानार्थता तद्वदेव, अत एवानुमाने शब्दसमानोपन्यासस्याप्रयोजकत्वादिति प्रत्यक्षता प्रागुक्तं। इदानीं वह्निमान् इत्यनुमितिरपि कालिकव्याप्तिग्रहे सत्युत्पन्नवैव यत्र एतत्कालीनधूमस्तत्र एतत्कालीनवह्निरिति विशेषकालघटितहेतु-साध्ययोर्दैशिकव्याप्तिग्रहे क्वचिदन्यथापि। न च प्रकृतेऽपि तथा व्याप्तिरस्त्विति वाच्यं। सर्वत्र तथा व्याप्त्यग्रहात् तथा सत्यतीतपाकादौ व्यभिचारप्रसङ्गाभावेनाग्रे तन्निरासस्यासङ्गतत्वापाताच्चेति दिक्। 'मत्कृतिं विनेति इच्छाधीनमत्कृतिं विनेत्यर्थः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे न व्यभिचारः, सत्यन्तं वृष्टौ व्यभिचारवारणाय। 'मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदं परकृते मदिष्टसाधने व्यभिचारवारणाय। सत्यन्तस्यानुपादाने श्रमे व्यभिचारादुत्तरप्रतीकं। 'मदिष्टेत्यत्र मत्पदं तथैव

प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकधर्मपरं । 'मत्कृतिं विनेति, इत्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थकं, प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्य्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, साध्ये इदानीन्तनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणतया[1] भावियौवराज्ये व्यभिचारवारणाय इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वञ्च इदानीन्तनमत्कृतिव्याप्तिकर्थस्य[2] फलोपधायिका तत्रैव वर्त्तते, न तु तत्स्वरूपयोग्यमात्रे तेन न तद्दोषतादवस्थ्यं, प्रवृत्ति-

(१) इदानीन्तनप्रवृत्तिघटितसाध्यस्यैव तत्रासत्त्वं न तु तदघटितस्येति भावः ।
(२) यस्य पाकादिरूपफलस्य ।

व्यभिचारवारणाय, तस्यापि मदीयश्रमार्थं-मदीयश्रमेतरेष्टसाधनत्वात् । ननु श्रमवदन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्ये मदिष्टसाधने भस्मसंयोगादौ व्यभिचारः । न च स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विनेति विवक्षितं, तथा सति तत एव श्रमे व्यभिचारवारणे मदिष्टेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्, न, अन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्य-मदिष्टसाधनान्यत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वात् । यद्यप्यन्येच्छाधीन-मत्कृतिसाध्यान्यत्वे सति इत्येव कृते श्रमेऽपि व्यभिचारवारणादुत्तरप्रतीकं व्यर्थमेव तथापि तस्य हेत्वन्तरतया प्रकृते न दोष इति ध्येयं । ननु वस्तुतो बलवदनिष्टाननुबन्ध्येव तदननुबन्धित्वेन, मत्कृतिं विना सदैव तां विना असत्त्वेन, मदिष्टसाधनमेव मदिष्टासाधनत्वेन भ्रमविषयस्तदा तत्र वस्तुतो निरुक्तहेतुरस्ति कृतिसाध्यत्वं नास्तीति कालिकव्याप्तौ व्यभिचारात् । न च तत्त्वेन ज्ञायमानत्वं प्रकृतहेत्वर्थः, तत्र तत्र दोषाभावादिति वाच्यं । तत्त्वेन ज्ञायमानेऽपि निगडनिश्चलदेहस्यासवातजडीभूतकलेवरस्य वा क्रियानुत्पादेन व्यभिचारतादवस्थ्यादिति चेत्, न, उत्कटभ्रमादेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धे तद्व्यापार-

साध्यत्वस्य साध्यतया जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे व्यभि-चारवारणाय कृतित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः । न चेदं प्राग्-दुर्वचं तादृशप्रवृत्तेरेवानिरुक्तत्वात् यत्नत्वां सामान्यतोव्याप्तिस्थले पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यप्रसिद्धेरनुकूलेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतु-प्रसिद्धेरावश्यकत्वादिति(१) वाच्यं। अनायत्या शब्दादिना कथञ्चित् प्रसिद्धिकल्पनात् साध्ये स्वेच्छाधीनत्वस्य प्रवेशात् हेतौ च तदप्रवेशादन्यविषयकप्रवृत्त्या नान्तरीयकतयोत्पन्ने तृप्त-भोजनादौ व्यभिचार इत्यतो विशेष्यदलं, तदानीन्तनमदिच्छाविषयसाधनत्वं तदर्थः, यथोक्तभोजनादिषु न तथा तत्काले कालान्तरे इच्छा-

(१) सामान्यव्याप्तिस्थले प्रकृतसाधनान्यसाधनसजातीये प्रकृतसाध्यान्यसाध्य-सजातीयव्याप्तिग्रहसहकृतस्य पक्षे प्रकृतसाधनतत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वेन हेतुज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।

स्वानिर्व्यूढतया तेनेष्टाजननादिष्टसाधनत्वस्यैव तत्राभावेन हेत्वसत्त्वात् 'अभि-ज्ञस्येत्याद्यस्मद्ग्रन्थपर्य्यालोचनया साधनपदस्य फलोपहितपरत्वलाभात्, अतएव सम्प्रति मदिष्टसाधनतायोग्ये चिरभाविविपाकादौ न व्यभिचारः । न चेष्टसाधनत्वस्य कृतिं विना असत्त्वात् सिद्धासिद्धधर्म्मतया विरोधादेकदा एक-धर्म्मिगतत्वेन भानं न स्यादिति वाच्यं। एकत्र स्थूलकाले द्वयोरवच्छेदभेद-मादाय तद्ग्रहात् । नन्वेवमिष्टसाधनत्वेनैव सामञ्जस्ये किं बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वोपादानेन । न च तदनुपादेयमेवेति वाच्यं । 'बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-चेत्यायमप्रत्ययविरोधादिति चेत्, न, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य साध्येऽपि विवक्षिततया असङ्गते मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारकत्वेन तदुप-योगात् । न च साध्ये तदुपादानं विफलमिति वाच्यं । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्य-त्वेन ज्ञायमाने मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने बलवदनिष्टजनकत्वग्रहदशायां न

सत्त्वेऽपि तदा तत्पुरुषीयेच्छाविरहात् पक्षतावच्छेदकसाध्याभावाधि-
करणत्वेन हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिरतो न भागासिद्धिर्दोषाय । न-
न्वेवमपि आनुषङ्गिकेच्छाविषयसुखसाधने पिष्टकादिमध्यस्थितमीन-
भोजनादौ नान्तरीयके व्यभिचारो दुर्वारस्तत्र विशेष्यदलस्यापि
सत्त्वात् स्वेच्छाधीनत्वघटितसाध्यस्य चाभावात् । न च फलेच्छास-
त्त्वे तद्विषयकेच्छाधीनकृतेरावश्यकत्वात् तत्र तादृशसाध्यमप्यस्तीति
वाच्यं । फलेच्छासत्त्वेऽपि तत्साधनताज्ञानाभावादुपादानप्रत्यक्षस्य
कृतिहेतुतया तदभावाच्च मीनभोजनादौ कृत्युत्पादासम्भवात् । न
च हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया अन्येच्छा-
धीन-मत्कृतिसाध्यान्यत्वे सतीत्यनेन वा हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं ।
विशेष्यदलवैयर्थ्यापत्तेः । न च धूमप्रागभाव-धूमविशिष्टप्रमेयत्वयो-
रिव धर्म्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथापि साधनताघटक-
पूर्व्ववर्त्तित्वादेरेव सार्थकत्वेनान्यस्य वैयर्थ्यात् आनुषङ्गिकेच्छावि-
षयसाधने नान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारणाय
वक्ष्यमाणबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च तत्र
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्ति-

---

प्रवृत्तिरिति तद्विषयत्वेनापि तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च तावता तज्ज्ञानाभाव-
हेतुतास्त्विति वाच्यं । तदभावकारणत्वे गौरवाज्जनकज्ञानं विघटयत एव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादत एव न्यायनयेऽपि तद्विषयतया ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं ।
अन्ये तु सञ्जातबाधस्य मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने कृतेरनुत्पादात् यथाश्रुत-
साध्ये व्यभिचाराभावात् तद्वारणायैव तद्विशेषणमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं, तदा
तस्यानिष्टजनकत्वेनेष्टासाधनकतया इष्टसाधनत्वस्याभावेन तत एव तद्वारणात्

हेतुतया तत्सम्पत्तये हेतौ तदुभयोपादानमिति वाच्यं। तथापि व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वेन व्यर्थविशेषणतातादवस्थ्यादिति, मैवं, अन्येच्छाधीनकृतिसाध्यं यद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीदानीन्तनमदिच्छाविषयसाधनं यत् तदन्यत्वे सतीत्यनेन हेतुविशेषणात् अतो न यथोक्तनान्तरीयकमीनभोजनादौ व्यभिचारः, यथोक्तनान्तरीयकान्नभोजनादेर्यथोक्तनान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनादेरपि तादृशविशिष्टान्यत्वेन तद्वारकतयैव विशेष्यदल-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वदलयोर्न वैयर्थ्यं। न च प्रतियोगिकोटौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्टसाधनत्वयोः कथमुपादानमिति वाच्यं। बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन हेतौ तदुभयोपादानस्यावश्यकतया तत्सार्थक्याय तदुपादानात् अखण्डाभावघटकतया च वैयर्थ्याभावादिति गुरुचरणाः।

निष्टत्वे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वाज्जीवनयोनिकृतेस्तदनुत्पत्तेः, अन्यथा बलवदनिष्टाननुबन्धिनि भोजनादौ तदनुबन्धित्वभ्रमदशायां कृतेरनुत्पादेन तद्विशेषणदाने व्यभिचारस्य तत्तादवस्थ्यादिति सङ्क्षेपः। यत्तु पिष्टकादिमध्यस्थितविषभक्षणे बलवदनिष्टसाधने स्वेच्छाधीनकृत्यसाध्ये यथाश्रुते व्यभिचार इति तद्विशेषणमिति, तत्तुच्छं तन्मध्यस्थितमीनादिभोजने तथापि व्यभिचारात्। 'दैवादीति, आदिपदेन परकृत्यादिपरिग्रहः, तदनधीनत्वञ्च तदनधीनोत्पत्तिकत्वं, तेन न निरुक्तसाधने व्यभिचारः, यद्यपि पाकस्याप्यदृष्टजन्यतया दैवाधीनत्वमस्त्येव तथापि इच्छाधीनकृत्यसमवहितसामग्र्यनधीनोत्पत्तिकत्वे सतीत्यत्र तात्पर्यं, एतच्च दृष्टौ व्यभिचारवारणाय, अन्यत्र सर्वं पूर्ववद्बोध्यं इति प्रकाशः।

अन्ये तु यस्मिन् काले नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा तादृशकाल एव इष्टसाधनताघटकीभूतेच्छाविशेषणत्वेनोपादेयः, यद्वा यस्य पुरुषस्य नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा स एव तत्पदेनाभिधेयः, तथाच हेत्वभावादेव नान्तरीयककमीनभोजनादौ न व्यभिचारः। न च तथापि तादृशपुरुषस्य तादृशकाले च प्रवर्त्तकज्ञानानुपपत्तिर्यथोक्तव्यभिचारादिति वाच्यं। तत्र स्वविषयकेच्छाधीनतदातनसत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वात्[१] इच्छायां स्वविषयकत्वान्तर्भावादेव नान्तरीयके व्यभिचाराभावात्. आद्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वमप्रवेश्य तदातनसत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव वा तत्र लिङ्गत्वात्। अथेष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानस्यैव काम्ये प्रवर्त्तकत्वात् तत्र उक्तहेतुना कार्य्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना। न च तत्रये इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वपर्य्यन्तं नापेक्षितं किन्तु कामनाज्ञानजन्यत्वं तच्चेच्छाया लिङ्गे प्रवेशादेव सम्भवतीति वाच्यं। तथा सति इष्टासाधनत्वज्ञानेऽपि उक्तहेतुना कार्य्यताज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, उक्तयुक्त्या स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यपदेन तादृशप्रतिसन्धानविशिष्टस्यैवाभिहितत्वात्, हेत्वन्तरजन्यकार्य्यताज्ञानस्यापि कथञ्चित्तादृशत्वसम्भवेन प्रवर्त्तकत्वात् वक्ष्यमाणसामान्यमुखव्याप्तौ च तत्तत्कालातिरिक्तत्वेन कालः तत्तत्पुरुषातिरिक्तत्वेन पुरुषो वा विशेषणीयः तेन न तदसङ्गतिरपीति प्राहुः।

---

(१) तत्र स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य तदानीन्तनसत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वादिति क०।

प्रयोजनवदित्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यताज्ञानं यस्य* य-

केचित्तु हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया साध्य एव वा स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्न विशेषणीया तेन शास्त्रीयकर्मीणभोजनादौ न व्यभिचारः। न चैवं विशेष्यदलादि-वैयर्थ्यमिति वाच्यं। तस्य हेतुप्रविष्टत्वात् किन्तूक्तक्रमेण बलवद-निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्यैव कार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया तज्ज्ञानावश्यकत्वप्रदर्शनाय तदभिधानात्। अस्तु वा हेतुप्रवेश-स्तथापि न क्षतिः परार्थं हि नेदमनुमानं किन्तु प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतं स्वार्थमेवेति व्यर्थविशेषणत्वादेरदोषत्वात्[१] प्रयोजनन्तु बलवदनि-ष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वसम्पत्तिरेवेत्याहुः। तदसत्, बलवदनिष्टाजनकत्वस्य लिङ्गविशेषणं तेन 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने न व्यभिचार' इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः यथाश्रुतेऽपि व्यभिचाराभावा-दिति सङ्क्षेपः।

'दैवेति, वृष्ट्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, इदानीन्तन-तत्प्रवृत्त्यघटितसामग्रीजन्यत्वे सति जन्यत्वं तदर्थः, तेन पाकादेरदृ-ष्टाधीनत्वान्नासिद्धिर्न वा नित्ये इष्टसाधने आत्मादौ व्यभिचारः, अन्यत् सर्वं पूर्व्ववत्। तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषस्य साध्य-हेतुघटकतया साध्यस्य स्वत्वघटिततया च विशेषतो व्याप्तिग्रहस्याभावात् यत्नज्ञा सामान्यतो व्याप्तिमाह, 'यत्नेति, 'यदा तदेति इत्यस्यापि यदा-

(१) व्यर्थविशेष्यत्वादेरदोषत्वादिति क०, ग०।

*'यत्नेति यत्नोपजन्यत्वं व्याप्तिमद्धेतावपि यत्नमेव बोध्यमिति भावः

ष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत् तदा तत्कृतिसाध्यं इति व्याप्तेः । असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभा-वात्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन न मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारः । अतीतपाके च

तन-तदातनेत्यर्थः, तथाच यस्य यत् तत्कालीनेच्छाविषयसाधनं यदातनेच्छाधीनयत्प्रवृत्तिं विना न सिध्यति तत् तदातनस्वेच्छा-धीनतत्प्रवृत्तिसाध्यमिति व्याप्त्यर्थः,(१) । नन्वतीतस्याप्यभावाधिकरण-त्वाभ्युपगन्तृनये अतीते व्यभिचारस्तत्र प्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादित्यत-आह, 'असिद्धस्येति अतीतस्येत्यर्थः, इष्टसाधनत्वाभावादिति, सत्त्वात्तदभावाच्चेत्यपि बोध्यं । तथाचातीतस्याप्यभावाधिकरण-त्वाभ्युपगन्तृनये तत्र साध्याभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि हेतोरसत्त्वादेव न व्यभिचार इति भावः । 'बलवदिति इदानीन्तनमदीयबलवद्द्वेष-विषयदुःखाजनकत्वञ्चेत्यर्थः, 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजन इति इदानीं मरणजन्यदुःखे बलवद्द्वेषवतः पुरुषस्यान्यविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्ये नान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने तदातनेच्छाविषयमधुभोजन-

(१) यत् यत्कालीनयत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्ववि-शिष्टयदातनयदिच्छाविषयसाधनं भवति तत् स्वेच्छाधीनतत्का[illegible]-तत्प्रवृत्तिसाध्यं भवतीति पर्य्यवसितोऽर्थः ।

धनयोजकत्वमाशङ्क्याह, असिद्धस्येति तथाचेष्टसाधनत्वदर्शनादेव सिद्धाव-स्थिते विधिर्न बोधात् परिशिष्टकृतिसाध्यत्वं पर्य्यवस्यति इत्यर्थः, 'सामा-

कृतिसाध्यतोत्तीर्णे न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि कृतिसाध्यत्वात्, अतीततादृशायाञ्चातीतौदनेच्छाविरहेणेष्टसाधनत्वाभावात्। अतएव निदाघदूनदेहोऽवर्षति वारिदे तोयदातोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगाहने न प्रवर्त्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनतोयसम्बन्धस्य

न्यसुखसाधने इत्यर्थः, तस्य स्वविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादिति भावः। 'भोजनं' गलाधःसंयोगजनकक्रिया, फलावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णे' इति वर्त्तमानप्राक्‌इत्यर्थः, यत्तद्धर्मसामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः विशिष्य इदानीन्तनघटितविशेषव्याप्तौ वा, आद्ये 'सामान्यत' इति तस्यापि सामान्यतस्स्वकृतिसाध्यत्वात् यदातनप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं यत्र वर्त्तते तदातनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादिति यावत्। द्वितीये 'अतीतेति, 'इष्टसाधनत्वाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं एतत्कालीनप्रवृत्तिघटितसत्यन्ताभावादित्यपि द्रष्टव्यं। 'अतएवेति यत एव इदानीन्तनप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीति विशेषणमतएवेत्यर्थः. 'सरोऽवगाहने' दूरस्थसरोवृत्तितोयसम्बन्धे. 'निदाघदूनदेह इति इष्टसाधनत्व-

---

न्यत इति यदा हेतुरस्ति तदा साध्यमपीति कालगर्भव्याप्तौ न व्यभिचार इत्यर्थः, यदा चातीतदशायां साध्यासत्त्वं तदा हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति। 'अतीतेति, मत्कृतिं विनाऽसत्त्वमपि नास्तीत्यपि बोध्यं। मत्कृतिं विना

स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धानेन लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात्। यदा च मत्कृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते तदा प्रवर्त्तते।

यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति कश्चित्, तन्न, तोयसम्बन्धत्वेन सन्ताप-

---

सम्पत्तये, 'लिङ्गाभावेन' लिङ्गविशेषणमत्यन्तनिश्चयाभावेन, इदमुपलक्षणं बलवदिष्टाद्यविशेषणनिश्चयाभावेनेत्यपि बोध्यं[1]। 'मत्कृतिं विना' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना।

विशेष्यभागज्ञानाभावादेव न तत्र कृतिसाध्यत्वज्ञानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'उपस्थितेति, तथाच व्यभिचाराच्च कारणत्वप्रतिसन्धानमिति भावः। 'तोयसम्बन्धत्वेनेति न तु तत्तत्तोयसम्बन्धत्वेन येन व्यभिचारः स्यादिति भावः।

केचित्तु इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वानुमाने लिङ्गं तावतापि नान्तरीयकदुःखभोजने व्यभिचारवारणात् तत्फले तदानीमिच्छाविरहेण

---

(१) सरसो दूरस्थत्वात् तद्वृत्तितोयसम्बन्धजन्यसुखे बलवद्द्वेषो भवतीति भावः।

असत्त्वे सतीत्यस्य प्रयोजकत्वमाह, 'अतएवेति, विशेष्यभागाप्रतिसन्धानादेव। तच्च लिङ्गाप्रतिसन्धानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'तोयेति तोयविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः, तैकदेशिमतं दूषयति, 'कार्य्येति कृति-

शान्तिसाधनत्वं तस्य च सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि तत्सिद्धेः ।

कार्य्यसाधनत्वञ्च कृतिसाध्यत्वे न लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि(१) प्रवृत्तेः पूर्व्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् ।

तदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि विरहादिति प्रलपन्ति, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'कार्य्येति, 'कार्य्यसाधनत्वं' भवन्मतसिद्धमिदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं, 'हेत्वभावादिति. इदमुपलक्षणं तात्कालीयकत्वप्रभावजन्यकत्वे तदानीमिच्छाविरहेऽपि तात्कालीयकविषय: अन्यगोचरप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तज्ज्ञाने व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात् "प्रत्यासत्त्याद्धीत्यादेन साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य फेलौ तत्प्रवेशस्यान्याय्यत्वात्(२) इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्व(३) तात्पर्य्यनिर्व्वाहश्चेत्यपि बोध्यं ।

---

(१) पाकादाविव भोजनादावपीति ग० ।

(२) कृतिसाध्यसाधनत्वप्रवेशस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु तथापि साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य इष्टसाधनत्वं साध्ये प्रवेशितमिति तुल्यमित्यत आह, इष्टसाधनत्वेति ।

साध्येत्यर्थः, ननु सामग्र्येव मानमत आह, 'प्रवृत्तीति, तथाच सामग्र्येव नेति भावः । 'तत्प्रकारकेति, यद्यपि गुरुमते शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकेच्छाया अतथाभूतज्ञानसाध्यतया व्यभिचारस्तथापि या यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिनीति नियमोऽस्ति च भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकतया रजतत्वप्रकारकज्ञानं

नन्वेवं[1] लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अस्तु प्राथमिकत्वात् आवश्यकत्वाच्च। न च लाघवात् कृतिसाध्यत्वज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् ‚प्रवृत्तिसामग्र्यानुमितिप्रतिब-

'लिङ्गज्ञानं' कृतिसाध्यत्वानुमापकलिङ्गज्ञानं, तथाच इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमायातमिति भावः। 'प्राथमिकत्वा'दिति, यद्यपि प्राथमिकत्वं[2] न तर्कः किन्तु प्रथमोपस्थितत्वमेव, तथापि तत्कृते ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया प्राथमिकत्वे प्रथमोपस्थितत्वमपीति भावः। स्वमते हेतुमाह, 'आवश्यकत्वा'दिति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिताकत्वादित्यर्थः, तथाच क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिताकत्वादन्यथासिद्धत्वमाचे कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः। 'लाघवा'दिति अवच्छेदकलाघवादित्यर्थः, 'तदा' प्रवर्त्तकं, यद्यपि इष्टसाधनतालिङ्गकक्लृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे कावच्छेदकलाघवं, तथापि प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावाभिप्रायेणेदं, 'तदा' प्रवृत्तिपूर्वं, 'युगपदुपस्थित्यभावा'दिति प्रवृत्तिपूर्वमुभयथाऽसिद्धत्वाभावादित्यर्थः। ननु अनुमितिसामग्र्येव मानमित्यत आह, 'प्रवृत्तिसामग्र्येति तथाचानुमितिसामग्र्येव नास्तीति भावः[3]। यद्यपि यत्र परामर्शकाले नोपादानप्रत्यक्षं तत्रैव न प्रवृत्तिसामग्री, तथापत्र

(१) एतच्च नैयायिकेनाशङ्कितं।

(२) प्राथमिकत्वं प्रथमोत्पत्तिकत्वं, न तर्क इत्यत्र न तत्त्वमिति पाठान्तरं।

(३) प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामग्रीघटकत्वादिति भावः।

श्रयेति चेत्, न, लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात्। अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं। ननु पाकादिः कृतः क्रियमाणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यनागतः, भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः, पाकत्वं

प्रवृत्तिपदं चिकीर्षापरं, चिकीर्षां प्रति च नोपादानप्रत्यक्षं कारणं मानाभावादिति भावः। 'कृतिसाध्यत्वाप्रकाश' इति कृतिसाध्यत्वाविषयक इत्यर्थः, 'तस्याहेतुत्वादिति तस्य हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः, तत्प्रकारकत्वादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वादिति भावः। 'अतएव' चिकीर्षायां तस्य हेतुत्वासम्भवादेव, 'लिङ्गान्तरज्ञानं' नित्यत्वे शौचादिमत्त्वज्ञानं, 'तस्य कृतिसाध्यत्व' इति तस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्व इत्यर्थः, 'माना-भावेन' तदा मानाभावेन,[१] परैः सामान्यप्रत्यासत्तेरनभ्युपगमादिति भावः। 'आश्रयासिद्धेरिति आश्रयस्य पक्षत्वेनाभिमतस्य भविष्यत्-पाकस्यानिश्चयादित्यर्थः, तथाच तत्पक्षकानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य

---

(१) भविष्यत्पाकेऽपि कालान्तरे चक्षुःसंयोगादिसत्त्वान्मानाभावेनेत्य-सङ्गतमतः पूरणसम्बन्धितार्थमाह, तदा मानाभावेनेति।

तस्यापि प्रयोजकत्वमिति भावः। 'अतएवेति, तत्रापि कृतिसाध्यत्वाप्रकाशा-दन्यथा सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः। 'बाधादिति कालिकव्याप्त्या पक्षधर्म-ताबलात् तत्काले कृतिसाध्यत्वं सिध्यति एतच्च तत्र बाधितमित्यर्थः,

भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववत् इति मानमिति चेत्, न, मानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्ष इति चेत् न, मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा बाधो लिङ्गासिद्धिश्च । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे बाधोऽनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः

हेतुतया तज्ज्ञानं विना कथं तत्पाककालमितीति भावः । 'भविष्यदिति एतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तीत्यर्थः, न तु प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रं(१) यद्वा कदाचिद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिवृत्तितया सिद्धसाधनापत्तेः, 'सामान्यत्वादिति', यद्यपि पाकत्वं जातित्वं तच्चात्म-मनस्त्वादौ वर्त्तमानचैत्रादिमात्रवृत्तिचैत्रत्वादिजातौ च व्यभिचारि समानकालीनानेकाभिन्नसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषितेऽपि कुलालविशेषादिजन्यतावच्छेदकातीतघटादिमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारि, तथापि स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिवृत्तिधर्मत्वादित्यर्थः. 'यदि पाकत्वमिति, पाको भोक्ष्यते इतरभिन्नत्वेन प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः । 'तस्य' पाकस्य, निर्द्धारणे षष्ठी(२) । 'वर्त्तमानाद्युदासीन इति वर्त्तमानत्वादिकं पचता-

(१) न तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमिति ख० ।

(२) तन्मध्ये यः सिद्धभागस्तत्रेत्यर्थः ।

'अप्रसिद्धेरिति, एतच्चोपलक्षणं आत्मत्व-चैत्रत्वादौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः । 'वर्त्तमानेति विशिष्य यदि पक्षः क्रियते तदैव दृष्टान्ताभावो नान्यथेत्यभि-

पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं न बाधितमित्यपि न, सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेः सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे वा सिद्धविषयेच्छा-प्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वाच्च । कृत-क्रियमाणसाधारणकृति-साध्यत्वज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतिश्चोत्पद्यते, अनन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभावकल्पनादिति चेत्,

---

वच्छेदकोऽसिद्धेश्चेत्यर्थः, 'पाकः' पाकत्वेनैव पाकः, 'पाकसामान्ये' पाकत्वावच्छिन्ने, तत्तत्पाकत्वरूपेणैव सिद्धपाके बाधज्ञानात् तथाच पाकत्वरूपेण पाके बाधज्ञानाभावात् पाकत्वावच्छिन्नपाकपक्षिकै-वानुमितिरिति भावः। 'सिद्धस्य' ज्ञातस्य, 'अनुमितेः' उक्तानुमितेः, 'सिद्धविषयत्वे' पाकत्वरूपेण सिद्धपाकविशेष्यकत्वे, 'बाधात्' बाधि-तविषयकत्वप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातित्वप्रसङ्गादिति यावत्, अन्यथा-ख्यात्यभ्युपगमे दूषणमाह, 'भिन्नविषयत्व इति सिद्धसाध्यविशेष्यकत्वे इत्यर्थः, 'अनुत्पादकत्वादिति समानविशेष्यत्वेनैव तेषां कार्यकारण-भावादिति भावः। शङ्कते, 'कृत-क्रियमाणसाधारणेति इदानीमस-त्त्वाद्यविषयकस्य प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानादेवेत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिसाध्यत्व-मात्रं साध्यमतो नान्यथाख्यातिरिति भावः। ननु तथापि अन्य-विषयकज्ञाने कथमन्यत्र चिकीर्षा स्यादित्यत आह, 'अनन्येति,

---

भावः, सामान्यस्य यावद्विशेषनियतत्वादसिद्धस्याज्ञानात् सामान्येन रूपेण सिद्धस्यैव पक्षत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह, 'सिद्धस्येति, 'कृतेति, यद्यपि ज्ञानादेः समानविषयत्वं प्रागुक्तं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं। 'यावद्धमिति

तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात्। तथाच लिङ्ज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात्।

यत्तु स्मृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स

'तथाकारणस्वभावेति' समानप्रकारकत्वेन कार्य्य-कारणभावकल्पनादित्यर्थः, 'तादृशमिति' इदानीन्तनमतदुत्तरभविष्यत्तारूपमित्यर्थः, 'नास्ति' विषयो न भवति।

'स्मृतपाके' पाकरूपेण स्मृते सिद्धपाके, 'कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादिति' इदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः, स्मरणात्मकेदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानादिति शेषः, तथाचानुमानाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। न चैवं तत्प्रकारकसंस्कारादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमभङ्ग इति(१) वाच्यं। यत्त्वतत्त्वादेरननुगमात् कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्थल एव तथा नियमात्। न चैवं लिङ्ज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्त्विति(२) वाच्यं। मन्मते प्रवृत्तिपूर्व्वमनुमानानभ्युपगमेन लिङ्ज्ञानस्य पूर्ववर्त्तिताया एवासिद्धेरिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वे सञ्जातबाधदशायां

---

(१) या यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानजन्येति नियमभङ्ग इत्यर्थः।

(२) प्रवृत्तिसाध्यतास्थले तादृशनियमसत्त्वाभिप्रायेणैव लिङ्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं निराकृतमिति भावः।

कृत्यनन्तरं भविष्यत्तारूपमित्येके, इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्यन्ये, 'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः।

ऽसंसर्गाग्रहः इष्टसाधनताग्रहादिति। तन्न, स्मृत-पाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्य्यत्वासंसर्गग्रहेऽनुमान-

चैत्यवन्दनादौ कथं प्रवृत्तिवारणमित्यत आह, 'स चेति, 'इष्टसाधनताग्रहादिति इष्टसाधनताज्ञानाधीनः स न प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः, अधीनत्वञ्च एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं उभयसाधारणाव्यवहारोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं वा। न चैवं असंसर्गाग्रहस्याभावरूपतया अनादित्वेन चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानभादायातिप्रसङ्गः[1] समानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्व्वसत्तायास्तत्रातेऽनपेक्षितत्वादिति वाच्यं। गृहस्थेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया असंसर्गाग्रहस्याप्युत्पादात्प्रवृत्तिसाध्यसाध्यत्वादिति भावः।

केचित्तु ननु सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कथं स्मरणात्मकेदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वादिज्ञानस्य तत्तदसंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिरित्यत आह, 'स चेति, 'असंसर्गाग्रहः' अगृहीतासंसर्गक इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहः, 'इष्टसाधनताग्रहादिति तद्रूपोद्बोधकादित्यर्थः, तथाच स्मरणात्मकतज्ज्ञानमप्युद्बोधकविधयेष्टसाधनताज्ञानजन्यमिति भाव इति व्याचक्षुः।

'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनेन, 'कार्य्यत्वासंसर्गग्रहे' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गग्रहे, 'अनुमानबाधादिति इदानीन्त-

(१) सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

ग्राभात् । स्मृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत्, तर्हि स्मृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत, तच्च पाकादौ सिद्धत्वग्रहात्तदसंसर्गग्रह इति चेत्तुल्यं। अपि च स्मृतपाके कार्य्यत्वासंसर्गाद्दियमाना-

---

नमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहविरहादित्यर्थः । 'सिद्धत्वग्रहे' सिद्धत्वग्रहदशायां, 'पाके' पाकान्तरे, 'सिद्धौदनोऽपि' सिद्धौदनमात्रकोऽपि, सिद्धपाकातिरिक्तपाकरहितोऽपीति यावत्, ओदनकाम इति शेषः, 'तृप्तोऽपि' सिद्धभोजनातिरिक्तभोजनरहितोऽपि, तृप्तिकाम इति शेषः, 'प्रवर्त्तेत' इत्यत्र पाका इत्यत्रैव भोजनानि इत्यवधारणदशायां प्रवर्त्तेत, 'पाकादौ' सिद्धपाकादौ, 'सिद्धत्वग्रहात्' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात्, 'तुल्यमिति' असिद्धपाकादिसत्त्वस्थलेऽपि सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात् सिद्धपाकादौ तदसंसर्गज्ञानं तुल्यमित्यर्थः । ननु किञ्चित्पाकादेरसिद्धत्वस्थले सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण ताद्रू-

---

'तर्हीति, तत्र कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहाभावादिति भावः । तथापि यदि न तद्ग्रहस्तत्राह, 'सिद्धौदनोऽपीति, ननु विशेषरूपेणासंसर्गाग्रहेऽपि सामान्येन रूपेणासंसर्गाग्रहः स्यादित्यरुचेराह, 'अपि चेति, क्रियमाणानामसंसर्गाग्रहे हेतुमाह, 'कार्य्यत्वेति । 'किञ्चेति, यद्यप्यत्रेष्टापत्तिः समानप्रकारकतया च नातिप्रसङ्गस्तथापि समानविषयके हेतौ सम्भवति भिन्नविषयको न कल्प्यते इति भावः। 'अत्रेति प्राभाकराभिप्रायं ब्रूम इत्यर्थः, 'पक्षेति, पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नधर्मिज्ञानस्यैव पक्षज्ञानत्वादाश्रयासिद्धिरिति भावः ; नन्वेवं पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतोरनुपपत्तिः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमितिविषयताभ्युप-

शप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहसत्त्वेऽपि पाकत्वरूपेण तदसंसर्गाग्रहसत्त्वात् तेन रूपेण प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना पाकत्वरूपेणैव सिद्धत्वज्ञाने तु प्रवृत्तिरेवासिद्धा इयन्त एव पाका इत्यवधारणदशायाञ्च पाकत्वरूपेणैव तदसंसर्गग्रहाच्च प्रवृत्तिः फलबलेन तथैव कल्पनात् । न चैवं सिद्धपाके सामान्यतः[१] तदसंसर्गाग्रहादसिद्धपाक इव नियमतः सिद्धपाकेऽपि सामान्यत इच्छा-प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । असिद्धविषयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकतया सिद्धे तयोरनुत्पत्तेरित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, 'कार्य्यत्वासंसर्गात्' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गस्य विद्यमानत्वात्, 'विद्यमानासंसर्गाग्रहादिति कारणीभूतज्ञानविषये धर्म्मिणि विद्यमानो यः कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्तस्याग्रहा-

(१) सामान्यधर्म्मप्रकारकेत्यर्थः ।

गमेन पूर्वं तदुपस्थितया हेतोरग्रहात् । न च पक्षधर्म्मताज्ञानमहेतुरेव परस्य अतएव तदुपदर्शक उपनयोऽपि न तैरिष्यत इति वाच्यं । तस्य हेतुवचनेनैव लाभात्स एव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानं तत्प्रकारकव्याप्तिस्मृतौ तस्य परामर्श इति चेत्, अत्र वदन्ति, पक्षसाकाङ्क्षीभूयोपस्थितस्य हेतोरसंसर्गाग्रह एव तस्यानुमितिहेतुत्वाभिमतः, अस्ति च पाकत्वावच्छेदेन प्रवृत्तिहेतोरसंसर्गाग्रहः सिद्धपाके तदसंसर्गग्रहेऽपि पाकतावच्छेदेन तदभावात् अन्यथा पाको न मदिष्टसाधनमित्याद्यभिलापोऽपि स्यात् एवञ्च यदवच्छेदेन हेतोरसंसर्गाग्रहस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविषयानुमितिर्भवतीत्येव सकलसाधारणं भवति प्रकृते पाकत्वं, 'तथेति तदवच्छिन्नानागतपाकविषयानुमितिः, इयांस्तु विशेषो यत्राविद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहस्तत्रानुमितिः प्रमा यत्र विद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रहजन्यत्वेऽप्यलिङ्गकासंसर्गाग्रहमात्रं । न च भिन्नप्रकारकविरोधिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् सिद्धपाकत्वेन ज्ञाति-

संसर्गाग्रहाद्विसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात्। किञ्चैवं सिद्ध-
पाकज्ञानादज्ञातेऽसिद्धे पाके इच्छा-प्रवृत्ती स्यातामि-

त्यर्थः, 'विसंवादिनी' कृत्यसाध्यविषयिणी, कारणीभूतज्ञानवि-
षये धर्मिण्यविद्यमान-विद्यमानयोः कृतिसाध्यत्वासंसर्गयोरग्रहस्यैव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे(१) प्रयोजकत्वादिति भावः।
ननु प्रवृत्तिविषये कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्याविद्यमानत्व-विद्यमानत्वमेव
प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे प्रयोजकं, न तु कारणी-
भूतज्ञानविषये तदविद्यमानत्वादिकमित्यरुचेराह 'किञ्चेति, 'सिद्ध-
पाकज्ञानात्' सिद्धपाकज्ञानादेव, 'इच्छा-प्रवृत्ती' संवादीच्छा-प्रवृत्ती,

(१) द्वन्द्वात् पर इति न्यायात् कृतिसाध्यत्ववद्विषयकत्वे तदभाववद्विषय-
कत्वे चेत्यर्थः।

साध्यत्वासंसर्गे गृहीतेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकस्यानुमितौ भानमस्तीति
वाच्यं। असत्संसर्गाग्रहस्य भ्रमानुमितौ कारणत्वेन कल्पनीयस्य पवनाङ्कुर-
इव भ्रमानुमितावसामर्थ्यात् सिद्धपाकविषयत्वेऽनुमितेर्भ्रमत्वौचित्यात्।
नन्वेवं यत्र सन्निकृष्टे पर्वते धूमासंसर्गेऽगृहीतेऽपि व्यवहिते धूमवति
तदग्रहात् पर्वतत्वावच्छेदेन स न गृहीत इति यथोक्तसामग्रीसत्त्वादसन्नि-
कृष्टपर्वतविषयानुमितिः स्यादिति चेत्, न, तत्र साकाङ्क्षीभूय हेतोरभावात्
घट-घटत्वे इत्यादि समूहालम्बनवैलक्षण्येनायं घट इत्यत्र यथा साकाङ्क्षीभूय
घटत्वभानं तथेहापि लिङ्गभानं विवक्षितमिति। तच्चिन्त्यं, पक्षसाकाङ्क्षी-
भूयोपस्थितत्वं किं पक्षवृत्तितयोपस्थितत्वमुत पक्षेण सममगृहीतासंसर्गी-
भूयोपस्थितत्वमन्यद्वा, नाद्यः प्रकृतेऽनागतस्य पक्षत्वेन तदभावात् अन्यथा
असंसर्गाग्रहहेतुत्वोपवर्णनानुपपत्तेः, न द्वितीयः असन्निकृष्टपर्वतविषयानुमि-

ज्ञातामिति पराभ्युपगते ज्ञातामित्यर्थः, तथा च पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छा-प्रवृत्तौ प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य समानविशेष्यकत्वेन कार्य्य-कारणभाव इति भावः। यद्यपि उक्तनियमबलात्[१] पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्मते तस्य समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे मानाभावः लाघवात् समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात्। न चैवं पाकत्वादिप्रकारकपाकज्ञाने तद्रूपेण पाकेच्छोत्पत्तिदशायां नियमतः पाकत्वादिप्रकारकघटादीच्छाप्रसङ्गः विनिगमकाभावात् गुरुमते दण्डादिप्रकारकज्ञानं विनापि जायमानायां दण्डादिप्रकारकविसंवादीच्छायां व्यभिचारश्च दण्डादिप्रकारकेच्छायामपि

(१) या यत्प्रकारिकेच्छेत्यादिनियमबलादित्यर्थः।

व्याप्तेः, बाधश्च तदनिवृत्तेः। किञ्चासंसर्गाग्रहस्यानुमितिसामग्रीत्वे हेत्वभावेन अन्यथाख्यातिनिराकरणं तस्य न स्यात् असंसर्गाग्रहवैविध्येनानुमितिवैविध्यसम्भवात् अतएव प्राभाकरैः प्रागुक्तं, न च शब्दानुमानाभासात् सा योग्यतादिमत्तया शब्दस्य लिङ्गतया पक्षस्य आकाङ्क्षाद्यनुमितौ, न चाभासे तज्ज्ञानं सम्भवति हेत्वभावादेवेति। अपि च लाघवात् पक्षे लिङ्गसंसर्गाग्रहस्यैवानुमितिहेतुत्वं, एतेन पाकत्वं सन्दिग्धसाधनत्वसमानाधिकरणमिति प्रकारेण अनुगत्यानागतं पाकं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्य प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तद्ग्रह एव पक्षधर्मताग्रहो विवक्षितः। न चैवं पक्षधर्मताग्रह एवानागतस्य पाकस्य विषयत्वादप्रसिद्ध एव पाकः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति इत्ययमपक्षविशेष इति वाच्यं। विशिष्यतया सामान्येन तत्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायात्। न च समानाधिकरणमित्यत्राधिकरणं विशेष्यमतस्तदुपस्थितिं विना कथं विशिष्ट-

उक्तनियमबलेन दण्डादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वादिति वाच्यं । तत्प्रकारकसंवादीच्छाया एव तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन पाकत्ववद्विशेष्यकत्व-दण्डवद्विशेष्यकत्वादिरूपस्य संवादित्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदके निवेशात् । न च तथापि पाकत्वप्रकारकघटादिभ्रमात् पाकत्वप्रकारकपाकेच्छापत्तिरिति वाच्यं । परैः भ्रमानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे च पाकत्वादिमद्विशेष्यकत्वादिरूपसंवादित्वं कारणतावच्छेदकेऽपि प्रवेशनीयं घटत्वादिप्रकारक-यत्किञ्चिद्घटादिज्ञानात् घटत्वादिरूपेण घटाद्यन्तरे इच्छोत्पत्तेश्च प्रकृतवदिष्टत्वात्, तथाप्युक्तनियमबलात् पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे ध्रुवे उक्तातिप्रसङ्ग-व्यभिचारयोर्वारणाय पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पाकविशेष्यकज्ञानत्वेन पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पा-

---

रोऽस्तीति वाच्यं । गुरुमते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानरूपबोधादेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपूर्वविधेयविषयत्वस्वीकारादित्यपास्तं । असन्निकृष्टपर्वतविषयानुमित्यादेः तत्रापि पर्वतत्वं धूमसमानाधिकरणमिति प्रकारेणासन्निकृष्टं पर्वतं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्य पक्षधर्मताग्रहसम्भवात् । अन्ये तु सिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं समानप्रकारकज्ञानस्येव विरोधितया विशेषतो व्यतिरेकग्रहेऽपि सामान्यतोऽन्वयधीसम्भवात् असंसर्गाग्रहवत् । न चैवं पक्षधर्मताभ्रमादनुमितिभ्रमापत्त्या विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्वाधिकरणाधिकरणत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य विद्यमानस्यैव विषयीकरणेन प्रतीतेरभ्रान्तत्वात् । अतएव चैकाकारमपि लोहितः स्फटिक-इत्यादिज्ञानं संसर्गभेदेन प्रमा अप्रमा चेति सर्वदर्शनसिद्धान्तविषयाभावेन पक्षधर्मताभ्रमेऽप्यनुमितिप्रमात्वाच्च । न चैवं साध्यभानमपि परम्परासम्बन्धेन सिद्धपाकविषयकमेवास्तु तत् कुतोऽनागतलाभ इति वाच्यं । यत्सम्बन्धपुर-

कविशेष्यकेच्छात्वेन कार्य्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिक-रण्यं प्रत्यासत्तिः । यद्वा तत्पुरुषीयपाकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्-पुरुषीयपाकत्वप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्ववद्वृत्तिविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः इत्यादिक्रमेणैव कार्य्य-कारणभावः कल्प्यते, न तु समवायघटित-समानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वप्रकारकज्ञानत्व-पाकत्वप्रकारक-पाकत्वाश्रयविशेष्यकेच्छात्वादिना, भिन्नविशेष्यकज्ञानव्यावृत्तकारणत्वे सम्भवति तत्साधारणकारणत्वकल्पनानुदयेन लाघवस्याप्यकिञ्चित्कर-त्वात्, अन्यथा जितं कतीष्टसाधनताज्ञानहेतुत्ववादिनेत्यभिप्रायः । यद्यप्ययं पाकः पाकपूर्ववर्त्ती पाकत्वात्, अयं कालः पाकप्रागभा-ववान् दृष्टिकालत्वात्, अयं प्रागभावः पाकप्रतियोगिकः पाकेतरा-प्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्[1] इत्यनुमानात् पाकः प्रमेय इत्यादौ

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ।

साध्ये हि व्याप्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यं विषयस्त-द्व्याप्तिधीजन्यायामनुमितौ तेनैव सम्बन्धेन पक्षे साध्यं भासतेऽन्यथाऽनुमितौ सम्बन्धभाने नियमो न स्यात् प्रकृते च ज्ञातिसाध्यत्वेन साक्षात्सम्बन्धेन व्याप्तिर्गृहीतेति कथं तत्परम्परासम्बन्धोऽनुमितिविषयस्तथा च सिद्धे बाध-स्यैवेत्यनागतसिद्धिः । न च परम्परासम्बन्धघटकानामनयोरभाने दोषतादव-स्थ्यमिति वाच्यं । वैशिष्ट्यस्याज्ञातस्यैव विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युपगमादिति वदन्ति । तदपि चिन्त्यं, तन्मते हेतोरपि कालघटिततयाऽप्रसिद्धत्वेन परम्परा-सम्बन्धेनापि तद्विशिष्टबुद्ध्यसम्भवात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवात् । किञ्चैवमसन्निकृष्टपर्वतानुमित्यापत्तिर्दुर्वारा तत्रापि सन्निकृष्टे पर्वते धूमाभावग्रहेऽपि पर्वतत्वाधिकरणाधिकरणत्वपर-

ति। अत्र ब्रूमः। पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधात् अनागतपाकमादाय सिध्यति। पक्षतावच्छे-

---

पाकादिपदाच्च अनागतपाकस्यापि ज्ञानं सम्भवति परन्तु पक्षधर्मतावच्छेदकसम्बन्धसाध्यव्यक्तिप्रसिद्धेः योग्यतावच्छेदकसम्बन्धसाध्यत्वप्रसिद्धेश्चानुमिति-शाब्दबोधयोरनङ्गत्वात्, तथापि यस्य न तादृशानुमानाद्यवतारस्तस्य प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारमाह, 'अत्र ब्रूम' इति, 'पाके' पाकत्वविशिष्टे, 'सिद्धे बाधात्' सिद्ध एव बाधज्ञानात्, अनागतपाके बाधज्ञानविरहादिति यावत्, 'अनागतपाक'मिति अज्ञातमप्यनागतपाकमित्यर्थः, 'सिद्धे बाधा'दिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते पाकत्वरूपेण अनागतपाकभाने सिद्धे बाधज्ञानस्यानुपयोगात्। न चानागतपाकमात्रविशेष्यकज्ञानार्थं तदुपयोग इति वाच्यं। तन्मात्रविशेष्यकज्ञानाभावेऽपि क्षतिविरहात्। किञ्च सिद्धे बाधज्ञानं तत्तत्पाकत्वेन पाकत्वेन वा, नाद्यः, तज्ज्ञानेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकज्ञानसम्भवात्, न द्वितीयः नव्यमते भिन्नधर्मिकस्यापि समानधर्मि-

---

मात्रासम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रत्ययसम्भवात्। नचेष्टापत्तिः, तदा तत्र वह्न्यादिप्रवृत्त्यापत्तेः। अथ यत्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहो सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया हेतुभानं तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिप्रयोजकमन्यथातिप्रसङ्गात् धूमे च संयोगरूपसाक्षात्सम्बन्धस्तथा तथाच परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति चेत्, तन्नैवं प्रकृतेऽपि हेतुसाक्षात्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिग्रह इति परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति तुल्यं। अपि च सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन यदि हेतुभानं तदा समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वमित्यभिधानं व्यर्थं सिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परम्परासम्बन्धेन

दकधर्म्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य लिङ्गेन सिद्ध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितं इत्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति तथा प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधित-

---

तावच्छेदककबाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्सत्त्वे पाकत्वेनानागतपाकभानस्याप्यसम्भवादिति ध्येयं। ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण तदुपस्थितिं विना कथं तत्रानुमितिरित्यत आह, 'पक्षेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यमित्यर्थः, 'साध्यमानस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, 'इत्यनुमाने क्लृप्तत्वादिति इत्यस्यैव अनुमानक्लृप्तत्वादित्यर्थः, न तु पक्षतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते साध्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य वैशिष्ट्यं सिद्ध्यतीति क्लृप्तमिति भावः। इदञ्च 'यथेत्यादौ' हेतुः. 'पाकमात्रे' पाकत्वावच्छिन्ने, तथाच पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुः न तु तत्पक्षकानुमितौ तज्ज्ञानमिति भावः। ननु तथापि कृत हेतुमत्तापरामर्शः सिद्धं इदानीन्तनत्वघटितहेतोर्बाधात् अनागते

हेतुग्रहस्यासम्भवात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावग्रहस्यैव तत्सम्बन्धविषयकतज्ज्ञानविरोधित्वात्। अतएव साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नलौहित्याभावनिश्चयेऽपि परम्परासम्बन्धविषयकं लोहितः स्फटिक इत्यादि ज्ञानं सर्व्वसिद्धं तस्मादप्रसिद्धपाकसिद्धिरिति चिन्ता। यत्तु सुखत्वप्रकारकाप्रसिद्धसुखज्ञानादिच्छास्वाभाव्यादनागते सुखे इच्छासमानप्रकारकत्वस्यैव तन्मते नियामकत्वात् ततस्तदिच्छाग्राहिणा मनसा तद्विषयतया अनागतसुखज्ञानं ततस्तत्पक्षकभोजनसाध्यत्वानुमित्या पक्षधर्म्मताबलादनागतभोजनसिद्धौ तत्पक्षकौदनसाध्यत्वानुमानानन्तरं तादृशपाकसाध्यत्वानुमानेनोक्तरीत्यानागत-

च ज्ञातुमशक्यत्वात् तदिन्द्रियसन्निकर्षविरहात् । न चायं पाकः पाकप्रागभावकालीनः पाकत्वात् अयं कालः पाकप्रागभाववान् कालत्वात् इत्याद्यनुमित्या पक्षधर्मताबलादनागतपाकसिद्धौ तत्रैव हेतुमत्ताग्रहसम्भव इति वाच्यं । तस्य ज्ञानेऽपि तत्र सिद्धवैशिष्ट्य-ग्रहासम्भवात् परैर्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् 'अज्ञातमप्यनागतं पाकमादाय सिद्ध्यतीति मूलोक्तासङ्गतेश्च पक्षधर्मताज्ञानानुरोधे-नानागतपाकज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अथ सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वेन हेतोर्बाधग्रहेऽपि पाकत्वप्रकारेण तत्रैव हेतुमत्त्वज्ञानं स्यात् समान-प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् । न चैवमनुमितिरपि सिद्ध एव स्यात् न त्वनागतपाके तथा च तज्ज्ञानाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति[1] वाच्यं । समानप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्यैव अनुमिति-

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकानुमितिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ।

पाकसिद्धौ कृतिसाध्यत्वानुमानं । अथ इष्टसाधनत्वहेतुत्वानुरोधेन तादृश-सुखोपस्थित्यावश्यकत्वे तत्सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यभोजनसाध्यमित्यनुमित्या एकदेशावच्छेदकतया अनागतपाकादिभानमिति तच्चिन्त्यं, ज्ञानस्याप्रत्यास-त्तित्वादिना गुरूणामिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् न्यायनयेऽपि तदनङ्गी-कारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामीति धीः । न च गुरूणां विशिष्टवैशिष्ट्य-निर्वाहाय विशेषणतावच्छेदकांशेऽपि तत्र तदुत्पत्तिरिति वाच्यं । विशेषणतावच्छेदकज्ञानेन हि नेच्छाविषयो विषयीकृत इति सिद्धसुखविषयं सुखमिच्छामीति ज्ञानं स्यान्न त्विच्छाविषयसुखविषयं तथात्वे वा अन्यथा-ख्यात्यापत्तेरिति चेत्, पाककृतौ मानसप्रत्यक्षतायां पाकस्यैवेति तदभिधाना-

हेतुतया सिद्धवदसिद्धेऽप्यनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् सामग्र्या अविशिष्टत्वात् । न च समानप्रकारकहेतुमत्तापरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वे द्रव्यत्वरूपेण पर्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्वरूपेण ह्रदादौ वह्नेरनुमित्यापत्तिः इष्टापत्तावन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तिरिति वाच्यं । द्रव्यत्वादिप्रकारकपरामर्शस्य हि द्रव्यत्वादिप्रकारकतत्तद्व्यक्तिपक्षकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तिभेदेनानन्तकार्य-कारणभावस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्वादीनामपि समानत्वात् कारणतावच्छेदकेऽपि तद्भेदे तत्तद्व्यक्तिप्रवेशस्य पुनरधिकत्वात् प्रामाणिकतया अनन्तकार्य-कारणभावस्याप्यदोषत्वाच्च तथा च ह्रदादिव्यक्तिगर्भेण तथैव कार्य-कारणभावस्याकल्पनादेव द्रव्यत्वादिरूपेण ह्रदादौ न वह्न्यनुमितिरिति चेत्, न, पाकत्वरूपेणापि सिद्धपाके हेतोर्बाधकाद्धे प्रवृत्तिविरहापत्तेः तत्र सामान्यरूपेणापि

दिच्छायां न विषयविधिसिद्धानुभव इच्छा-कृत्योस्तुल्यत्वात्, किन्तु तटस्थ-विधेयतावच्छेदकज्ञानोपस्थितसिद्धसुखसंसर्गाग्रहमात्रमिति नेच्छाप्रत्यासत्तिरतो नोक्तप्रकारः । न्यायमते तटस्थविधेयकज्ञानोपस्थितासिद्धसुखासंसर्गाग्रहात्तथा धीः । अस्तु वा ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिरित्यत्र ज्ञानपदस्य सविषयपरतया इच्छादिकमपि प्रत्यासत्तिः, गुरुत्वात्तु न तथा अप्रसिद्धत्वादिति । वयन्तु ब्रूमः, मीमांसकानां नैयायिकानां वा अनागतगोचरं ज्ञानमस्तीत्यविवादं, भविष्यति पाको भविष्यति वृष्टिरित्यनुभवात् तदुपायः सामान्यलक्षणा वानुमानं वा तदप्यतीतानागतविषयकव्याप्तिज्ञानजन्यं प्रसिद्धमात्रविषयकव्याप्तिग्रहजन्यं वेति विवादः, एवञ्च वर्त्तमानः पाकः पाकपूर्ववर्त्ती पाकत्वादथ वा वर्त्तमानदिनं पाकप्रागभाववदित्यादिना पक्षधर्म्मतावलादनागतपाकसिद्धौ ज्ञातिसाध्यत्वानुमानं । न च चरमपाकादौ

मित्यप्रसिद्धं पाकमादाय तत्सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्ष-साध्ययोः सिद्धावविशेषात्, तस्मात् असिद्धस्य क्वचित्

परामर्शासम्भवात्[1] चित्रपाके इदानीन्तनत्वघटितहेतुमत्ताज्ञाना-भ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्तेश्च । किञ्च यत्र चित्रपाकोऽपि न सन्नि-कृष्टस्तत्र चित्रपाकेऽपि परामर्शासम्भवात् प्रवृत्तिविलयापत्तेरिति । नैवं, तन्मते हि पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं पक्षतावच्छेदकाव-च्छिन्नमाकाङ्क्षीभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतयोपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेणासंसर्गाग्रहस्य[2] पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्ष-

(1) समानप्रकारकबाधनिश्चयस्य सत्त्वादिति भावः ।

(2) पक्षतावच्छेदकरूपेण यो बाधनिश्चयस्तदभावश्चेत्यर्थः ।

व्यभिचारः, परेषां मन्त्रप्रत्ययाङ्गीकारेण चरमत्वासिद्धेः तद्विशेषस्य वा हेतुत्वं अन्यथा न्यायनयेऽपि तदनुमानं न स्यात् सामान्यलक्षणा च यद्यपि तदीयमते नास्ति चेत्तदायुष्मन्त्र, न ह्यभ्युपगमाधीनं तस्याबोधकत्वं, एवञ्च कथञ्चिदनागतसुखानुमितौ तत्र भोजनसाध्यत्वाद्यनुमित्याऽनागतभोजना-दिसिद्धौ न कोऽपि दोषः अन्यथैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन-इत्याद्यनुमितावप्यनागतसन्ध्यावन्दनभानं न स्यात्, यदि च विशेष्यतावच्छेद-कज्ञानादपूर्वसिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदा तुल्यं, एवञ्चानागत-ज्ञानसम्भवे पक्षधर्मताग्रहसम्भवादसंसर्गाग्रहाद्यनुमितिसामग्र्यन्तरकल्पन-मप्रामाणिकमित्यप्रसिद्धमित्यसङ्गतमेवेति संक्षेपः । 'प्रतिज्ञपाक इति, यद्यपि तथाभूतं साध्यं न तत्र बाधितं, तथापि कालिकव्याप्त्या तदा कृतिसाध्यत्वा-नुमितौ बाधः, अतएव तदा तत्र पक्षधर्मताग्रहानुपपत्तिरपीति भावः । 'तस्मादिति, 'असिद्धस्य' पर्वतीयवह्नेः, 'सिद्धस्य' गोत्वादेः, तृतीयमुदाहरणं प्रकृतमेव बोध्यं इति प्रकाशः ।

तावच्छेदकाश्रयेऽनुमितौ हेतुर्न तु विशिष्टपरामर्शः सकलान्य-
थानुपपत्त्या गौरवस्यापि स्वीकारात्, समूहालम्बनवारणाय पक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नसाकाङ्क्षीभूयेत्युपस्थितिविशेषणं, आकाङ्क्षा च
तन्मते समूहालम्बनव्यावृत्तमुपस्थितिनिष्ठं पदार्थान्तरं, तस्याः संसर्ग-
ग्राहकाणां योपस्थितावपि तैरुपेयते नातोऽसंसर्गांशोपादानवैयर्थ्यं।
न चैवं पर्वतत्वरूपेण एकस्मिन् पर्वते वह्निव्याप्यधूमासंसर्गग्रहे
पर्वतत्वरूपेण व्यक्त्यन्तरेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं। भिन्नधर्मि-
कस्यापि समानधर्मितावच्छेदकतासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकतया
विशिष्टपरामर्शाभावेन नैयायिकैरपि तत्रानुमित्यनभ्युपगमात्।
अस्तु वा पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्व्याप्त्याकाङ्क्षीभूय हेतुताव-
च्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतया उपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेण
तत्प्रकारसंसर्गग्रहश्च पक्षतावच्छेदकरूपेण तद्व्याप्यावनुमितौ हेतुः, तेन
भिन्नधर्मिकासंसर्गग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। न चैवं सामग्र्य-
भावेनान्यथाख्यातिनिराकरणप्रसङ्गः स्यात् ह्रदेऽपर्वतादृष्टवह्न्याद्यनु-
मितिसामग्र्यभावादिति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धादिभेदेन च कार्य-कारणभावभेदात् ह्रदत्वाद्यवच्छिन्न-
पक्षकसंयोगसंसर्गकवह्न्यनुमितेः परमतेऽस्वीकृततया तदन्तर्भावेन
कार्य-कारणभावकल्पनाविरहादेव तन्मते ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमि-
त्यनुपपत्तेः। न च तथापि ह्रदादौ द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदकक-
वह्न्याद्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदकपर्वतादि-
पक्षकवह्न्यनुमित्यनुरोधेन तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावस्यावश्यक-
दिति वाच्यं। उक्तक्रमेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्तिपक्षका-

नुमितित्वस्यैव कार्य्यतावच्छेदकतया तदतिप्रसङ्गस्यापि निरासात् । यद्वा वह्निविशिष्टबुद्धिं प्रति वह्निमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमादिति(१) न काप्यनुपपत्तिः ।

शिष्यास्तु पिठुपाके साक्षात्सम्बन्धेन हेतोर्बाधितैककालीनत्वादिरूपयथाकथञ्चित्सम्बन्धेन पाकजप्रकारेण पिठुपाके हेतुमत्ताज्ञानादेवापिठुपाकेऽनुमितिर्हेतुमत्तापरामर्शस्थानापत्त्या समानप्रकारतामात्रेणैवानुमितौ हेतुत्वात्, न तु समानविषयत्वेनापि प्रकृतानुपपत्तेः द्रव्यत्वरूपेण पर्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्वरूपेण द्रव्ये वह्न्यनुमित्यापत्तेस्तौल्यक्रमेणैव निरासात् । न च येन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुतया कथमेककालीनत्वादिसम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः तत्सम्बन्धस्य पिठुपाके सत्त्वेऽपि सम्बन्धेन हेतोर्व्यभिचारितया साक्षात्सम्बन्धेनैव हेतोर्व्याप्यत्वग्रहादिति वाच्यं । गुरुत्वे येन केनापि सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् व्याप्यताघटकसंयोगसम्बन्धेन धूमस्य पर्वते बाधदशेऽपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरिष्टत्वात् । न चैवं संयोगेन धूमे वह्निव्याप्यत्वज्ञाने समवायेन तस्य धूमावयवे परामर्शे बाधानवतारदशायां धूमावयवेऽपि संयोगेन वह्न्यनुमित्यापत्तेर्बाधदशायामपक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिको वेति न्यायेन भ्रमानुमितेर्व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरांशे भ्रमजन्यत्वनियमादन्यथाख्यात्यापत्तेश्च तदेष्टापत्तेरसम्भवादिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-

(१) यद्वेत्यादिः पाठः क०-ग०-घ० पुस्तकेषु नास्ति ।

सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे

न्यभेदेन चानुमिति-परामर्शयोः कार्य्य-कारणभावभेदादेवोक्तक्रमेण[1] तन्निरासात् । न च भिन्नधर्म्मिकस्यापि परामर्शस्य हेतुत्वे गौरवात् लाघवात् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्यैवोचितत्वेन पक्षतावच्छेदकाभेदेन न कार्य्यकारणभावभेद इति वाच्यं । अन्य-थाख्यात्यापत्तिभयेन गौरवस्यापि स्वीकारात् समानविशेष्यतावच्छे-दकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यस्यापि निवेशनस्या-वश्यकत्वाच्चेत्याहुः । तदसत्, व्याप्यताघटकसम्बन्धेन पक्षे बाधग्रहदशायां सम्बन्धान्तरेण हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधापत्तेः यत्र सिद्धपाकोऽपि न सन्निकृष्टस्तत्र यत्किञ्चित्सम्बन्धेनापि पक्षधर्म्म-ताज्ञानासम्भवाच्च । किञ्च हेतोरयोग्यघटितत्वेन भाविप्रतिसिद्धघटि-तत्वेन च परम्परासम्बन्धेनापि[2] सिद्धपाके कथं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं स्यात् उपनीतभानस्य परैरनभ्युपगमात् पाकत्वेन हेतुना सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन तद्वत्त्वानुमानस्य सर्व्वत्राजस्रत्वे मानाभावादिति सङ्क्षेपः ।

'असिद्धस्य क्वचित्सिद्धे' इति, यथा पर्व्वतो वह्निमान् धूमादि-त्यादौ सिद्धे पर्व्वतेऽसिद्धस्य पर्व्वतीयवह्नेः सिद्धिरिति भावः । 'सिद्धे

---

(१) धूमावयवत्वावच्छिन्नपक्षक-संयोगसंसर्गक-वह्न्यनुमितेरसम्भवेऽलीकत-था तदन्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावाकल्पनादेव तन्मते न तादृश्यानुमि-त्यापत्तिरित्युक्तत्वम इत्यर्थः ।

(२) तदधिकरणकालवृत्तित्वादिरूपसमानकालीनत्वादिसम्बन्धेनापीत्यर्थः ।

सिद्धिस्तेनानुमा त्रिधा ॥ अन्यथा* कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्येत। किञ्च तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं इच्छादाविच्छा सिद्ध-

---

सिद्धस्य च क्वचिदिति, यथायं गौः सास्नावत्त्वादित्यादौ सिद्धे पुरोवर्त्तिनि सिद्धस्य गोत्वस्य सिद्धिरिति भावः। 'असिद्धस्य चासिद्ध' इति, यथा पक्ष्यतेऽसिद्धेऽनागतपाकेऽसिद्धस्य कृतसाध्यस्य सिद्धिरिति भावः। इदमुपलक्षणं असिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् सिद्धिः यथा इदानीं देवदत्तगृहं देवदत्तवत् देवदत्तगृहत्वादित्यादौ ज्ञातेषु देवदत्तगृहेषु पक्षतावच्छेदकैतत्क्षणावच्छेदेन देवदत्तस्य बाधात्तत्रैव एतत्क्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टदेवदत्तत्वप्रकारेण एतत्क्षणावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन वा देवदत्तस्यानुमित्यभ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्त्या तदितरेष्वेवाज्ञातदेवदत्तगृहादिषु तेन प्रकारेण तेन सम्बन्धेन वा सिद्धस्य देवदत्तस्यानुमितिरिति चतुर्थप्रकारोऽपि द्रष्टव्यः। न्यायनये तु प्रकारद्वयमेव तृतीयप्रकारस्तु नास्ति सामान्यलक्षणया सर्व्वत्र सिद्ध एव साध्यसिद्धेरिति द्रष्टव्यं। 'अन्यथा' उक्तप्रणाल्या अनागतपाके कृतिसाध्यत्वज्ञानानभ्युपगमे, 'कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपीति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोर्हेतुतापक्षेऽपीत्यर्थः,

---

* 'अन्यथेति, सामान्यलक्षणा नास्तीत्यभिमानः। यदि कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति ब्रूयात् तत्राह, 'किञ्चेति। 'तवापीति। यद्यपि सिद्धपाकविषयकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं नेच्छाप्रकारीभूतकृत्यनन्तरभविष्यत्ताख्यकृतिसाध्यत्वप्रकारकमिति तद्भिन्नप्रकारक-

त्वस्येच्छाविरोधित्वात् अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतएव सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न वृष्ट्यादाविष्टसाधनतापि। न च वृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानात् वृष्ट्यादाविच्छा, इच्छायाः सिद्धासिद्धवृष्ट्यादितत्फलविषयत्वविकल्पग्रासात्। अथ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या वृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धवृष्ट्यादि-तत्फलविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तेन सिद्धं विरोधित्वं त्यक्त्वा असिद्धविषयेच्छोत्पद्यते, यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेणेष्टसाधनत्वग्रहः तेन रूपेण ज्ञाते सिद्धे नेच्छोत्पद्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधा-

---

'पाकादौ' अनागतपाकादौ। 'सिद्धासिद्धेति उक्तक्रमेण इच्छायाः सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन इत्यर्थः, अतएव साध्यफलज्ञानमिच्छाहेतुरिति मतान्तरमपि न सम्भवतीत्याह, 'न चेति न चेत्यर्थः, 'सिद्धासिद्धेति तत्फलेऽप्यन्वितं, 'ग्रासादिति सिद्धे सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वेनासिद्धस्य च ज्ञानाभावेन इच्छाविषयत्वासम्भवादिति भावः। 'नास्ति' प्रत्यासत्तिर्न भवति, 'तादृशज्ञानस्य' भिन्नविशेष्यकस्यापि तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'तादृशेच्छेति तत्प्रकारकेच्छेत्यर्थः, 'पाक-

---

तथा तस्येच्छाजनकत्वानुपपत्तिरन्यथा असिद्धपाकविशेष्यककृतिसाध्यतानुसरणासमर्थकं। तथापि चिकीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भावि

रणात् सुखेच्छायामप्येवं इति चेत्, तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सिद्धेष्टपाकविषयं वेत्य-न्यदेतत् । बालस्य व्याप्त्याद्यग्रहेणाद्या प्रवृत्तिर्जीवना-दृष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य्य-मिति स्मरणात् तथापीष्टसाधनतास्मरणात् तच्च

त्वावच्छेदेनेति पाकत्वप्रकारेणेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' इदानी-न्तनमत्कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्, यथाश्रुते सामान्यतः कृतिसाध्यत्व-ज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्तु इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानमेव तच्च पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके भविष्यति असिद्धपाके वा, नाद्यः अन्य-थाख्यात्यापत्तेः, नान्त्यः असम्भवादित्यसङ्गत्यापत्तेः, 'तच्च ज्ञानं' तत्संसर्गाग्रहसहितं ज्ञानं, 'सकलेति, सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण विशेषदर्शनात् तदसंसर्गग्रहसत्त्वेऽपि सामान्यतोऽसंसर्गाग्रहसत्त्वे बाध-काभावात् तद्धर्मावच्छेदेन विद्यमानासंसर्गाग्रह एव विसंवादि-प्रवृत्तिहेतुरिति नात्र विसंवादिप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं बालस्य स्तनपाने कथं प्रथमा प्रवृत्तिस्तस्य व्याप्त्यादिज्ञानाभावेन स्तनपाने कृतिसाध्यत्वज्ञानासम्भवात् इत्यत आह, 'बालस्येति, 'स्मरणादिति । न च स्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः स्वनागतस्तनपानं तच्च

कृत्यासाधयामीत्याकारेति मतेनेदं बोध्यं । 'स्तनपानमिति, स्मरणस्य स्वविशेष्यावच्छिन्नप्रतिसन्धानजन्यत्वाभावात् ततः कथं प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तमधस्तात् इति प्रकाशः ।

पूर्वजन्मनि कृतिसाध्यत्वेनाननुभवात् तथा च तस्मात् कथमनागत-स्तनपाने प्रवृत्तिरिति वाच्यं। पूर्वजन्मनि स्तनपानेऽनुमानात् कृति-साध्यत्वं सिद्धमुक्तमेवानागतस्तनपानेऽपि तत्सिद्धेः। ननु तथापि तादृशस्मरणं कथं प्रवर्त्तकं कृतावदानीन्तनत्वान्तर्भावेन ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् स्मरणस्य च पूर्वाननुभूतेदानीन्तनत्वविषयत्वासम्भवात्, किञ्चेष्टसाधनताज्ञानजन्यं कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, न च स्मरणं तज्जन्यं। न च तज्जन्यत्वं तत्प्रयोज्यत्वं स्मरणमपि जन्मान्तरीयकार्य्य-तानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यमिति वाच्यं। तथा सति सञ्ज्ञानबाध-स्यापि कालान्तरानुभूतकार्य्यतास्मरणाच्चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः, दृष्टस्यापि कालान्तरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजने प्रवृत्त्यापत्ते-श्चेति, मैवं, कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गाग्रहसहकृतकृतिसाध्-यताज्ञानस्यैव परमते प्रवृत्तिहेतुत्वात् तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति तन्मते ज्ञानमात्रस्यैव स्वोत्पत्तिकालविषयत्वनियमेन ज्ञानसामान्यसामग्री-मर्य्यादया उपस्थितस्य इदानीन्तनत्वस्य कृतावसंसर्गाग्रहात् केवल-कृतिसाध्यतास्मरणाच्च, न वा द्वितीयोऽपि दोषः, इष्टसाधनताज्ञान-जन्यपदेन प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकतावच्छिन्नागृहीतासंसर्गकेष्टसाधन-ताज्ञानविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यञ्च एकक्षणावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वं तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति बालस्य जन्मान्तरानुभूतस्तनपाननिष्ठ-सुखविशेषसाधनतास्मरणसत्त्वेन तत्सुखविशेषे इदानीमिच्छासत्त्वेन च स्वरूपसदिदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः।

केचित्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तदानीन्तनतत्-पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताधीः तादृशप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा च हेतु-

प्रवृत्तिः अनन्यगतिकत्वात्। न च जन्मान्तरेऽपि पर्य्य-

रिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा-कृति-साध्यताज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावभेदादाद्यप्रवृत्तिस्थले चिकीर्षायां कृतिसाध्यताज्ञाने च कृताविद्धनीनत्वविशेषणं नोपादेयं गौरवात् मानाभावाच्च किन्तु तत्कालीनस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यताज्ञानं तत्प्रकारकेच्छा च हेतुर्लाघवात्, एवं तत्कालीन-तत्पुरुषीय-स्तनपानगोचरप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्ट-साधनताज्ञानजन्यत्वमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं वा विशेषणमपि कृतिसाध्यताज्ञाने नोपादेयं मानाभावाद्गौरवाच्च, तथाच बालकस्य इष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि न क्षतिः। न चैवं चिकीर्षास्थलेऽपि तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छा-विषयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताबुद्धिरेव[१] हेतुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानं विना कथं तत्र चिकीर्षेति वाच्यं। चिकीर्षास्थलेऽपि तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृति-साध्यताज्ञानं हेतुरिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारण-भावभेदादाद्यचिकीर्षास्थले इदानीन्तनस्य जन्यान्तस्याद्यनुपादेय-त्वात्[२]। न चैवं ज्ञानमात्रमेव तत्र हेतुरस्तु किं कृतिसाध्यताकरण-कल्पनेन इति वाच्यं। प्रवृत्तिसामान्यं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ति-

---

(१) न च तथापि चिकीर्षां प्रति तादृशज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेति ख०, ग०।

(२) तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वादिति ख०।

नुयोगः। जन्मधाराया अनादित्वात् प्रत्यक्षानुमान-मूलकत्वाच्च नान्धपरम्परा। वस्तुतस्तु* शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति, ततः

साध्यताबुद्धेर्हेतुत्वात्। न च फलेच्छाया: चिकीर्षां प्रति पृथगेव हेतुत्वादिष्टसाधनताविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति कारणा-न्तर्भावेन न कार्य्य-कारणभाव इति वाच्यं। तत्कालीन-तत्पुरुषी-येच्छात्वेन फलेच्छा कारणतावच्छेदिकैव न तु पृथक्कारणमिति प्राचीननैयायिकस्येव मीमांसकस्यापि सिद्धान्तादिति प्राहुः।

'तत्रापीति, 'तव' नैयायिकस्य. 'इष्टसाधनत्वस्मरणात्' कृति-साध्यताविशिष्टेष्टसाधनतास्मरणात्, न तु व्याप्तिस्मरणस्य कल्पनं गौरवग्रस्तत्वादिति भावः। ननु जन्मान्तरेऽपि स्तनपाने कथं प्रथमं कार्य्यताज्ञानमित्यत आह, 'जन्मान्तरेऽपीति, 'जन्मधाराया-इति, तथाच तत्रापि जन्मान्तरानुभूतकार्य्यत्वस्मृतिरेव मूलमिति भावः। तन्मात्रप्रवृत्तेः सर्व्वत्रैव स्मरणमूलकत्वे प्रमाणामूलकत्वप्रसङ्गः स्मरणस्यानुभवान्यत्वेनाप्रमाणत्वादित्यत आह, 'प्रत्यक्षेति स्मरणस्य प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षन्तु आद्यप्रवृत्त्यनन्तरं स्तनपाने कृति बोध्यं। 'नान्धपरम्परा' न प्रमाणामूलकता। वस्तुतस्तु प्रवर्त्तक-तया तदाभिमतमिष्टसाधनताज्ञानमेवाद्यप्रवृत्तौ व्यभिचारीत्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'विरोधितया' द्वेषविरोधिविषयतया इच्छाविषय-

---

* नन्विष्टसाधनतास्मरणमेवा कथं तत्र न प्रवर्त्तकमिति विनि-गमकमाह, 'वस्तुतस्त्विति। 'विरोधितयेति, विरोध एव सम्बन्धः

सुखत्वज्ञानात् सुखवृत्तिकार्य्यत्वं सुखवृत्तितया, अन्तरङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं, सुखावृत्तित्वेन वहिरङ्गत्वात् सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि

तयेति यावत्, 'सुखत्वज्ञानात्' सुखत्वप्रकारकसुखज्ञानात्, 'सुखवृत्तिकार्य्यत्वं' सुखनिष्ठकृतिसाध्यत्वं, 'स्मरतीत्यनुषज्यते, 'अन्तरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात्, 'न त्विति न तु प्रवर्त्तकतया नैयायिकाभिमतं स्तनपानत्वावच्छिन्नविशेष्यकं स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणमित्यर्थः, 'सुखावृत्तित्वेनेति, इष्टसाधनत्वविशिष्टस्तनपानस्येति शेषः, 'वहिरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षादसम्बद्धत्वात् । नन्वेवं स्तनपाने कथं प्रवृत्तिः सुखे कृतिजन्यत्वस्मरणेऽपि वहिरङ्गतया स्तनपाने कृतिसाध्यत्वास्फुरणादित्यत आह, 'सुखकार्य्यत्वञ्चेति सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वञ्चेत्यर्थः, 'स्तनपानद्वारेति स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः, सुखस्य हि स्तनपानद्वारैव कृतिजन्यत्वं न तु साक्षात्, स्तनपानद्वारा कृतिजन्यत्वञ्च कृतिनिष्ठान्यथासिद्धनिरूपकत्वे सति कृतिसाध्यस्तनपाननिष्ठकारणतानिरूपकत्वं लाघवादतः सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य स्तनपाननिष्ठचेमसाधारणकृतिसाध्यताघटितत्वादिति भावः । 'कार्य्यत्वस्मरणे' सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्मरणे, 'स्तनपानमपीति स्तनपाननिष्ठ-

---

संस्कारोद्बोधक इति भावः । 'अन्तरङ्गत्वात्' साक्षात् सम्बद्धत्वात्, 'वहिरङ्गत्वात्' व्यवहितसम्बद्धत्वात् । नन्वेवमपि स्तनपानकार्य्यत्वं न स्मृतं प्रवृत्तिप्रयोजकञ्च तदित्याह 'सुखेति, 'कार्य्यत्वस्मरणे' सुखकार्य्यत्वस्मरणे, 'स्तनपान-

विषयः तेन स्तनपाने कार्य्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः, इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामर्थ्याभावात् एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ

कृतिसाध्यत्वमपीत्यर्थः, 'कार्य्यताज्ञानादेवेति प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकस्तनपानत्वावच्छिन्नागृहीतासंसर्गकसुखविशेषात्मकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टात् कृतिसाध्यतास्मरणादेवेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' आद्यप्रवृत्तिः। न च सुखीयकृतिजन्यत्वस्मरणे भिन्नस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य प्रागननुभवादिति कथमनागतस्तनपाने तस्मात् प्रवृत्तिरिति वाच्यं। परमते विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्मावच्छिन्ननानाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतया व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्मावच्छिन्ननानाविधेयतावच्छेदककानुमितिहेतुतया च अज्ञातस्याप्यनागतस्तनपानस्य जन्मान्तरीयसुखनिष्ठनिरूपितकृतिजन्यत्वानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया भानसम्भवात् समानप्रकारकतामात्रेण कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुतामते भिन्नगोचरज्ञानादेवाभिन्ने इच्छा-प्रवृत्त्योरुपपत्तेश्चेति भावः। 'इष्टसाधनताज्ञानस्येति प्रवर्त्तकतया नैयायिकाभिमतस्य प्रवृत्तिविषयस्तनपानमुखविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः, सुखीयनिरूपितकृतिजन्यतास्मरणे स्तनपानस्य सुखात्मकेष्टसाधनताया विशेषणतयैव भानादिति भावः। यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते सुखीयनिरूपितकृतिजन्यतास्मरणे तद्घटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसा-

---

अपीति, कार्य्यत्वेनेति शेषः। 'तदानीमिति सुखकार्य्यत्वकारणसमय इत्यर्थः।

कार्य्यत्वज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्त्तकं क्लृप्तत्वात् ।

नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं अनागतविषये प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवात्, किन्तु

यत्नवत् स्तनपाननिष्ठसुखसाधनत्वस्यापि भानात् अन्यथा प्रवृत्ति-विषयास्तीतासंसर्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानाभावा-दौसीनकानन्येऽपि प्रवृत्त्यसम्भवादिति ध्येयं । 'कार्य्यत्वज्ञानं' कार्य्य-त्वज्ञानमेव, 'अग्रेऽपि' अनाद्यप्रवृत्तावपि, 'तदेवेति कृतिसाध्यता-ज्ञानमेव, नेष्टसाधनताज्ञानमक्लृप्तत्वादिति भावः । एतच्चापातत: सुखीयकृतिजन्यताघटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मृतेः स्तन-पाननिष्ठसुखसाधनताविषयकत्वेन चिकीर्षाजनकत्वासम्भवात्, परन्तु साधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधित्वात् पृथक्स्तननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मरणा-भ्युपगमे च किमपराद्धं पृथक्स्तनपानविशेष्यकेष्टसाधनतास्मृत्या । न चेच्छाविषयविशेष्यकसाधनताज्ञानमेवेच्छाविरोधीति वाच्यं। तथा सति साधनताभ्रमस्येच्छायामविरोधित्वापत्तेरिति ध्येयं ।

'ज्ञानं न प्रवर्त्तकमिति अनागतविशेष्यकं मदंशान्तर्भावेन ज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यर्थः, 'प्रत्यक्षेति, सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् न

'नवीनास्त्विति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेन विषभक्षणवत् तत्प्रयोजनस्यापि अवच्छेदे तद्व्यवच्छेदाय कामनाज्ञानस्याधिकस्य प्रयो-जकत्वाभ्युपगमो नवीनत्वे बीजं । न चेष्टसाधनताज्ञानं तन्त्रान्तरस्यैव कृतिसाध्य-नताव्यावर्त्तकत्वादिति वाच्यं। न हि यदा कदाचिदिच्छाविषयीभूत-

यादृशस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वमात्मनः प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्त्तते, तथाह्योदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्त्र तण्डुलाद्युपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः अहमपि च तादृश इति ज्ञानात् पाके प्रवर्त्तते। एवञ्चान्यकृतपाके[१] कृतिसाध्यताज्ञानं आत्मनः पाके कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानञ्च प्रवर्त्तकं। अन्यत्रापि प्रवृत्तिरेवमेवेत्यनादिरेव। अतएव सञ्जातबाधस्यैत्यवन्दने विषभक्षणे च न प्रवर्त्तते इष्टसाधनताज्ञानवतो हि तत् कृतिसाध्यं। न च सञ्जातबाध-

प्रत्यक्षं नानुमानं यथापरिस्थितादिति भावः। 'अन्यकृतपाक इति, पाकत्वप्रकारेणेति शेषः। 'कृतिसाध्यताज्ञानमिति कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः। इदमुपलक्षणं परस्य ओदनकामनाबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानयोः ज्ञानमित्यपि बोध्यं। 'पाके कृतिसाध्यत्वेति पाकनिष्ठकृतिसाध्यत्वेत्यर्थः, 'विशेषणवत्त्वज्ञानमिति, तच्च विशेषणं ओदनकामनावत्त्वमेव पाकत्वप्रकारकबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानञ्चेति भावः। 'अन्यत्रापीति अन्यकृतपाकेऽपीत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' अन्यस्य प्रवृत्तिः, 'सञ्जातबाध इति इष्टासाधनत्व-

(१) अन्यकृतिसाध्ये पाक इति क०।

फलसाधनत्वं नेष्टं किन्तु विद्यमानेच्छाविषयीभूतसाधनत्वं तच्च तदानीं इति कामनाविरहेण नास्त्येवेत्याहुः। वस्तुतोऽग्रे वक्ष्यमाणं गौरवादिकमेव

स्तत्र इष्टसाधनताज्ञानवान् । एवं तृप्तीच्छावतोऽपि भोजनं कृतिसाध्यं तृप्तश्च न तृप्तीच्छावत्त्वमात्मन्यवैतीति न भोजने प्रवर्त्तते ।

अतिनवीनास्तु याहृशस्येत्यादौ अविगीतत्वं तत्कृतौ विशेषणमाहुः । सञ्जातबाधस्तु विषभक्षणं चैत्य-

---

बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानित्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानवतः' बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवतः, 'तत्' चैत्यवन्दन-विषभक्षणादि, 'इष्टसाधनताज्ञानवान्' बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवान्, आत्मनस्तद्वत्त्वं प्रतिसन्दधातीति शेषः विषयबाधादिति भावः(१) । 'तृप्तीच्छावतः' वर्त्तमानतृप्तीच्छावतः, 'तृप्तीच्छावत्त्वं' वर्त्तमानतृप्तीच्छावत्त्वं. अत्र स्फुटतरोऽस्वरसः सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव प्रकटयिष्यते(२) इति मन्तव्यं ।

'अविगीतत्वमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, तच्च स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं तेन चैत्यवन्दनस्यापि निरासः

---

(१) विरोधादिति भाव इति क० ।

(२) विवेचयिष्यत इति क० ।

नवीनत्वे बीजं । 'अतिनवीनास्त्विति, अत्रापि यथा तृप्तस्य भोजने अविगीतकृतिसाध्येऽपि तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनत्वज्ञानाभावान्न प्रवृत्तिस्तथैव विषभक्षण-चैत्यवन्दनयोरप्यप्रवृत्तिसम्भवात् अविगीतविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यतिनवीनत्वे बीजं । इयानेव विशेषो यदेकत्र फलेच्छाविरहादिष्टसाधनताज्ञान-

बलवच्च विगीतकृतिसाध्यत्वेनैव जानातीति तत्र न प्रवर्त्तते।

प्रवृत्तिविषयश्च सामान्यतः कालासम्भिन्नः पाकादिर्ज्ञायते, प्रवृत्तिमहिम्ना चानागतपाकसिद्धिः, चि-

तज्जन्येष्टाभावादिति भावः। 'विगीतकृतीति' यथोक्ताविगीतभिन्नपरकीयकृतीत्यर्थः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वप्रयोजकतया शाब्दबोधेऽन्वयेनैव पृथक्स्वज्ञातबाधवारणात्[१] तद्विशेषणं व्यर्थमित्यस्वरसोऽस्मिन्नवीनत्वेन सूचितः।

ननु भवन्मते उक्तदिशा भाविपाकस्य ज्ञानेऽपि न भाविपाकत्वेन ज्ञानमिति कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह, 'प्रवृत्तीति कालासम्भिन्नः सन्[२] प्रवृत्तिविषयः, 'पाकादिः' भाविपाकत्वाद्यप्रकारेण प्रवृत्तिविषयीभूतः पाकादिः, 'सामान्यतः' पाकत्वादिप्रकारेण, 'ज्ञायते' इत्यन्वयः, 'प्रवृत्तिमहिम्ना च' प्रवृत्तिस्वाभाव्याच्च, 'अनागतपाकसिद्धिः' अनागतपाकमात्रविषयकत्वसिद्धिः, तथाच भाविपाक-

(१) शाब्दप्रपदेनैव विगीतत्वस्यापि लाभादिति क०।

(२) भविष्यत्कालावच्छिन्नः सन्नित्यर्थः।

विरहोऽन्यत्र तु तत्साधनताविरहादिति। नन्वनागते प्रवृत्तिस्तथापि न स्यात् अनागतत्वाज्ञानादित्यत आह, 'प्रवृत्तीति पाकत्वेन रूपेण सिद्धपाकज्ञानादेव समानप्रकारकतया प्रवृत्तिस्वाभाव्यादनागतपाकसिद्धिरित्यर्थः,

कीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं कृत्या साधयामीत्याकारैवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादपूर्व्वपक्षः ॥

त्वादिप्रकारकज्ञानं[1] नोपयुक्तमिति भावः । ननु प्रवृत्त्यर्थं तादृश-ज्ञानं मा स्मयतां चिकीर्षा तु तादृशज्ञानं विना कथं स्यादित्यत आह, 'चिकीर्षा चेति' चिकीर्षापीत्यर्थः, तथा च तथापि तादृश-ज्ञानं नापेक्षितमिति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादपूर्व्वपक्षरहस्यं ॥

---

(१) भाविपाकभावविषयकत्वादिप्रकारकज्ञानमिति क० ।

'चिकीर्षा चेति, 'न तु भाविनमिति, तत्प्रकारकज्ञानानपेक्षणात् इति भावः इति प्रकाशः ।

त्वस्य विरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपेण सहा-नवस्थाननियमात्, न तु साधनत्वस्यान्यदा साधनत्वस्य वा, तयोरप्रतिक्षेपात्। अन्यदा साधनत्वेऽपि साधनत्व-मस्त्येव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात्। एवन्तदा

धर्मवत्त्वरूपसाधनत्वेन एककालावच्छेदेनाप्यविरोधादिति द्रष्टव्यं(१)। विरोधमुपपादयति, 'नियमत इति, 'तेनैव' तत्कालावच्छिन्न-कृतिसाध्यत्वेनैव, 'तस्य प्रतिक्षेपेणेति तत्कालावच्छिन्नस्वर्गादिसाधन-त्वाभावस्य व्याप्यत्वानुभवेनेत्यर्थः, 'सहानवस्थाननियमात्' तथैव तत्सहानवस्थाननियमादित्यर्थः। 'साधनत्वस्य' साधनत्वसामान्यस्य, 'अन्यदा साधनत्वस्य वेति, 'तदा' सिद्धत्वं विरोधीत्यनुपपद्यते, 'अप्रतिक्षेपात्' परस्पराभावव्याप्यत्वात्। ननु तत्कालीनसाध्यत्व-स्यान्यदा साधनत्वाविरोधित्वेऽपि साधनत्वसामान्यस्य विरोधित्व-मस्त्वेवेत्यत आह, 'अन्यदेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्यस्याभावे, 'विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। साध्यत्व-साधनत्वाव-च्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि कीदृशयोर्विरोधस्तदाह, 'एवमिति,

(१) इत्यपि बोध्यमिति क०।

तच्छून्यत्वं प्रवर्त्तकज्ञाने न विषय इति गौरवं न, तथापि कार्यतायाश्च केषा-वच्छेदकतया तदवश्यं ग्रहीतव्यमिति गौरवावतारो बोध्यः। ननु विरोधादि-ग्रहसाधनत्वविषयकत्वं न कुत्रापीति न युगपदुपस्थितिरित्याशङ्कां निराकरोति, 'न चेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्याभावे, 'विशेषस्यान्यदासाधन-

असिद्धत्वस्य तदा सिद्धत्वं विरोधि नियमतस्तस्यैव प्रतिक्षेपात्, न तु सिद्धत्वमात्रं, अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात्, निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोश्चान्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयं। न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदिष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं, अतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र यागस्य करणा-

---

'नियमत इति, तदधिकरण इति शेषः, 'प्रतिक्षेपात्' अभावात्। दूषणान्तरमाह, 'निर्विशेषितयोरिति। नन्वेवमपि तदा कृतिसाध्यत्व-तदिष्टसाधनत्वयोर्विरोधस्य त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् तदुभयविषयकैकज्ञानासम्भवात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, 'न चेति, 'तदा' इष्टे साध्यत्व-साधनत्वाभ्यां। ननु साध्यत्व-साधनत्वयोः सामान्यतस्तैव विरोधस्तदा 'वाजपेयेन यजेतेत्यत्र 'वाजं' अन्नं, 'पेयं' पानयोग्यं, तृतीयार्थोऽजन्यत्वं[1] इत्युक्तौ वाजपेयजन्यत्वेनोपस्थिते यागे विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य विरोधात् प्रतीत्यनुपपत्त्या वाजपेयेति कर्मनाम तृतीया चाभेदार्थिकेति कल्प्यते तन्न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति एककालावच्छेदेन तयो-

---

(१) तृतीया च जन्यत्वार्थिकेति ख०।

त्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, यादृशञ्च ज्ञानं विरोधादसम्भवि तादृशं न प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह, 'न चेति, 'अतएवेति एककालीनसाध्य-साधनत्व-विरोधादेव, तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्मनामधेयत्वं कल्प्यते, अन्यथा वाजपेयसाध्यत्वेनोपस्थिते यागे लिङादिना इष्टसाधनत्वान्वयबोधापत्तौ

वस्थायां सिद्धत्वेन न वाजपेयस्य साध्यता एकदा तयो-र्विरोधादिति कर्मनामधेयत्वं, न तु करणस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् ।

विरोधादित्यर्थः, 'करणावस्थायां' इष्टोपधायकतादशायां, 'करणस्य' यागस्य, 'साध्यत्वविरोधः' सामान्यतः साध्यत्वविरोधः । न च एककालावच्छेदेन तयोर्विरोधादेककालावच्छेदेन तयोरेकत्र प्रतीतिर्मास्तु अवच्छेदकविनिर्मोके तयोरेकत्र प्रतीतौ च विरोधाभावात् कथं कर्मनामधेयत्वमिति वाच्यं । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्य विधेयसंसर्गमर्यादया भाननियमाद्वाजपेयअन्नत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वयासम्भवात् एककालावच्छेदेन तयोर्विरोधात् वेदे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्परित्यागानौचित्यस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धत्वात् । न चैवं 'सोमेन यजेते'त्यत्रापि उक्तयुक्त्या कर्मनामधेयता स्यादिति वाच्यं । तत्र द्रव्याकाङ्क्षानिवर्त्तकप्रमाणाभावेन औत्सर्गिकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य त्यागात्, अत्र तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन सोमीय-

---

विरोधः स्यात् एकविशेषणावच्छिन्ने विशेष्ये विशेषणान्तरबोधस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यधीत्वेन तत्र विशेषणयोरेककालताभाननियमात्, अतएव गन्धप्रागभावावच्छिन्ना पृथिवी गन्धवतीत्यत्र बाधस्तूक्तं, तथापि तृतीयया करणत्वाभिधाने वाजपेयनामकयाग इष्टसाधनं करणत्वेनान्वयः, प्रयोगसाधुत्वे तृतीयेत्यन्ये । ननु वाजपेयवाक्ये यागस्य वाच्य-वाचकभाव एवान्वयो वाच्य-वाचकत्वस्य न वाजपेयपदोपस्थितिं विना अन्वयप्रतियोग्युपस्थितावच्छ-

द्रव्यान्वयेनैव द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्तेरिति भावः । इदमापाततः विधेये विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विषयीकृत्यैव विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधोजायते न तु तदविषयीकृत्येति नियमाभावात्, किन्तु यत्र विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं न विधेये बाधितं तत्र तदवश्यं भासते इति नियमः, तथापि प्रकृते बाधात् तदविषयीकृत्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे बाधकाभावात्[१] । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे द्रव्याकाङ्क्षाविरहात् तस्य विध्यन्तरानुपपत्तिरिति वाच्यं । वाज-पेययागे स्वतन्त्रद्रव्यविधेरभावात् किन्तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्या-यात् सोमीयद्रव्यस्यैवान्वयः । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे प्रकृति-वद्विकृतिरिति न्यायात् सोमस्यापि द्रव्यत्वेन प्राप्तौ व्रीहि-यववद्वि-कल्पापत्तिः वाक्यभेदश्च आपद्येत इति वाच्यं । विकृतौ साक्षाद्द्रव्यविधौ प्रकृतिवदिति न्यायस्यानवतारात् द्रव्यस्य सन्नत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्,

(१) विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवादिति ख० ।

बोधाभावात् तदुपस्थितिर्न तत्पदेन शक्त्या तस्य यागरूपार्थशक्तत्वात् यागपरत्वे लक्षणाभ्युपगमाच्च, न लक्षणया तदा तत्र शक्यार्थे स्वशक्य सम्बन्धित्वेन लक्ष्याग्रहादिति चेत्, न, वाजपेयपदस्य सामान्यतः क्वचि-च्छक्तिग्रहे तद्ग्रहसम्भवात् शक्तिभ्रमेणा स्मोपस्थितिसम्भवाच्च, अतएव वक्ष्यति स्वार्थसम्बन्धायाः स्वरूपोपस्थितिः शक्तिभ्रमादिति । ननु यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तुल्यकालताभानं तदा वह्निना पच्यतेत्यत्रापि वह्नि-साध्यत्वसाधनत्वयोर्युगपद्भानं न स्यादिति चेत्, न, तत्र वह्निसाध्यत्वस्यो-पस्थापकाभावेनैकस्य द्वयमित्यन्वयात् । न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं । विशे-षणाशे सम्भवति उपस्थापकत्वस्य अन्याय्यत्वादिति वदन्ति ।

अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादाय एकत्र प्रतीतिः स्यात्। न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादायैकत्र प्रतीतिरस्ति, तथा लिङ्गाभावादिति चेत्, न, साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्, एवं सिद्धत्वा-

---

परमार्थतस्तु वेदे कर्मनामधेयत्वे सम्भवति द्रव्यनामधेयत्वं न कल्प्यते इति नियमस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धस्य भङ्गप्रसङ्गादेव कर्मनामधेयत्वं, तदनादरे च सकलशिष्टव्यवहारविलोपापत्तेरित्येव तत्त्वं।

केचित्तु वेदे विधेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वावगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धत्वात् कर्मनामधेयत्वमित्यप्याहुः। तदसत्, विषयित्वरूपस्य जन्यतावच्छेदकधर्मत्वरूपस्य वा जन्यत्वस्य तृतीयार्थतया द्रव्यनामधेयत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृशजन्यत्वेन समं साधनत्वस्य विरोधाभावात्।

'अथेति, विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकत्राधिकरणे युगपदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमादिति भावः। 'अस्ति' सम्भवति, 'तथा लिङ्गाभावादिति अवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यतदुभयसाध्यकानुमितिजनकलिङ्गाभावादित्यर्थः। मम तु इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति समयभेदमादायैव तयोरेकत्र क्रमेण प्रतीतिरिति भावः। 'अविरोधस्येति कालभेदेन एकधर्म्य-

---

'साध्यत्वसाधनत्वयोरिति, यद्यपि साध्यत्व-साधनत्वयोर्द्रव्यत्व-पृथिवीत्ववदविरोधे एकसमयावच्छेदेनापि प्रतीत्यापत्तिरिति संयोग-तदभाववदवच्छेदभेदमादाय विरोधो वाच्यस्तथा च तद्देशावच्छेदभेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति

सिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्म्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात्। तस्मात् संयोग-तदभावयोरिव येन प्रकारेण ययोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्म्मिगतत्वं न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेणापीति। अपि च यदि साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधस्तदा तवापीष्टसाधनत्वेन

वृत्तित्वरूपविरोधाभावस्येत्यर्थः। 'भावाभावे'ति, आद्यक्षणसम्बन्धित्वमसिद्धत्वं, तद्ध्वंसावच्छिन्नकालसम्बन्धित्वं सिद्धत्वमिति भावः। नन्वेकधर्म्मिवृत्तित्वरूपविरोधाभावेऽपि एककालावच्छेदेन एकधर्म्मिवृत्तित्वरूपो विरोधोऽस्त्येवेत्युक्तं दूषणमुपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरेण परिहरति, 'तस्मादि'ति, 'येन प्रकारेण' यदवच्छेदेन, 'विरोधः' एकधर्म्मिवृत्तित्वं, 'तेन' तदवच्छेदेन, 'न तु रूपान्तरेणापि' न त्ववच्छेदकान्तरेणैव. अवच्छेदकभेदमादायेवेति यावत्, 'प्रतीयत' इत्यनुषज्यते। न च घटादौ सिद्धत्वासिद्धत्वग्रहः अवच्छेदकग्रहं विनानुपपन्नः अवच्छेद्यग्रहे अवच्छेदकग्रहस्य हेतुत्वात् तथाच कालस्वरूपावच्छेदकग्रहाभावेन स न स्यादिति वाच्यं। परेणौ पौरालोकसंयोग-तदभावयोः प्रत्यक्षे व्यभिचारादिति, तथाच यत्रावच्छेदकग्रहसामग्री नास्ति तत्रावच्छेदकग्रहं विनाप्यवच्छेद्यग्रहः, अतएव प्रत्यक्षेणावच्छेद्यग्रहे प्रायशोऽवच्छेदकग्रहः तदानीं

शङ्का न यथाश्रुतेनोक्तरीत्या परिहर्त्तुं शक्यते, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्रीसमाजमहिम्नावच्छेदकग्रहनियमेऽपि शाब्दादिप्रतीतौ न भिन्नावच्छेदेना-

कार्य्यसाधनत्वेन वा कार्य्यत्वं नानुमीयेत हेतु-साध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्त्यसिद्धेः पक्षे साध्य-साधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गाच्च। न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यमद्य मदिष्टसाधनत्वं हेतुः दैवाद्यनधीनत्वे सति यदद्य मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तिः, तथा च समयभेदमादाय साध्यत्व-साधनत्वयोरवगम इति, इदानीमद्यिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभावेन व्याप्तेरग्रहात्, पाकन्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समया-

---

तद्रूपपक्षासत्त्वाः समन्वयाभावादिति भावः। निर्विशेषितयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधे पाकोऽसिद्ध इत्यादिना अनुमतं बाधकमुक्त्वा दूषणान्तरमप्याह, अपि चेति, 'कार्य्यसाधनत्वेनेति प्रागुक्तदूषितैकदेशिमतेन, 'बाधासिद्ध्योरिति साध्यसत्त्वे हेतोरभावात् स्वरूपासिद्धिः हेतुसत्त्वे साध्यासत्त्वाद्बाध इत्यर्थः। ननु विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकत्राधिकरणे युगपद्व्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमे दूषणान्तरमाह. 'न च वाच्यमिति न वा वाच्यमित्यर्थः, 'अद्य मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति दैवाद्यनधीनत्वे सति अद्य मदिष्टसाधनत्वं हेतुरित्यर्थः, 'अवगम इति, एकत्र क्रमेणावगम इत्यर्थः, 'व्याप्तेरग्रहादिति तथाच विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमादायैव एकत्र प्रतीतिरिति

अवच्छेद्यग्रहनियमः, अतएव वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति प्रत्यक्षादुभयधीरनुभवसिद्धेत्यत्र तात्पर्य्यं। एकदेशिमतमाह, 'कार्य्यसाधनत्वेन वेति।

न्तर्भावेन साध्यत्व-साधनत्वयोरप्रतीतिः, प्रतीतौ वा ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे इष्टसाधनमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु। न च पाके साध्येष्टकत्वेन* कृतिसाध्यत्वमनुमेयं, असिद्धावस्थावतो हि पाकादिष्टानुत्पत्तेः

नियमे तवापि कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः साध्य-हेतुभूतयोः क्रमै-कत्र प्रतीतिर्न स्यादवच्छेदकान्तर्भावेन साध्य-हेतुकरणासम्भवादिति भावः। ननु पाककालीनस्तथाविधोऽन्योऽस्तु दृष्टान्तः तथाच पाकाधिकरणकाल एव विशिष्टव्याप्तौ प्रविष्ट इत्यत आह, 'पाकस्याचेनेति। नन्विदानीमन्तर्भावस्य उभयमतेऽप्यविशेषात् तुल्योऽयमनुयोग इत्यत आह, 'प्रतीतौ वेति, 'ज्ञानमिति, संशयसाधारणमिति शेषः, तेन 'तथा निश्चयाभावादिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षनिरासः। ननु निर्विशेषितयोरेव साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनत्वं न हेतुः कार्य्यत्वज्ञाने किन्तु साध्येष्टकत्वं, तथाच न व्याप्यत्वासिद्धिर्न वा बाधासिद्ध्योरन्यतरावकाशः(१) इत्याशङ्कते, 'न चेति, साध्येष्टकत्वज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमेव च काम्ये प्रवर्त्तकमिति भावः। 'इष्टानुत्पत्तेरिति, तत्साध्यकत्वस्य(२) तन्निष्ठसिद्धत्वघटितत्वादिति शेषः।

---

(१) बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्ग इति ख०, ग०।

(२) तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यसाधनताकेष्टकत्वस्येत्यर्थः।

---

* 'साध्येष्टकत्वेनेति, तथाच नोक्तविरोध इत्यभिमानः, 'नष्टेति, इच्छाकारणसुखत्वज्ञानादेरिच्छाकारणत्वमात्रस्य लघुत्वादिति भावः। एवञ्च

पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्य-मसिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्ध-त्वयोर्विरोधोऽपि दुर्वारः। अपि च स्वविशेषण-धीजन्यसाध्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा, सञ्जातबाधस्य विष-भक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात्। अथोपायचिकीर्षायां तत्कारणं इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति इयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत्, तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-

---

यथाश्रुते 'सिद्धत्वमवगम्ये'त्यत्र धर्मिणो व्याप्यबुद्धिं प्रति व्यापकबुद्धेरहेतु-त्वात्। 'अथे'ति, तत्रापि उपायचिकीर्षां प्रत्येव कृतिसाध्यता-विषयकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। 'इयमेवे'ति उपाय-चिकीर्षां प्रति तादृशधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन स्वतःसुन्दरचिकीर्षां प्रति[1] कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः, 'तर्ही'ति लाघवाच्चिकीर्षामात्र एव कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनक-ज्ञानत्वेन हेतुता आस्तामित्यर्थः। नन्वेतावतापि कथमिष्टसाधनता-

---

(१) अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं स्वतःसुन्दरत्वं।

कृतिच्छायां फलज्ञानमुपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति सामग्री-भेद एव, परेणापि तत्र तद्‌द्वयस्वीकारात्, फलकारणचिकीर्षासामान्ये

मित्येव सुख-तदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्, सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात्। अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति तत्र चिकीर्षा न तु दुग्धादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्रं, सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयकं चिकीर्षाजनकत्वावधारणात्। अन्यथा तत्र

बुद्धेर्हेतुत्वमित्यत आह, 'सुखत्वेति, इदञ्च स्वमतानुसारेणोक्तं। 'सुखचिकीर्षायामिति सुखचिकीर्षास्थले इत्यर्थः, 'चिकीर्षाजनकत्वेति सामान्यतश्चिकीर्षामात्रं प्रत्येव जनकत्वावधारणादित्यर्थः। 'अन्यथा' कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छाकारणज्ञानाभावे, 'तत्र' सुखे, तन्मतेऽपीति शेषः, पूर्व्वमते उपायचिकीर्षात्वं कार्य्यतावच्छेदकं, इष्टसाधनताप्रकारककृतिसाध्यताज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, 'अपि चेत्यादिसन्दर्भमते च सामान्यतश्चिकीर्षात्वं कार्य्यतावच्छेदकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमित्युक्तमिदानीमुपायचिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन च पृथक् पृथगेव हेतुत्वं परन्तु इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकमुपायेच्छात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकमुपायचिकीर्षात्व-सुखचिकीर्षात्वादिकं। कारणसमाजादुपायचिकीर्षात्मकवि-

---

च कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाजनकज्ञानहेतुतेति सामग्रीगतमिति लाघवमित्यत्र तात्पर्य्यं। 'उपायचिकीर्षेति इष्टोपायत्वज्ञानविषयीभवद्वीचरन्त्य-

चिकीर्षानुत्पत्तेः । वस्तुतस्तूपायचिकीर्षा इष्टसाधनता-

शिष्टकार्य्योत्पत्तिरिति निष्कृष्टमतमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्ट-साधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रय इत्यर्थः । न चैवं कार्य्य-कारणभावद्वयापत्त्या प्रथममतमेव सम्यगिति वाच्यं । तस्मिन् मतेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् उपायचिकीर्षाकारणतावच्छेदककोटाविष्टसाधनताविषयकत्वप्रवेशे च गौरवं वैयर्थ्यञ्च पुनरधिकमिति । न च तस्मिन्मते इष्टसाधनताज्ञानत्वेन क्लृप्ताया उपायेच्छासामान्यकारणताया एव कृतिसाध्यत्वरूपावच्छेदकवृत्तिः[1] कल्प्यते इति लाघवं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुत्वे चातिरिक्तं कारणत्वं तदवच्छेदकञ्च कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं । अवच्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात्, अतएव 'अपि चेत्यादि-मध्यमतमपि प्रत्युक्तं, कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपाय-सुखादीच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सुखेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति सुखत्वादिज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् चिकीर्षायाः कारणतावच्छेदककोटाविच्छाजनकत्वप्रवेशे गौरवाद्-व्यर्थत्वाच्च । नन्वेवं मीमांसकनये उपायोद्देश्यकेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कार्य्य-कारणभावैक्यं तव च कार्य्य-कारणभावद्वयमिति गौरवं । न च तन्मतेऽपि कृति-

---

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वरूपावच्छेदकवृत्तिरिति क० ।

ज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् तृप्तीच्छावत् । न च भोग-चिकीर्षावत्त्वेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वं, उपा-

---

साध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायोद्देश्यकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन पृथक् हेतुताया आवश्यकत्वात् कार्य्य-कारण-भावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं । तैः कृतिसाध्यताप्रकारकोपायो-द्देश्यकेच्छानभ्युपगमात् वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखमिव वृष्टिमपि विषयीकरोतीत्येव तत्र सिद्धान्तादिति चेत्, न, पाको भवतु वृष्टिर्भवतु इत्यादिकृतिसाध्यताप्रकारको-पायोद्देश्यकेच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापलापासम्भवात् इष्टसाधनता-ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अपेक्षितगौरवं पुनरधिकं । न च तत्प्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वनियमात् कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वावश्यकत्वमेव विशेष्य-विशेषण-भावे विनिगमकमिति वाच्यं । यत्र-तत्त्वयोरननुगतत्वात् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहादिति भावः । 'तृप्तीच्छावदिति तृप्तिर्भवत्वितीच्छावदित्यर्थः, इदमुपलक्षणं कृति-साध्यताप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः, अथवा प्रभाकराङ्गीकृतो-दृष्टान्तः[१] परेण तृप्तिर्भवतु पाको भवत्वितीच्छाभ्युपगमात्, तृप्ति-साध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखत्वरूपेण तृप्तिसाध्यत्वज्ञानस्यैव

---

(१) उभयवादिसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः ।

चिकीर्षेत्यर्थः, एवं हेतावपि बोध्यं । 'तृप्तीच्छावदिति स्वमतावष्टम्भेन ।

येच्छायास्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् इष्टेश्च स्वतो-ऽसुन्दरत्वेनेच्छानुत्पत्तेः अनुगतोपायेच्छायां अनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वं इच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं, गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञाने ध्रुवेऽतिप्र-सङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वनिर्व्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्व-

---

हेतुत्वं न त्विष्टसाधनताज्ञानस्येत्यवधेयं । 'तेन विना' इष्टसाधनता-ज्ञानेन विना, अन्वयाद्यनुविधानमेव विवृणोति, 'इष्टेरिति, 'स्वतो-ऽसुन्दरत्वेन' सुखादिभिन्नत्वेन, इष्टसाधनताज्ञानं विनेति शेषः । 'इच्छात्वं वेति, अत्रापि चिकीर्षान्यत्वे सतीति सम्बध्यते, 'तज्जन्यत्वे' इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे, 'प्रयोजकं' अवच्छेदकं, क्रमेण दूषयति, 'गौरवादित्यादिना. 'उपायचिकीर्षायामिति, उपायेच्छात्वलक्षण-कार्य्यतावच्छेदकसत्त्वादिति शेषः, 'ध्रुवे' साधारणकारणे ध्रुवे, 'अति-प्रसङ्गवारणार्थमिति कृतिसाध्यताज्ञानदशायामपि वृष्ट्यादौ चिकीर्षा-प्रसङ्गवारणार्थमित्यर्थः, 'निर्व्वाहार्थञ्चेति, तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रका-

---

काद्ये दोषमाह, 'गौरवादिति, अन्त्ये तमाह, 'सुखेच्छायामिति, 'अति-प्रसङ्गो वृष्ट्यादौ, 'निर्व्वाहार्थमिति । ननु यदि जनकज्ञानप्रकारस्यैवेच्छायां प्रकारत्वं तदा फलेच्छायां कथं स्ववृत्तित्वं प्रकारः स्यात्, न हि स्ववृत्तित्वेन ज्ञातमेव सुखादि स्ववृत्तित्वेनेष्यते, सर्व्वत्र तथा सामग्रीविरहात्तथापि स्व-वृत्तित्वाभावेऽतास्त्वत्रापि दुर्लभवस्तूनि स्ववृत्तित्वप्रकारकेच्छानुभवाच्च । न च

मपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं, क्लृप्तकारणं विना कार्य्यानुपपत्तेः । अतएव स्तन्यपान-प्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनत्व-ज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनायाः । ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्म्मत्वात्

रकज्ञानजन्यत्वनियमादिति भावः । 'विषयतया' ज्ञानविषयतया, 'अवच्छेदकमस्त्वि'ति स्वाजन्यत्वेन चिकीर्षाजनकेच्छां प्रति कारणता-वच्छेदकमस्त्वित्यर्थः, चिकीर्षाजनकेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञान-त्वेनापि हेतुत्वमस्त्विति फलितार्थः, 'तद्विहाय' कृतिसाध्यता-ज्ञानं विहाय, 'तन्मात्रं' इष्टसाधनताज्ञानमात्रं, चिकीर्षाप्रयोजक-मिति शेषः । 'स्तन्यपानप्रवृत्तावपि' तदनुमानेऽपि, 'दृष्टानुरोधित्वा-दिति क्लृप्तकार्य्य-कारणभावानुरोधित्वात्, 'कल्पनाया' इति कारण-कल्पनाया इत्यर्थः । 'साधनत्वं' साधनत्वज्ञानं, 'इच्छाविरोधि' इष्टे-

---

ष्टसिद्धत्वमिच्छायां प्रकारः, तत्र नेति वाच्यं । अनुमानादौ न कर्त्तव्य-तयेच्छा इति पूर्वपक्षस्य तत्र साधित्वात्, न च ज्ञानजनको धर्म्मोऽस्य-धारणसामग्रीसापेक्षः स्वरूपसिद्धप्रकारकत्वन्तु सार्व्वत्रिकमिति आत्मान-सामग्रीनिर्व्वाह्यमेवेति वाच्यं । आत्मज्ञानस्य परत्वलक्षणप्रत्यक्षेच्छायां सर्व्वद-तस्याप्रकारत्वेन तस्यापि क्वाचित्कत्वात्, अतएव निषेधविधिबुद्ध्यभाव-स्येच्छा कल्प्यते, तस्मात् तत्र समाधानं चिन्त्यं । 'तद्विहाय' इष्टसाधन-त्वं विहाय, 'तन्मात्रं' कृतिसाध्यत्वमात्रं । तत्त्वैवादि पूर्ववत्, 'अत-एवे'ति । 'इष्टे'ति, तथाच सुखार्थित्वेन वह्निकृत्यादौ साधनत्वस्य ज्ञानं कल्प्यत इति भावः ।

इष्ट्यादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत्, न, निर्व्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोर-

---

ध्यतात्वविषयतया इच्छोत्पत्तौ विरोधि, 'सिद्धधर्म्मत्वात्' असिद्धत्वविरोधिनः सिद्धत्वस्य व्याप्यत्वात्, तथाच विरोधिव्याप्यवत्त्वज्ञानविधया इच्छाजनकीभूतासिद्धत्वज्ञानविघटकत्वेन इच्छाविरोधित्वमिति भावः। 'सिद्धत्वं' अतीतत्वं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वमिति यावत्, असिद्धत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति मन्तव्यं। नन्वेवमिष्टसाधनताज्ञानादिष्ट्यादौ कथमिच्छेत्यत आह, 'इष्ट्यादाविति, 'तत्साध्येष्टज्ञानादिति सुखादौ इष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, इष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छयामेव सुखत्ववदिष्टेरपि विषयीकरणात् ज्ञातत्वेन इष्टिर्भवत्वितीच्छाधारासिद्धत्वादिति भावः। असिद्धत्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'निर्व्विशेषितयोरिति, 'सिद्धत्वासिद्धत्वयोरिति वर्त्तमानत्वविशेषितप्रागुक्तसिद्धत्वासिद्धत्वयोरित्यर्थः, वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्व-वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वयोरेव परस्परं विरुद्धत्वादिति भावः। 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्व-

---

अत्र सम्प्रदायविदो नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं विषयत्वात् किन्तु तज्जन्या इष्टसाधनतानुमितिः प्रवर्त्तिकेति वदन्ति। नवीनास्तु सर्व्वं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यं सर्व्वस्य स्वकृतिसाध्यताज्ञाने सति तन्मात्रविषयिणी कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितिरेतत्क्षणपानविषयिणीति तज्जन्यस्मरणमपि एतत्क्षणपानगोचरमिति वदन्ति। 'इष्टेति, तथाच सुखादौ इष्टित्वेन वह्निरक्षस्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं कल्पत इति भावः। तर्हि कथं इष्ट्यादाविच्छेत्यत आह, 'इष्ट्यादाविति।

विरोधात् । तदाऽसिद्धत्वं तदा सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव ।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानाद्वृष्ट्यादाविच्छेति, तन्तुच्छं, असिद्धावस्थावृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति, तथापि विरोध एव। इष्टौ सत्यामिष्टं तथा विना नेत्यन्वय-व्यति-

---

ज्ञानयोः, 'अविरोधादिति, साधनत्वस्यासिद्धत्वविरोधित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणीभूतासिद्धत्वज्ञानाविरुद्धत्वादिति भावः। ननु तथापि वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपासिद्धत्वं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वरूपं वर्त्तमानत्वविशेषितसिद्धत्वञ्च परस्परं विरुद्धमेव तदुभयोरेकत्र ग्रहः कथं स्यात् तयोरज्ञाने च इच्छासाधनत्वज्ञानयोरसम्भवादित्यत आह, 'तदेति, 'तदाऽसिद्धत्वं' वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं, 'तदा सिद्धत्वं' वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वं, 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्वज्ञानयोः, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया प्रयोजकं, इष्टस्यासिद्धत्वज्ञानं नेच्छाहेतुः किन्तु तत्कालीनसिद्धत्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमिति स्वमतानुसारेणोक्तं ।

'असिद्धावस्थात्' अविद्यमानात्, 'तस्येति, इष्टे तत्साध्यताज्ञानदशायामिति शेषः । 'असिद्धत्वमिति, 'अवगन्तव्यमित्यनुषज्यते, जनकीभूतमित्यादिनियमात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् असिद्धत्वज्ञानस्यापि तदिच्छाहेतुत्वादिति भावः । 'तथापि' सुखादिनिष्ठ-वृष्टिसाध्यताज्ञानेऽपि, 'विरोध एव' वृष्टीच्छाजनकत्वविरोध एव,

रेकग्रहस्य इष्टसिद्धत्वमादाय इष्टनिरूपितेष्टसाध्यत्वग्राहकत्वात्। किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं 'मण्डलीं कुर्यादिति वाक्यं प्रमाणं स्यात्* विषयाबाधात्। एतेन नवीनमत-

मत नये इति शेषः। ननु सिद्धावस्थसुखादेः सुखाद्यनुत्पत्तेः तदुत्पत्तिदशायां तस्य वास्तविकं सिद्धत्वमपेक्षितमस्तु सुखादौ तत्साध्यताज्ञाने तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य कुतोऽपेक्षितमित्यत आह, 'इष्टौ सत्यामिति. 'सिद्धत्वमादाय' सिद्धत्वं विषयीकृत्य, सत्तायाः क्षणसम्बन्धित्वघटितत्वादिति भावः। 'इष्टसाध्यकत्वेति सुखादिनिष्ठसाध्यतेत्यर्थः। नन्विदमयुक्तं सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि इष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायां सुखत्वविशिष्टतया इष्टेरपि विषयत्वसम्भवात् तदुद्देश्यकेच्छां प्रत्येव तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वात् इष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यत्र इष्टेरनुद्देश्यत्वादिति चेत्, न, इष्टिर्भवत्वित्याकारकतदुद्देश्यकेच्छाया अननुभवसिद्धत्वादिति भावः। 'चिकीर्षाजन्यकृतीति प्रवृत्त्याख्यकृतीत्यर्थः। 'विषयाबाधादिति तन्मते कृतिसाध्यताज्ञानमात्रस्य प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्यत्वमात्रस्यैव विधेयार्थत्वात् तस्य च प्रकृतेऽबाधितत्वादित्यर्थः। इदमापाततः प्रमाणत्वस्य तत्तद्विषयघटिततया कृतिसाध्यत्वघटितप्रामाण्यापादने इष्टापत्तेः इष्टसाधनत्वघटितप्रामाण्यापादने चापादकाभावात्। एतेन

* 'प्रमाणं स्यादिति, यद्यप्यत्र परस्येष्टापत्तिः स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहृतस्य स्वर्गकामनियोज्यान्वयबोधेनाप्रामाण्येऽपि तदसमभिव्याहृतस्य विष-

मप्यपास्तं, परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावत्त्वेष्ट-साधनताज्ञानानां ज्ञानं तथा आत्मन ओदनकामना-वत्त्वेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात्, किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात्, यथा च साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधः

प्रमाणत्वं भ्रमभिन्नज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं, भ्रमत्वस्यापि तत्त-द्विषयघटिततयोक्तविकल्पग्रासात् । न च प्रमाणं स्यात् प्रमाणत्व-व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थ इति वाच्यं । सामान्यतः प्रमाणव्यव-हारविषयत्वापादने इष्टापत्तेः कृतिसाध्यत्वांशे प्रमाणत्वस्य तथापि सम्मतत्वात् आंशिकप्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने च कृतिसाध्यत्वेष्ट-साधनत्वविकल्पग्रासात् उक्तदोषद्वयापत्तेः । न च प्रमाणं स्यात् प्रवर्त्तकं स्यादित्यर्थ इति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्य-ताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया तदभावादेव प्रवर्त्तकत्वासम्भवादिति ध्येयं ; 'परस्य कृतिसाध्यत्वेति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाके कृतिसाध्यत्वप्रकारेण परकीयकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, 'ओदनकामनावत्त्वेति परनिष्ठौदन-कामनावत्त्वस्येत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञानेति परकीयेष्टसाधनताज्ञान-स्येत्यर्थः, 'ज्ञानमिति, 'न प्रवृत्तिकारणमित्यनेनान्वितं, 'ज्ञानस्य ज्ञान-मिति ज्ञानस्य ज्ञानस्येत्यर्थः, चकारपूरणात् । 'किन्त्विति, कृता-

---

यत्नाथैव प्रामाण्यात् यथाग्नये माङ्गलीं कुर्यादित्यस्याप्रामाण्येऽपि कुर्या-दित्यस्य प्रामाण्यं, तथापि पूर्व्वोक्तदोष एव तात्पर्य्यं । अभिधानमध्यात्त्व,

अनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च तथोपपादित-मेव किञ्च परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्ट-साधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ यौवने कामो-द्रेकात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च तदेव प्रवर्त्तकम्। वस्तु-तस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं कृत्वा साध-यामीतीच्छा सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात्। अत्र सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानात् असिद्ध-विषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छायां असिद्ध-

---

गतपाकविशेष्यकेति शेषः। 'कृतिसाध्यताज्ञानस्येति स्वकृतिसाध्यता-ज्ञानस्येत्यर्थः। 'तदेवेति स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानमेवेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि कृतिसाध्यत्वेन परकीय-कृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यं। 'सिद्धविषयकेति, परकृतसिद्धपाकविषयकेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन पर-कीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'सिद्धे इति, परकृतपाक इति शेषः, 'असिद्धस्य च' कर्त्तव्यानागतपाकस्य च, 'अज्ञानात्' कृतिसाध्यत्वेनाज्ञा-नात्। इदमुपलक्षणं यदंशस्याज्ञानं तस्येच्छायां प्रकारत्वासम्भ-वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं। 'सिद्धविषयात्' परकृतसिद्धपाकविषयात्, 'कृति-साध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'कृतिसाध्य-त्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वेन, 'असिद्धविषयत्वेति, बाधकाभावे सदंशविषयत्व-

---

'किञ्चेति, स्वपक्षेबाधिद्दूषयति, 'वस्तुतस्त्विति। नन्वेवमपि गौरवं विपरीतप्र-माणं, 'अस्तु वेत्यमिति, बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य तथापि प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयं

विषयत्वस्वभावत्वादेकप्रकारकत्वेन ज्ञान-चिकीर्षयोः कार्य्य-कारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात्, इच्छाया अनागतविषयत्वात् तस्य चाज्ञानात् तथात्व-दर्शनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत्, न, असिद्ध-विषयेच्छानुरोधेनानागतज्ञानोपायस्य दर्शितत्वात्। अस्तु चैवं, तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-फलका-मनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावात्।

स्वभावाश्चेत्यपि बोध्यं। हेत्वन्तरमाह, 'इच्छाया' इति, 'अज्ञानात्' ज्ञानासम्भवात्, 'तथात्वदर्शनात्' समानप्रकारकत्वेनैव कार्य्य-कारण-भावकल्पनात्। 'अनागतज्ञानेति अनागते कृतिसाध्यताज्ञानेत्यर्थः। 'कृतिसाध्यताज्ञान इति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाकविषयके कृति-त्वरूपेण परकीयकृतिसाध्यताज्ञान एवेत्यर्थः, 'व्यावर्त्तकं' विशेषणं, 'अस्त्वित्यभ्युपगमवादः, 'स्व-परकीयेति स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-स्व-परकीयफलकामनयोर्ज्ञानापेक्षयेत्यर्थः, ।

'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेवेत्येवकारेण बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गकत्वस्य व्यवच्छेदः प्रवृत्तिसाध्य-

---

अनभ्युपगमे वा ततोऽप्यस्य गुरुत्वात्। यद्वा एतदस्वरसादाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति, एतेनास्तिकनवीनमतमप्यपास्तं। 'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, 'इष्टत्वेन, इष्टसाधन-

नव्यास्तु स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं तेन स्वकृत्यसाध्ये वृष्ट्यादौ कारीर्य्याञ्च कृषीवलस्य न प्रवृत्तिः। न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणे प्रवृत्तिप्रसङ्गः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानविषये इष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ सहकारित्वात्। न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणादाविच्छास्ति, इष्टसाधनत्वाज्ञानात् अतीतभोजनेऽप्यत एव न प्रवर्त्तते तृप्तः सिद्धतया इच्छाविरहेण भोजने

तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिव वृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारणसम्भवात् स्वांशप्रवेशस्य प्रयोजनं नास्तीत्यत उक्तं 'कारीर्य्याञ्चेति,[1]। 'सञ्जातबाधस्येति गृहीतबलवदनिष्टानुबन्धित्वकस्य पुरुषस्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणं अगृहीतेष्टसाधनत्वकस्य चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यपि बोध्यं। 'इष्टत्वस्य' इच्छायाः, 'प्रवृत्ताविति, चिकीर्षाया इत्यपि बोध्यं। इष्टसाधनताज्ञानमपेक्ष्य लाघवादिति भावः। 'विषभक्षणादावित्यादिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, तथाच चिकीर्षादिकारणीभूतेच्छां प्रति इष्टसाधनत्वादिज्ञानं हेतुरिति भावः। 'अतएव' इष्टत्वाभावादेव, 'तदुपाधिकेति इष्टसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः। इद-

---

(१) अवग्रहनिवर्त्तकयज्ञविशेषः कारीरीपदेनोच्यते।

त्प्रकारकेच्छायाः सहकारित्वमिति भावः। तेन सुखत्वप्रकारकज्ञात-

तदुपाधिकेष्टत्वाभावादतीतदृष्टान्तेच्छा नास्तीति तत्साधनेऽपीष्टत्वाभावादेव न प्रवृत्तिः । न चैवं पाके न प्रवर्त्तेत तस्य स्वरसतइष्टत्वाभावादिति वाच्यं । इष्टसाधनत्वज्ञानेन तस्यापीष्टत्वात् । इन्त्वेवं प्राथमिकत्वादिष्टत्वार्थमवश्यापेक्षणीयत्वाच्च कृतिसाध्यत्वं सतीष्टसाधनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्, न, इष्टसाधनत्वाभावेऽपि भोगे चिकीर्षासत्त्वात् तस्यां स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने सतीष्टत्वमेव कारणं न त्विष्टसाधनत्वं व्यभिचारात् । पाकादौ तदन्वय-व्यतिरेकाव-

सुपलक्षणं भोजनस्य सिद्धत्वादपि तदिच्छाविषयत्वासम्भवादिति मन्तव्यं । 'तत्साधनेऽपीति तत्स्वरूपायोग्ये भाविभोजनेऽपीत्यर्थः, अतो न पौनरुक्त्यं । 'स्वरसत इति इष्टसाधनताज्ञानं विना इष्टत्वासम्भवादित्यर्थः । 'इष्टसाधनताज्ञानेनेति ओदनादिरूपेष्टसाधनताज्ञानेनेत्यर्थः । 'चिकीर्षाकारणमिति चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च कारणमित्यर्थः(१) । 'इष्टसाधनत्वाभावेऽपि' इष्टसाधनत्वज्ञानाभावेऽपि, 'तस्यां' चिकीर्षायां, 'न त्विष्टसाधनत्वं' न त्विष्टसाधनत्वज्ञानं. 'व्यभिचारात्' नियतपूर्व्ववर्त्तित्वाभावात् । न चोपायप्रवृत्तिविरोध-

(१) समानविषयितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृत्तित्वावच्छिन्नञ्च प्रति कारणमित्यर्थः इति ग० ।

साध्यताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वदनेन व्यभिचार इति बोध्यं । 'अतीतदृष्टान्तेति,

णीयत्वोपगमे, एवं भोगेऽपि प्रवर्त्तेतेति चेत्, न, इष्टसाधनतापक्षेऽपि मुक्तिरूपेष्टसाधने सुखे प्रवर्त्तेतेति तुल्यं। सुखे चिकीर्षा भवत्येव कृतिस्तु न भवति कृतेः

तावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिः उपायत्वञ्च सुख-दुःखाभाव-तदनुभवेतरत्व-मिति वाच्यं। गौरवात् इच्छेष्टसाधनताज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावे उपायत्वप्रवेशस्योभयसमानत्वात् कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेच्छादौ इच्छानु-रोधेन इच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथग्घेतुतायाश्च तव मते-ऽप्यावश्यकत्वादिति[1] भावः। 'तदन्वय-व्यतिरेकौ' इष्टसाधनता-ज्ञानान्वय-व्यतिरेकौ, 'एवं' प्रवृत्तावपीष्टसाधनताज्ञानस्यानपेक्ष-णीयत्वे, 'भोगेऽपीति, 'भोगः' सुख-दुःखाभावसाक्षात्कारः, तस्य स्वत एव इष्टत्वात् शरीरादिषु तद्गुणादानसम्भवादिति भावः। 'सुखे प्रवर्त्तेतेति सुखत्वरूपेण सुखे प्रवर्त्तेतेत्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, तस्य तेन रूपेण साध्यत्वाख्यप्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावादिति भावः। 'सुख इति, सुखत्वरूपेणेति शेषः। 'सिद्धवृत्तीति सिद्धकारणका-सिद्धक्रियावृत्तिधर्मप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः, सुखत्वनिष्ठप्रकारत्वा-भावेन कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादिति

---

(१) न्यायमतेऽप्यावश्यकत्वादितीति ख०, ग०।

पूर्व्वं त्वयैव समानत्वमभिमतमिदानीमतीतत्वमिति न पूर्व्वभेदः, 'तुल्यमिति, वस्तुतः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न तत्र कृतिरिति भावः। 'इष्ट-साधनतेति, न हि चिकीर्षान्योपायेच्छात्वं तज्जन्यतावच्छेदकं, गौरवादिति

सिद्धस्यासिद्धक्रियाविषयत्वनियमादिति चेन्तुल्यं। तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वं विधिरिष्टत्वं सहकारीति, नैवं, इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छायां हेतुत्वावधारणात्तस्यास्तज्जन्यत्वनियमादिच्छायाः स्वविषयेच्छानुत्पादक-

ष्टेषः। सिद्धकारणकेति च उपादानप्रत्यक्षमलसम्भवे. 'तुल्यमिति भोगस्यापि क्रियात्वाभावेन भोगत्वनिष्ठप्रकारत्वान्तर्भावेनापि कृति-साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्यर्थः, क्रियात्वञ्च दुःख-तदभाव-सुखभोग-परमापूर्वान्यत्वं, 'स्वकृति-साध्यत्वमिति स्वकृतिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः, 'विधिः' प्रवर्त्तकज्ञानविषयः, त्वयाप्युपायस्येष्टत्वे इष्टसाधनताज्ञानं कारणमभ्युपगम्यते इति तस्य कारणत्वे कल्प्यमाने लाघवादुपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पनात् उपायचिकीर्षायामपि तज्जन्यत्वं दुर्वारं, न हि तत्रापि उपाय-चिकीर्षात्वेन तज्जन्यत्वं, चिकीर्षात्वस्यार्थसमाजसिद्धत्वादिति समाधत्ते, 'इष्टेति, 'उपायेच्छायां' उपायेच्छात्वावच्छिन्ने, 'तस्याः' उपाय-चिकीर्षायाः, 'तज्जन्यत्वनियमादिति, तथाच इष्टसाधनताज्ञान-कृति-साध्यताज्ञानादेव उपायचिकीर्षासम्भवे किमवान्तरेच्छाकल्पनेनेति भावः। ननु तथापि प्राथमिकन्यायमतापेक्षया नव्यमतं समाचीनमित्यत आह, 'इच्छाया इति, फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेन तत्र व्यभिचारवारणाय 'स्वविषयेति स्वविषयविषयकेत्यर्थः, स्वसमाना-

भावः। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति नोक्त-व्यभिचारः। 'इच्छाया इति, भाष्यादौ तथा व्यवस्थापितत्वेन तथैव सिद्धान्ता-

त्वनियमाच्च। ननु सिद्धौदनः कुतः पाके न प्रवर्त्तते, ओदनमात्रस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात्। अतएवातीत-भोजनादौ न प्रवर्त्तते अतीततृष्णादाविच्छाविरहात्। ननु सामुद्रिकविदाख्याते भाविनि यौवराज्ये भोगसाधने स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानात् कुतो न प्रवर्त्तते,

---

धिकरणेत्यपि बोध्यं, तेन नेश्वरेच्छायां व्यभिचारः। यद्यपि मणि-कृन्मते फलेच्छा नोपायेच्छाहेतुः किन्तु इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतु-तायां अवच्छेदिकैवेति व्यर्थं विशेषणं, तथापि यन्मते फलेच्छायाः कारणतावच्छेदकत्वे तत्कालीन-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेना-ननुगमात् फलेच्छा न कारणतावच्छेदिका परन्तु कारणमेव तन्मतेनेदं। इदमापाततः तावता चिकीर्षां प्रति तद्धेतुतास्तु न तु प्रवृत्तावपि चिकीर्षयैवान्यथासिद्धत्वात्। न च व्यापारेण व्या-

---

दिति भावः। वस्तुतः पाकादाविष्टसाधनताज्ञानादिच्छोत्पत्तिसमये तद्धेतो-रेवेतिन्यायाच्चिकीर्षैव जायते तज्ज्ञाने कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वसम्भवात् न त्वन्तरालेच्छान्तरकल्पनं गौरवात्मानाभावाच्च। अपिच कृतिसाध्यत्वज्ञाने प्रवृत्तिहेतुतया व्यवस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थमिष्टसाधनत्वं तत्र विषयतयाव-च्छेदकमात्रं कल्प्यते न तु कारणान्तरं गौरवात् यथा इष्टपुरोवर्त्तिज्ञाने वैशिष्ट्यमेवावच्छेदकं कल्प्यते न तु भेदाग्रहहेतुत्वादिकमिति भावः। स्व-रूपसत्सिद्धत्ववादी पृच्छति, 'ननु' इति, तथाच तत्रेष्टत्वाभावात् प्रवृत्त्यभाव इति तदेव हेतुरिति भावः। उत्तरं 'ओदनेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञानाभा-वादेव तत्र तदभावादिति भावः। 'असिद्धत्वादिति, राज्ये न प्रवर्त्तत इति

भाविराज्यस्यासिद्धत्वात् प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमात्

पादौ नान्यथासिद्ध इति वाच्यं । तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेः । न चैवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं । इष्टापत्तेः ज्ञानं कृतिकारणमिति सिद्धान्तस्य उपादानप्रत्यक्षमादायैवोपपत्तेः । इदं पुनरवधेयं यदि भोगादिरूपेष्टसाधनताज्ञानदशायां सुखादौ साध्यतया प्रवृत्तिः प्रामाणिकी तदा पुनरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमावश्यकं अन्यथा इष्टसाधनताज्ञानदशायामपि[1] साध्यतया तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्य स्वत एव चिकीर्षाविषयत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानन्तु न हेतुरेव चिकीर्षयान्यथासिद्धत्वादिति । 'कुत इति, ओदनसाधनत्वज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च सत्त्वादिति भावः । परिहरति 'ओदनमात्रस्येति, 'इष्टत्वाभावादिति, इष्टसाधनताज्ञानविरहादिति शेषः । 'इच्छाविरहादिति इच्छाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानविरहादित्यर्थः, तथाच फलेच्छाभावेन चिकीर्षाविरहान्न प्रवृत्तिरिति भावः । 'भाविर्यौवराज्य इति भाविराजसिंहासनारोहणविशेष इत्यर्थः, 'न प्रवर्त्तते' न वाञ्छे प्रवर्त्तते । भ्रान्तः समाधत्ते, 'भाविराज्यस्येति, 'राज्योपायेति राज्योपायत्वेन राज्योपायपरिचया-येत्यर्थः, न प्रवृत्तिरिति शेषः । ननु तथापि राज्योपाये देवताराधनादौ प्रवृत्तिः स्यात् तदुपायस्य पुण्यादेर्ज्ञानसत्त्वात् कृतिसाध्यत्वे

---

(१) इष्टासाधनताज्ञानदशायामपीति क० ।

राज्योपायापरिचयात्। तत्परिचये च प्रवर्त्तत एव देवताराधनादाविति चेत्, न, सिद्धे चिकीर्षाविरहेण यागादावप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वेन तत्राप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च। किञ्च राज्योपायापरिचये तत्र मा प्रवर्त्तिष्ट स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते राज्ये प्रवृत्तिप्रसङ्गे किमायातं। न हि कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽपि तदुपायज्ञानं तत्र प्रवर्त्तकं, गौरवात् भिन्नविषयत्वाच्चेति चेत्, नैवं, यौवने हि तावत्

कृतीष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाच्चेत्यत आह, 'तत्परिचये चेति कृतिसाध्येष्टसाधनत्वोपायानां परिचये चेत्यर्थः। भ्रमं निराकरोति, 'सिद्धे चिकीर्षाविरहेणेति, असिद्धस्य च प्रवृत्त्यविषयत्वनियमेनेति शेषः। तव प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमेऽपि चिकीर्षाया असिद्धविषयत्वनियमस्य त्वयाप्यभ्युपगमादिति भावः; 'देवताराधनादेरिति, तस्मादुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धवृत्तित्वनियमो न तु साध्यताख्यप्रवृत्तिविषयतायाः तस्या असिद्धमात्रवृत्तित्वात् इत्यवश्यं स्वीकरणीयमिति भावियौवराज्ये साध्यतया प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेति भावः। द्वितीयहेतुं(1) निराकरोति, 'किञ्चेति, 'तत्र मा प्रवर्त्तिष्टेति राज्योपायत्वेन राज्योपाये मा प्रवर्त्तिष्टेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गे' साध्यतया प्रवृत्तिप्रसङ्गे, 'न हीति, इदमापाततः उपादाननिष्ठप्रवृत्तिविषयसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया राज्योपायत्वरूपेण

---

(1) द्वितीयभ्रमहेतुमिति क०।

प्रवर्त्तत एव राज्ये, बाल्ये तु राज्योपायमकृत्वा मत्कृत्येदानीं राज्यं न सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञानादेव न प्रवर्त्तते यथा तण्डुलं विना पाके स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्, राज्योपाये तु स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्त्तत एव। अतएव

राज्योपायज्ञानं विना राज्ये प्रवृत्त्यसम्भवात् परन्तु राज्योपायत्वेन राज्योपायस्य सिंहासनादेः प्रत्यक्षदशायामेव भाविराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिर्द्रष्टव्या। 'मत्कृत्येदानीमिति इदानीन्तनमत्कृत्येत्यन्वयः, 'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानादिति इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, तथाच तत्कालीन तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति भावः। 'तण्डुलं विना' तण्डुलविरहदशायां, 'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्, 'पाके' इति, 'न प्रवर्त्तते' इत्यनुषज्यते। ननु तथापि राज्योपाये देवताराधनादौ तदानीं प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह, 'राज्योपाये त्विति, 'स्वकृतीति इदानीन्तनस्वकृतीत्यर्थः। ननु श्रीहिवधात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु युगपत् कुतो न प्रवर्त्तते स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्याविशेषादित्यत आह, 'अतएवेति इदानीन्त-

---

शेषः। 'अपरिचयाच्च', राज्योपाये न प्रवर्त्तत इति शेषः। 'सिद्ध इति, तथाच चमन्यगत्या असिद्ध एव प्रवृत्तिरभ्युपेया न तु राज्ये प्रवर्त्ततेत्यर्थः, 'इदानीमिति इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्याभावाच्च तदा

व्रीह्यवघातमकृत्वा पुरोडाशस्तमकृत्वा यागस्तमकृत्वाऽपूर्व्वं साधयितुं न शक्यत इति क्रमशोऽवघातादौ प्रवर्त्तते न युगपत् सिद्धवस्त्वसिद्धक्रियाविषयस्वभावत्वात् प्रवृत्तेः यागानन्तरञ्च नापूर्व्वे प्रवर्त्तते। कृत्यन्तरं विनैव यागकृतितस्तत्सम्भवात्। इष्टसाधने चेष्टो-

---

त्वस्य स्वकृतिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः, 'व्रीह्यवघातमकृत्वा मकृत्वेति व्रीह्यवघातकृत्यनुत्तरकालीनमकृत्वेत्यर्थः, एवं 'मकृत्वेत्यनुषज्य सर्व्वत्र व्याख्येयं, 'न शक्यत इतीति, ज्ञानादिति[१] शेषः। तथाच सर्व्वत्र एकदा इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानं नास्तीति भावः। 'क्रमशः' क्रमश एव, 'अवघातादौ' अवघात-पुरोडाश-यागेषु, 'न युगपदिति न युगपदवघात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु चतुर्षु प्रवर्त्तत इत्यर्थः। ननु यथा क्रमशस्त्रिषु प्रवर्त्तते तथा परमापूर्व्वे कथं न प्रवर्त्तते इत्यत आह, 'सिद्धवस्त्वीति, 'नापूर्व्वे प्रवर्त्तत इत्यन्तेनैको ग्रन्थः, सिद्धकारणकासिद्धक्रियासाध्यकस्वभावत्वादित्यर्थः, साध्यत्वं विषयताविशेषः, तेन सिद्धस्य हविरादेरुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयताया-

---

(१) केवलमत्कृतिसाध्यताज्ञानादितीति ख०।

प्रवृत्तिरित्यर्थः, तर्हि राज्योपायमेव करोत्वित्यत आह, 'राज्येति, अन्यदा कृतिसाध्यत्वादिना न जानात्येवेति न प्रवर्त्तते अन्यथा तवाप्रतीकारादिति भावः। 'क्रिडेति तथाच यागाद्यर्थितया पुरोडाशादौ प्रवृत्तिस्तत्सिद्ध्यनन्तरमेवेत्यर्थः। नन्वेवमपि सञ्जातबाधोऽपि अविघातमन्त्रगो प्रवर्त्तेत तस्यापि इष्टमिष्टसाधनत्वात् कृतिसाध्यत्वाच्चेत्यत आह, 'इष्टसाधने चेति।

सिद्धेऽपि न दोषः, उपादानप्रत्यक्षसम्पत्तये सिद्धकारकेति, 'नापूर्व्वं प्रवर्त्तते इति, तस्य क्रियात्वाभावादपूर्व्वादिभिन्नत्वस्य तत्त्वादिति भावः । ननु यागानन्तरमपूर्व्वं प्रवृत्त्यभावे कथमपूर्व्वोत्पत्तिरित्यत आह, 'तदनन्तरमिति । ननु तद्धर्म्मप्रकारक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तद्धर्म्मावच्छिन्नतावच्छेदकक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं कार्य्य-कारणभावे उभयदिशि तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन भाविधौवराज्येऽपि बाल्यदशायां कस्यचित् प्रवृत्तेः । न च तदनुपादाने यस्य बालस्य भाविधौवराज्यं मम कृतिसाध्यमपि नेदानीं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तस्यापि बाल्यदशायां भाविधौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पुरुषीययौवराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्तेः यौवनादिकालीनातिरिक्ताया अलीकतया तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणीभूतस्य तत्तत्कालस्य विरहादेव बाल्यदशायां तत्पुरुषीययौवराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति

न च केवलसुखजनके प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदधिकदुःखाजनकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं । नञ्व्यत्यासेन इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतस्तु इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं प्रसिद्धं तदन्यत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः । नचाजनकत्वं जनकत्वात्यन्ताभाव-जनकान्योन्याभावरूपतयाऽभिन्नं तथा च मिलितज्ञानहेतुतायां गौरवमननुभवश्च प्रत्येकज्ञानेऽपि फलसिद्धेश्च प्रत्येकहेतुतायामननुगम इति वाच्यं । प्रत्येकहेतुत्वेऽपि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादित्याशयः । ननु नान्तरीयकत्वमिष्टहेतुक्रियाजन्यत्वं, व्याप्यत्वं वा, तदपि दैशिकं, कालिकं वा, इष्टनियत-

तत्तत्कालत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वात् । न च कृतिसाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्योर्न विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन कार्यता यत्र साध्यत्वाख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरेवमिष्टसाधनताज्ञान-प्रवृत्त्योरपि विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या न हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्साधनत्वप्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयतदर्थप्रवृत्तित्वेन कार्यता यत्र तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तदर्थिप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्साधनत्वप्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानमिति तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारता विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः

पूर्वकालीनत्वं वा, नाद्यः श्यामयागकरणादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः नरकस्येष्टहेतुक्रियाजन्यत्वेन तदधिकत्वाभावात्, न द्वितीयः ततएव तन्नरकस्य तदिष्टोत्पत्तिनियतत्वात् तुल्योत्तरकालवर्तित्वात्, न तृतीयः इष्टोत्पत्तिपूर्वकालीनश्रमजनके पाकादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, नापि चतुर्थः उत्कटानिष्टपूर्वकत्किञ्चिदिष्टजनकत्वेन ज्ञायमानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अत्र वदन्ति इदानीन्तनबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वे अस्य तात्पर्यं, द्वेषे च बलवत्त्वं उत्कटत्वं जातिविशेषः, अतएव रागान्धस्य यदा नरकादौ न तादृशो द्वेषः तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिरन्यदाविरक्तिः । न च द्वेषे बलवत्त्वमधिकं, दुःखसाधनस्यैव द्वेषविषयत्वेन पाकादाव-

यथाच तत्कालीनत्वेन कृत्यविशेषणे पाकौ मदीयेदानीन्तनकृति-
साध्य इष्टसाधनञ्च राज्यं मदीयकृतिसाध्यमिष्टसाधनञ्च भवति न
त्विदानीन्तनमत्कृतिसाध्यमिति समूहालम्बनज्ञानदशायां पाकत्व-
इव राज्यत्वेऽपि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्व-
प्रकारकप्रवृत्त्यनुरोधेनैव तत्कालांशस्यापि तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुत्वा-
दिति वाच्यं । प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकत्वोभयघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः प्रवृत्तिहेतुत्वे
मानाभावात् उक्तापत्तेरेव बाधकत्वाच्च उक्तापत्तिवारणान्यथानु-
पपत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समानाश्रयघटितसामानाधिक-
रण्यप्रत्यासत्त्यैव तयोः प्रवृत्तिहेतुतायाः युक्तत्वात् । न च समाना-
श्रयघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः
कार्य्य-कारणभावे प्रवृत्तिप्रकारीभूतधर्मभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभा-
वापत्त्या तदपेक्ष्य प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकत्वोभयघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिकारणत्वकल्पनमेव लघुरिति वाच्यं ।
तादृशप्रत्यासत्त्या तयोः कारणत्वे उक्तापत्तिवारणाय तत्कालीन-
त्वस्य कृतिविशेषणत्वावश्यकत्वे विभिन्नकालीनप्रवृत्तिव्यक्तिभेदेना-
नन्तकार्य्य-कारणभावापत्त्या तदपेक्ष्य प्रवृत्तिप्रकारभेदेन समवा-

---

प्रवृत्तिप्रसङ्गात् योगिनामपि सुख-दुःखयो राग-द्वेषसत्त्वात् च यथा प्रवृत्ति-
निवृत्त्योरसम्भवापत्तेः । न चाप्रवृत्त इत्यादिविरोधः, अस्मदादिसाधारणोत्कट-
राग-द्वेषविरहपरत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यं एवं हि न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र
विशिष्टनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणानुत्कटद्वेष-
विषयदुःखसाधनमित्यन्वयबोधः स्यात् तथाच यस्य रागान्धस्य तद्दुःखे

यघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव लघुत्वादिति । नैवं । यथा हि स्मृतिस्थले गुरुणापि प्रकारान्तरेण योऽतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स न उद्बोधककारणतया वार्य्यते इति नियमः तथा गुरुणापि प्रकारान्तरेण यदतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स तत्तत्कालादिकारणत्वेनावश्यकेनापि न निवार्य्यते इति नियमः । अन्यथा स्वकृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्वविलोपापत्तेः कृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वादिबाधज्ञानदशायां प्रवृत्त्यापादनस्य एतद्रीत्या कालकारणतयैव वारणसम्भवात् कृतिसाध्यताज्ञानादेरहेतुत्वे प्रकारतासम्बन्धस्य कार्य्यतावच्छेदकतया प्रकारतासम्बन्धेनापत्त्यापादानासम्भवात् प्रकारतासम्बन्धेनोत्पत्तिनियमस्यापि कालकारणतयैव निर्वाहसम्भवात् तस्मात् सामान्यतः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वेऽपि तत्कालीनस्वकृतिसाध्यताज्ञानासत्त्वेन[१] तत्काले प्रवृत्त्यभावात्[२] तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्य तादृप्येण ज्ञानं कारणमावश्यकं कार्य्यकारणभावस्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन तत्कालीनतत्-

(१) तत्कालीनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानसत्त्वेनेति क० ।

(२) प्रवृत्त्यसम्भवादिति ख० ।

नोत्कटद्वेषवन्तं प्रति तद्वेदस्याप्रामाण्यं स्यात् विषयबाधात् एवञ्च स एव वेदः कञ्चित् प्रति प्रमाणं कञ्चित्प्रति अप्रमाणमिति अर्द्धवैशसं, एवञ्च यजेतेत्यादेरपि तथात्वं स्यात् । यदि च तदनन्तर्भावः तदापि यत्किञ्चिद्द्वेषविषयत्वं सकलद्वेषविषयत्वं वा, आद्ये यजेतेत्यादौ बाधापत्तिः बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागजन्यदुःखेऽपि कस्यचित्तापसादेरुत्कटद्वेषसम्भवात् । अन्त्ये न कलञ्ज

पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन यत्र साध्यत्वा-ख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तादृशप्रवृत्तित्वञ्च विशेष्य-तावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति सामानाधिकरण्यं प्रत्या-सत्तिः, तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारकपुरुषान्तरीय-ज्ञानादपि निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्याप-त्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं ज्ञानस्यापि विशेषणं, तत्तत्कालीनप्रवृ-त्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेनापि पृथक्कारणत्वं तेन वर्त्तमा-नकाले भावि-भूतकालीनकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानात् न वर्त्तमा-नकाले भावि-भूतकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः। न च तद्वारणाय तत्-पुरुषीयत्ववत् तत्कालीनत्वेनापि ज्ञानं विशेष्यतां किं तत्कालस्य पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं। प्रतिपुरुषं कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्प्रवेशमपेक्ष्य सर्वपुरुषीयतत्का-लीनप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैककार्य्य-कारणभावकल्पनाया एव लघु-त्वात्। न च तथापि तत्कालीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावदशायां आविराग्ये तत्तत्कालीनप्रवृत्तिमात्रं इष्टसाधनताज्ञानरूपकारणान्तर-कार्य्य-कारणभावमर्य्यादया प्रवृत्तिसामान्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं।

मद्यार्येदित्यादेरप्रामाण्यापत्तिः, यच्चोक्तमुत्कटत्वं जातिविशेष इति तदपि चिन्त्यं, उत्कटानुत्कटयागादुःखविषयकसमूहालम्बनसाधन तदुभयसाधर्म्यसङ्करदोषः एकांशे उत्कटोऽपरांशेऽनुत्कटत्वञ्च कथं तज्जातिव्याप्यवृत्तित्वात्। न च तत्र दोषद्वयं, ज्ञानादेरपि समूहालम्बनत्वोच्छेदापत्तेः आमनीदीन-पद्यात् क्रमविनिगमकाभावाच्च। यदि तत्र तथा तदा तत्रापि तुल्यं, यदि च तत्र तस्योपाधित्वं तदानुगमः तद्वदेवान्यत्रापि तस्योपाधितापत्तिश्च।

तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिसामान्यस्यालीकतया यावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव सामान्यबाधात्[१]। न च एकस्मिन् काले एकस्य पुरुषस्य नानाप्रवृत्तिविरहात् तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एवायं कार्य्य-कारणभावः तथाचानेन कथं सामान्यकार्य्यापत्तिवारणं तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तकार्य्य-कारणभावेनापि सामान्यकार्य्यातिप्रसङ्गवारणाभ्युपगमे तत्तत्प्रवृत्तिव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेनैव हेतुतास्तु लाघवात् किं तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तगुरुतरधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वानुसरणेनेति वाच्यं। एतदनुरोधेनैव सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिस्थलेऽभ्युपगमात् प्रवृत्तिविशेषणीभूततत्तत्कालपदस्य क्षणद्वयसाधारणतत्तत्कालपरं तथाच प्रवृत्तिद्वयसाधारण एवायं कार्य्य-कारणभावः। नचोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात् प्रवृत्तिहेतुतया कथं सर्व्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयोत्पत्तिः प्राथमिकप्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव उपादानप्रत्यक्षयोरन्यतरस्य विनाशादिति वाच्यं। उपादानप्रत्यक्षस्याप्युपादानेच्छाद्वारैव हेतुत्वाभ्युपगमात् साक्षात्साधनत्ववादस्तु लौकिकविषयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिबन्धनः।

(१) प्रवृत्तिसामान्यबाधादिति क०, प्रवृत्तिसामान्यवारणादिति ग०।

अतएवोत्कटकोटिके संशयेऽपि तत्र जातिरित्युक्तं, अस्तु वा उत्कटत्वं जातिस्तथापि शब्दवद्वेदत्वादिकारणविशेषप्रयोज्यं द्वये वैजात्यमावश्यकमिति तत्सङ्करापत्त्या द्वैधनिष्ठमुत्कटत्वं जातिस्तथापि शब्दवद्वेदत्वादिकारणविशेषप्रयोज्यं द्वये वैजात्यमावश्यकमिति तत्सङ्करापत्त्या द्वैधनिष्ठमुत्कटत्वं अनेकं वाच्यं। तथाच तदननुगमेन ज्ञानाननुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः लिङ्गादिपदशक्ति-

यत्तु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयतत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक-तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः बाल्यकालीनराज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्तेरलीकतया तत्कालान्तर्भावेन तदवच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावाकल्पनेन यावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव तदानीमिष्टसाधनताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न तदवच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेन पृथक्हेतुत्वादेव बाल्यदशायां राज्यत्वधर्मितावच्छेदककयौवनकालीनस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि न राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः। न चैवं तत्तत्काल-तत्तत्पुरुष-तत्तत्प्रकारकत्वान्तर्भाव्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनायां किं फलमिति वाच्यं। तत्तद्धर्मितावच्छेदकस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसामान्यविरहदशायां तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकृतकालमन्तर्भाव्य(१) तद्धर्मितावच्छेदकक-स्वकृतिसाध्यत्वबाधनिश्चयदशायां वा इष्टसाध-

(१) राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्तिकारणमन्तर्भाव्येति ग०।

ग्रहानुपपत्तिश्च। किं वा जनकत्वस्यान्योन्यात्यन्ताभावगर्भतयाननुगमेन शक्तिग्रहानुपपत्तिः। न च जनकत्वे विशेषितत्वमनुगतमिति वाच्यं। तत्प्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेन तत्र शक्तिग्रहकल्पनानर्हत्वात्, आपेक्षिकविषान्नभोजनजन्यसुखेच्छाविरहेष्टसाधनत्वाभावादेवातिप्रसङ्गवारणे किमुक्तविशेषणेन।

तत्तज्ज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीमर्य्यादया तत्प्रकारक-तत्पुरुषीय-प्रवृत्तिसामान्यापत्तिवारणस्यैव तत्फलत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेरपि समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् तदापत्तेरयुक्त-रीत्या तत्तत्कालकारणतया वारणसम्भवेऽपि कालादिकारणतया कारणान्तरस्य नान्यथासिद्धिरिति नियमात्, एवं तत्तत्पुरुषीय-प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि पृथक्कारणत्वमुपेयं तेन न तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानवति पुरुषान्तरे सम-वायसम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः। न च तादृशकृतिसाध्यता-प्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपेयतां किं तत्तत्पुरुषाणां पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं। प्रतिकालं तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यता-ज्ञानानां कार्य्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्तत्पुरुषप्रवेशम-पेक्ष्य सर्व्वकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्ततत्पुरुषका-रणताकल्पनाया एव लघुत्वात्। वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वाव-च्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि न पृथक्हेतुत्वं कल्पनीयं संयोगो-त्तरदेशयोः कार्य्य-कारणभावस्थले सामान्यतस्तद्व्यक्तिसमवेतत्वाव-च्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्य क्लृप्तत्वादेव पुरुषा-

---

ननु यदि [illegible]जन्यदुःखासम्भिन्नसुखत्वेन तदिच्छा तदा तस्य स्वतः [illegible] उज्येत इच्छोत्पत्तौ दुःखासम्भेदापेक्षणादिति चेत्, अस्तु ताव-देव [illegible]टेच्छाविषयसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु तदभावादेव तत्राति-[illegible] किमुक्तविशेषणेन तज्जन्यदुःखे द्वेषोत्कर्षेण रागोत्कर्षा-भावात् [illegible] कस्यचिद्रागोत्कर्षसम्भवेन निषेधानुपपत्त्या [illegible] विपर्ययसदा [illegible] तुल्यं। एतेषामपि [illegible]विषयदुःखाजनकत्वं तदित-

कारे तत्पुरुषीयप्रवृत्तेर्वारणसम्भवात्(१)। न चैवंरूपेण कृतिसाध्यता-ज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावे किमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन इष्टसाधनताज्ञानविरहकालसम्भाव्य तत्तत्प्रकारक-तत्तत्पुरुषीय-प्रवृत्तिं प्रति तद्धर्मितावच्छेदकक-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पनादेव इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां तत्प्रकारकतत्पुरु-षीयप्रवृत्त्यापादनासम्भवादिति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां यागो मे भवतु इतीच्छावारणाय लाघवादुपायेच्छासामान्यं प्रतीष्ट-साधनताज्ञानस्य हेतुत्वे आवश्यके प्रवृत्तिं प्रत्यपि तद्धेतुत्वावश्य-कत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिविरहादन्यथा प्रागुक्त-रीत्येष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतापत्तेरिच्छाया अन्यथासिद्धत्वा-दिति। तन्न। एकस्यामेव समूहालम्बनप्रवृत्तिव्यक्तौ प्रकारभेदेन अनन्तकार्य्य-कारणभावापत्तेः तत्तद्धर्मप्रकारकत्वस्य कार्य्यतावच्छे-दककोटिप्रवेशे गौरवापत्तेश्चेति सिद्धान्तानुयायिनः। तच्चिन्त्यं, एकस्मिन्नेव काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वाद्विनिगमनाविर-

(१) वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयकृतिसा-ध्यताप्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन पुरुषान्तरीयकृ-तिसाध्यताज्ञानवति पुरुषे प्रवृत्तिवारणसम्भवादिति म०।

हितमिति परास्तं। उक्तरीत्या निषेधाद्यनुपपत्तेः द्वेषाजनिकायाः कार्य्य-ज्ञातायाः निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति। वयन्तु ब्रूमः। एकत्रापि विषये क्षणद्वये समयभेदाभ्यां द्वेषेच्छयोरौत्कट्यवशादप्रवृत्ति-प्रवृत्ती इत्यनुभवसिद्धं। एव-मुत्कटद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमिति नोक्तस्थले प्रव-त्त्यापत्तिः, न तु तदभावज्ञानं कारणं, तथाच तदननुगमत्वेऽप्यदोषः प्रतिबन्ध-कानुगमस्यादोषत्वात्, निवृत्तिसामग्रीत्वेन तत्प्रतिपक्षत्वात् साक्षादेव प्रति-

त्वेन प्रतिपुरुषं प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य्य-कारणभावापत्तेः(१) सर्व्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिहेतुकल्पने उपादानप्रत्यक्षेच्छाप्रयत्नत्वेन कारणत्वकल्पने च गौरवापत्तेः तत्तत्कालीनतत्तत्प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालस्य कार्य्य-कारणभावेऽप्युक्तरीत्या ह्यनियतकालोपाधिभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गाच्च ।

अतस्तत्तु सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञान-चिकीर्षयोरेव प्रवृत्तिहेतुत्वं न तु तत्तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणीयम् । न चैवं तत्कालीनप्रवृत्त्यसाध्यताज्ञानेऽपि सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाच्चिकीर्षाद्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्पुरुषीयचिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति वा सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानकालीनानां आविराज्यत्वादिधर्मितावच्छेदक-तत्कालीनकृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन आविराज्यत्वादिधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकाभावकूटस्य कारणं राज्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यं पाकस्त्विदानीं मत्कृतिसाध्य इति समूहालम्बनज्ञानाद्राज्य इव पाकेऽपि तत्तत्-

(१) प्रतिपुरुषमनन्तसाध्यानन्तकार्य्य-कारणभावापत्तेरिति ग० ।

प्रतिबन्धकतया जनकज्ञानाविरोधिनः कथं प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापि न, साध्यादिविरोधिन एव ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकतया प्रतिबन्धकत्वात् । अतएवासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानमपि नानुमितौ हेतुः तथाच तस्य विपर्य्ययविषयीभूतोक्तदोषः. उत्कटत्वं जातिरुपाधिर्वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा तदभावज्ञानमपि हेतुः सदोषोत्कटद्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य तदीयप्रवृत्तौ विशेष-

पुरुषीयप्रवृत्त्यभावापत्तिवारणाय वृत्त्यन्तं विशेष्यतावच्छेदकताविशे-
षणं तद्वारणाय तत्तत्कालीन-स्वकृतिसाध्यत्वाभावनिष्ठप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वं वा सम्बन्धो वाच्यः । न च तादृशाभाव-
प्रकारकतत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन आविरञ्जत्वादि-
प्रकारकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायघटितधर्माणां प्रकारप्र-
त्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वमुपेयतामिति वाच्यं । तथापि स्वकृति-
साध्यत्वज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोर्विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतु-
तया तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेऽपि तत्प्रवृत्तित्वा(१) प्रकारतासम्बन्धेन तत्-
पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चैवं सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वे-
ष्टसाधनताज्ञानाविरहदशायामपि तत्तत्कालीन-तत्तज्ज्ञानव्य-
क्तेरेव प्रतिबन्धिकात्वे(२) किं सामान्यतः स्वप्रवृत्तिसाध्यत्वेष्टसाधन-
त्वज्ञानादेरपि हेतुत्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं । सामान्यतः स्वकृतिसा-
ध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीनामनन्तानां प्रतिबन्धकताक-
ल्पनापेक्षया तादृशज्ञानादेः सामान्यतः कारणत्वस्यैव लाघवादिति
भावः ।

(१) सामान्यसामग्र्यास्तथ्यादर्येति ग० ।

(२) सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीना-
मेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतास्त्विति ग० ।

सामग्रीत्वाज्ञाननुगम[illegible]न्यथा सदिष्टसाधनताज्ञानस्य तत्तत्त्वे तथापि अन-
नुगमापत्तेः । न चैवं तस्यापि विध्यर्थत्वे पूर्वदोषापत्तिरिति वाच्यं । सद्धि-
षयत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तावानपरं विध्यर्थः तादृशस्थलीयकालीकालस्य
यदंशस्य वा तथात्वात् । यदि च बाधकाभावस्य तदन्तर्भावः तदीक्षणविषय-

त्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं विशेषणं,

ननु वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्व-इष्टविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः समु-खाजनकज्ञानस्य केवलमधुभोजन-मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनयोरुभयत्राविशिष्टत्वेऽपि कस्यचित्पुरुषस्य मधुभोजनत्व एव प्रकारतया प्रवृत्तिर्न तु मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वे इत्यत्र किं बीजमित्यत आह, 'इष्टसाधने चेति' प्रवृत्त्युपधायकेष्टसाधनताज्ञाने चेत्यर्थः, 'इष्टोत्पत्तौति' स्वजन्येष्टोत्पत्तावित्यर्थः, स्वं प्रवृत्तिविषयः, तथाच स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः, 'अधिकत्वं भिन्नत्वं, मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने च तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादेव न कस्यचित्प्रवृत्तिः यस्य तु तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानमस्ति स प्रवर्त्तत एवेति। नन्वेवं स्वर्गिणां केवलसुखजनके कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाप्रसिद्धा तद्भिन्नदुःखाजनकत्वज्ञानासम्भवात्। न च तत्रापि खण्डशः प्रसिद्धा भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भव इति वाच्यं। विशेषदर्शनेऽपि तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेः। न च स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकं यत्तदन्यत्वमित्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिपरं, तथाच केवलसुखजनकेऽपि कर्मणि नाप्रसिद्धिः(१) तादृशदुःखजनकत्वस्याग-

(१) न च केवलदुःखाजनकेऽपि नाप्रसिद्ध [illegible]ग०।

मुपपत्त्यादिबाधकादस्यापि तथात्वं। अत एव ग्रन्थेनाभिहितम् इत्येतदत्रापि निषिध्यमानप्रवृत्तिरपष्टा उत्कटेच्छाविषयसाधनताज्ञानमेव वा हेतुरतो नातिप्रसङ्गः। अतएव राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्ती विभावयिष्यति। यद्यपी-

अगम्यागमनादावेव प्रसिद्धत्वात् स्वजन्येष्टोत्पादनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं वा तदर्थः, स्वपदं प्रकृतकर्मपरं, नातो भेदकूटप्रवेशे गौरवं चैत्यवन्दनादाविष्टसाधनताभ्रमेणैव प्रवृत्त्या विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि इष्टे स्वजन्यत्वभ्रमादेव प्रवृत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । तथापि नान्तरीयकत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा, आद्येऽपि कालिकी दैशिकी वा, व्यापकत्वमपि कालिकं दैशिकं वा, आद्ये अगम्यागमनादौ नरकसाधनताज्ञानवतो रागिणः प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यदुःखेन समं कालिकव्याप्त्यभावात्, द्वितीये कालिकव्याप्यगम्यागमने प्रवृत्तिप्रसङ्गः तज्जन्यनरकस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्याप्यत्वात्, तृतीये प्रथमपक्षोक्तदोषानिवृत्तिः, चतुर्थे द्वितीयपक्षोक्तदोषानिवृत्तिः अगम्यागमनजन्यनरकदुःखस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्यापकत्वात् । न च कृतप्रायश्चित्तादेर्नरकानुत्पत्त्या न व्यापकत्वमिति वाच्यं । तथापि प्रथमपक्षोक्तदोषानिवृत्तेः । नापि नियतपूर्ववर्त्तित्वं, इष्टोत्पत्तिनियतपूर्ववर्त्तिबहुतरदुःखजनकसुखेऽभिलाषजनके(१) कृषिगमनादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः । किञ्च यादृशदुःखजनकत्वं न तादृक्कार्य्योग्यता, भोगिनां(२) भोगार्थमगम्यागमनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च

(१) प्रचुरतरोत्तरदुःखराशिबीजतया ज्ञायमाने सुखजनमात्रजनके इति ग०, घ० ।

(२) योगिनामिति घ० ।

तदपि न कलञ्जभक्षणादौ निषेधान्वयानुपपत्तिरेव इष्टसाधनत्वतदितरसाधनधर्मनिषेधासम्भवात् । तथापि पुरुषभेद-समयभेदाभ्यामेकत्र प्रवृत्त्योरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वात्तस्य प्रवर्त्तकत्वे तत्र च निषेधान्वयानुपपत्त्या न लोऽस्मा-

तत्फलोपधानं, प्राक् दुर्निरूप्यत्वादिति, नैवं, अधिकदुःखाजनकपदेन बलवद्द्वेषविषयस्य विवक्षणात् तथाच बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानं हेतुः, अत एवाभिमतकलञ्जग्रन्थोऽपि साधु सङ्गच्छते। जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यत्वं, बलवत्त्वञ्च द्वेषनिष्ठोऽनुभवसिद्धो जातिविशेषः। नचोत्कटानुत्कटदुःखद्वयगोचरसमूहालम्बनद्वेषे बलवत्त्वस्यांशिकतया जातित्वानुपपत्तिरिति वाच्यं। बलवत्त्वस्यान्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्र युगपत्क्रमेण वा उत्कटानुत्कटत्वेषद्वयोपगमात् स्वयौगपद्यवद्द्वेषयौगपद्येऽपि क्षतिविरहात्। न च क्रमभाविलनये पौर्वापर्ये नियामकाभाव इति वाच्यं। वक्ष्यमाणबलवद्द्वेषसामग्रीविरोधात् उत्कटद्वेषोत्पत्तिसमये अबलवद्द्वेषोत्पत्त्यसम्भवात्। न चैवं रागान्धस्यागम्यागमनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यनरकस्य कालान्तरे तत्पुरुष-तत्काले च पुरुषान्तरस्य तादृशद्वेषविषयत्वादिति वाच्यं। वस्तुगत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयतावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नजनकत्वाभावकूटविषयकज्ञानस्य तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षादौ हेतुत्वात्, कारणदिशि तत्कालपदं चिकीर्षादिपूर्वकालपरं, कार्यदिशि च तत्कालपदं चिकीर्षोत्पत्तिकालपरं, कार्यकारणभावस्तु प्रागुक्तरीत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्योः कार्य-कारणभावविश्रान्तिः। न चैकस्मिन्नेव विषये

विद्यावत् पर्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टाजनकत्वपरत्वमस्तु। न च व्युत्पत्तिविरोधः, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्यं याग इष्टसाधनमिति षष्ठ्यर्थतत्प्रभृत्यान्वयबोधेन विधिवाक्ये व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनवन्निषेधवाक्येऽप्यन्यगत्या तत्कल्पनात् सुविभक्तौ लक्षणाया असम्भवात्। अस्तु वा

न तु तज्ज्ञानाभावः कारणं, किन्तु तद्वैव विषयतया

कस्यचित् पुरुषस्य बलवद्द्वेषः कस्यचिच्च न, एकस्यैव पुरुषस्य कदा-चिद्बलवद्द्वेषः कदाचिच्च नेत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं। आत्मत्वं प्रति दोषविशेषस्यैव बलवद्द्वेषत्वरूपधानकालीनज्ञानादि-व्यक्तीनामेव समवायघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तद्द्वेषव्य-क्तिबलवद्द्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। न चैवं यत्र प्रवृत्तिपूर्वं वर्त्तमानपुरुषस्य कुत्रापि विषये बलवद्द्वेषोऽस्ति तत्र तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानाभावेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-भावभेदात् द्वेषाप्रसिद्धिकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तत्कालीन तत्-पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः। अथ तादृशाजनकत्वज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्वैशिष्ट्येति [illegible] द्वेषविषयतावच्छेदको यो यो धर्मस्तदवच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावकूट एव हेतुरिति केचिदाहुस्तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, न तु इति। 'तज्ज्ञा-नाभावः' तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावकूटः, 'तद्वैव' तादृशद्वे-षविषयाजनकत्वमेव, 'लाघवादिति' कार्य-कारणभावैक्यलाघवादि-त्यर्थः। तादृशद्वेषविषयजनकत्व-तदभावयोरेवान्यतरनिश्चयस्याभावेऽपि केवलेष्टसाधनतादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुत्पादस्यानुभवविरुद्धतया तादृश-

---

निषेधानुपपत्त्या आत्माभिप्राय एव विध्यर्थः। अत एव कुसुमाञ्जलौ तथोक्तं, प्रवर्त्तकत्वमेवेति सहृदयैराकलनीयं, [illegible] प्रकृतमनु [illegible] दिक्।

कारणतावच्छेदकं लाघवात्* तेन मधु-विषसम्पृक्तान्न-

द्वेषविषयजनकत्वाभावज्ञानस्य[1] कारणतावश्यकतया तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्यापि कारणत्वे कार्य्य-कारणभावद्वयापत्तेरिति भावः।

केचित्तु 'कारणतावच्छेदकमिति' इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकमित्यर्थः, तथाच तादृशद्वेषविषयाजनकत्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तादृशद्वेषविषयाजनकत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वं इष्टसाधनतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वञ्च द्वयमेव एकत्र द्वयमिति न्यायेन कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रकारत्वमेवेति भावः। लाघवादिति कार्य्य-कारणभावैक्यलाघवादित्यर्थः, तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे इष्टसाधनताज्ञानाच्च पृथक्कारणतया कार्य्य-कारणभावद्वयापत्तेः। न च तथापि तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन गुरुतरकार्य्य-कारणभावद्वयं दुर्वारमिति वाच्यं। एकत्र द्वयमिति न्यायेन परस्पराविशिष्टानामेव तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्व-ज्ञानत्वानां त्रयाणां ज्ञाननिष्ठतया अवच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकता तु व्यासज्यवृत्तिः। वस्तुतस्तु ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विषयतासम्बन्धेन

(१) तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्येति क०।

* 'लाघवादिति' कृतीष्टसाधनताज्ञानेऽवच्छेदकमात्रं कल्प्यते न त्वभावस्य कारणान्तरं गौरवादित्यर्थः। 'अन्यथा वेति' प्रवर्त्तकज्ञाने तदपि वा विषयतया अवच्छेदकमित्यर्थः।

कारणतावच्छेदके प्रवेशः यथोक्तविशेष्यतावच्छेदकताद्वयस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात्, 'विषयतया कारणतावच्छेदकमित्यस्य मूलस्य विशेष्यतानिरूपकतया सम्बन्धघटकीभूतकारणतावच्छेदकमित्यर्थः'। न चैवं समूहालम्बनज्ञानस्यैव हेतुत्वे पृथक् तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानसत्त्वे तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। दृष्टत्वात् फलेच्छा-फलसाधनताज्ञान-तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां युगपच्चिकीर्षापूर्वकत्वाभावप्रसङ्गेन सर्व्वत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैव कल्पनीयत्वादिति [illegible]। नन्वेवम्, कारणभेदेन तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां अनन्तकार्य्य-कारणभावेषु इष्टसाधनताज्ञानापेक्षया प्रवृत्तिसामान्यनताज्ञानस्य सर्व्वकालसाधारणातिरिक्तैककार्य-कारणभावकल्पनाया एव लघुत्वात्।

अन्ये तु 'लाघवात्' कारणतावच्छेदकशरीरलाघवात्, अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयाजनकत्वनिश्चयत्वस्य लघुत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य बहुपदार्थघटितत्वात्। न च तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तद्विशिष्टाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथगेव हेतुत्वमवश्यमुपेयं अनुमितौ परामर्शविशिष्टाप्रामाण्यवत्; तथा च तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावानामनन्तकारणभावकल्पनापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावरूपस्य विशिष्टाभावस्य हेतुत्वकल्पनाया एव युक्तत्वादिति वाच्यं। यदि तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वदशायां प्रवृत्त्युत्पा-

टोऽनुभवसिद्धस्तदा तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया-स्तात्पर्यविषयकत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टतादृशद्वेषविषयजन-कत्वज्ञानाभावत्वेन गुरुतरधर्मेण कारणत्वकल्पनस्य च पुनरधिक-त्वात्। यदि च तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादो नानुभवसिद्धस्तदा ममापि तन्निष्ठाप्रामाण्यग्रहाभावानां पृथक् हेतुताया अनावश्यकत्वादिति भाव इति प्राहुः[१]।

'मधु-विषेति वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्व-इष्टविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः सन्तानजनकज्ञानत्वाविशिष्टत्वेऽपि केवलमधुभोजनत्वरूपेण प्रवृत्ति-दशायां मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वरूपेण कथमपि दुःखस्य न प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजननिष्ठ-कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्कालजन्यतावच्छेदकतत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृ-क्तान्नभोजनत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाकल्पनादेव न प्रवृत्ति-प्रसङ्गः किं तादृशजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनेन तत्तत्काल-भेदेन बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्याकल्पनाकारणत्वकल्पनामपेक्ष्य समवायघटितयावत्साधिकरणप्रत्यासत्त्या विशिष्टतावच्छेदकमना-श्रित्य वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः कारणत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति चेत्, न, तथापि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानदशायां इष्ट-साधनताज्ञानसत्त्वेऽपि मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम जायतामि-त्याकारकेच्छावारणाय इच्छां प्रति तद्धेतुत्वे आवश्यके प्रवृत्तिहेतु-त्वस्याप्यर्थसिद्धत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यभावादन्यथेष्ट-साधनताज्ञानादेरप्युक्तरीत्या प्रवृत्तिहेतुत्वभङ्गादिति भावः। नन्वेवं

(१) अनावश्यकत्वादिति वदन्तीति ह०, ग०।

भोजने न प्रवृत्तिः, परेणापि प्रवृत्तिपूर्वं लिङ्गविशेषण-त्वेन अन्यथा वा तज्ज्ञानविनियोगस्वीकारात् । एव-ञ्चाल्पायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवे[1] बह्वायाससाध्ये*

यद्येतज्ज्ञानं विनापि केवलेष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिः स्वीक्रियते तत्र भवन्मते प्रवृत्त्यनापत्तिरित्यत आह, 'परेणापी'ति, 'अन्यथा वे'ति लिङ्गविशेषणत्वेन वेत्यर्थः, विशेषण-विशेष्यभावस्य कामचारत्वादिति भावः । 'विनियोग' उप-योगिता[2] । नन्वेवमल्पायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनात् तृ-[3] ष्णानिवृत्तिसम्भवज्ञाने[4] बह्वायाससाध्ये कूपखननादावपि प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनियमा-दित्यनिष्टापत्तिमाह, 'एव'मिति, 'सम्भवे' सम्भवज्ञाने, 'बह्वायाससाध्ये' कूपखनने बह्वायाससाध्ये, इदमापाततः तदानीं तज्जन्यनान्तरीयक-दुःखे बलवद्द्वेषनियमे मानाभावेन कदाचित् कस्यचित् अल्पायास-साध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि बह्वायाससाध्ये प्रवृत्तिरस्त्येवेत्य-भ्युपेति ध्येयं । नन्वल्पायाससाध्यतज्ज्ञानादितः कूपखननेऽपि

(१) अल्पायाससाध्यादेव स्वर्गादिसिद्धिसम्भव इति क० ।

(२) विनियोगः उपयोगिता आवश्यकता वेति ग० ।

(३) अल्पायाससाध्यकूपावगाहनादित इति क० ।

(४) अल्पायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितो निदाघनिवृत्तिसम्भव-ज्ञाने इति ग० ।

* 'बह्वायासे'ति, तज्जन्यदुःखस्योत्कटद्वेषविषयत्वादिति भावः ।

25

न प्रवृत्तिः । अतएव श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि बहुवित्त-व्ययायाससाध्ये ज्योतिष्टोमादौ फलभूमा कल्प्यते

बह्वायाससाध्ये अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति । केचित्तु तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह, 'अतएवेती'त्याहुः । बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः. 'श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपीति श्रुतस्वर्गफलकत्वाविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थः. 'फलभूमेति अल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तज्योतिष्टोमादिमात्रजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्युत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं कल्प्यते इत्यर्थः, न तु अल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यफलापेक्षया फलनिष्ठं बहुतरकालव्यापित्वरूपं संख्याधिक्यरूपं वा बाहुल्यं कल्प्यते इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमादिस्थले फलनिष्ठवैजात्यकल्पनयैव वक्ष्यमाणदोषनिराससम्भवे निरुक्तफलबाहुल्यकल्पने गौरवात्मानाभावाच्च किन्तु यत्र वैजात्यकल्पनं न सम्भवति तत्रैव बहुकालव्यापित्वादिरूपं बाहुल्यं कल्प्यते यथैकसुवर्णदानादौ तत्फलनिष्ठवैजात्यकल्पने शतसुवर्णदानजन्यफलेऽप्येकसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिप्रसक्त्यावैकत्वानन्तजातिस्वभावानवस्थानमितिवश-प्रतिबन्धकभावस्य वा कल्पनापत्तेः, अपूर्वे च शतसुवर्णदानादिजन्यत्वेन तादृशफलजनकतावच्छेदकमतो मोक्षप्रणाल्या अपूर्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति मन्तव्यं । तादृशाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे एव कथं तत्कल्पनं तदाह, 'अन्यथेति, यदि न

'प्रवृत्तिरिति, तथाच फलाधिक्यात्तज्जन्यदुःखे तादृशो न द्वेष इति भावः ।

अन्यथाल्पायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भवे तत्राप्रवृत्तौ अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं तद्विधेः स्यात् ।

तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य्य-कारणभाव एवाभ्युपगम्यः बृहज्ज्योतिष्टोमे फलाभावापत्तेः, ल्पिस्वल्प-ज्योतिष्टोमानुरोधेन तादृशसामान्यकार्य्य-कारणभावस्यावश्यकत्वात् स्वल्पज्योतिष्टोमजन्यतावच्छेदकरूपान्तरकल्पने गौरवात् तदे-तदर्थः, 'अल्पायाससाध्यादेवेति, ज्योतिष्टोमादिति शेषः, 'स्वर्गसिद्धिस-म्भव इति सामान्यजात्यवच्छिन्नस्वर्गोत्पत्तिसम्भवाज्ञानदशायामित्यर्थः, 'तत्र' बहुवित्तव्ययायाससाध्यज्योतिष्टोमे, 'अप्रवृत्तौ' प्रवृत्त्यसम्भवे, स्व-ल्पव्ययायाससाध्यादेव इच्छाविषयतावच्छेदकस्वर्गत्वावच्छिन्नजन्यता-वच्छेदकधर्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञाने बहुवित्तव्ययायाससाध्यजन्यता-वच्छेदकीयदुःखेऽवश्यं बलवद्द्वेषोत्पत्तेरित्यभिमानः । 'अननुष्ठानलक्षण-मिति तत्कालीनप्रवृत्त्यजनकत्वरूपमित्यर्थः, 'तद्विधेः' बृहज्ज्योति-ष्टोमबोधकविधेः, स्वर्गनिष्ठोत्कर्षाख्यवैजात्यस्य तज्जन्यतावच्छेदक-त्वकल्पने च तादृशवैजात्यस्यैव तदानीमिच्छाविषयतावच्छेदकतया तदाश्रयस्य स्वल्पायाससाध्यादुत्पत्तिसम्भवज्ञानाभावान्न तज्जनकदुःखे बलवद्द्वेष इति भावः ।

प्राञ्चस्तु 'अननुष्ठानलक्षणमिति कृतिसाध्यत्वाभाववति कृति-साध्यत्वप्रकारकत्वरूपमित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वात् तच्च न बाधादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, स्वल्पायाससाध्याज्ज्यो-तिष्टोमात् स्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानविरहदशायामेव तत्र प्रवृत्तिसम्भा-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विशेषणं बहुवित्तव्ययायाससाध्यबहुतरदुःखस्याप्यबलवत्त्वं क्वचिदल्पदुःखस्यापि बलवत्त्वं इत्यनुगतस्य तस्याभावात्। न चेष्टापेक्षयानिष्टस्याधिकत्वं बलवत्त्वं। तस्याप्युक्तातिरिक्त-

---

त्वेन तद्बोधकविधेस्तादृशप्रामाण्यासम्भवात् सामान्यतः कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वादिति मन्तव्यं।

बलवद्दुःखाजनकत्वविषयकमिष्टसाधनताज्ञानं कारणम् अतस्तदभावादेव मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने कथञ्चित् पुरुषस्य न प्रवृत्तिरिति केचिद्वदन्ति, तन्मतमुपन्यस्य दूषयन्ति, 'बलवदि'ति, 'अनिष्ट'पदं दुःखपरं, 'अबलवत्त्व'मिति कदाचिदबलवत्त्वमित्यर्थः, अन्यथा कदाचिदपि तत्र बहुतरदुःखजनकत्वज्ञानदशायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। 'क्वचिदि'ति काल इति शेषः, अन्यथा तज्जनकत्वेन ज्ञाते कर्मण्यल्पदशायामप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। 'अनुगतस्ये'ति अनुगतस्य तस्य दुःखनिष्ठबलवत्त्वस्येत्यर्थः, कादाचित्कत्वेन तस्य जातित्वासम्भवादिति भावः। 'अनिष्टस्य' दुःखस्य, 'तस्यापी'ति आधिक्यस्यापीत्यर्थः, 'उक्तातिरिक्तस्य' स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वातिरिक्तस्य बलवद्द्वेषविषयत्वातिरिक्तस्येति यावत्। न च दुःखे बलवत्त्वाख्यो जातिविशेष एव तौ च नरकादिदुःखवृत्तयः न तु नान्तरीयकदुःखादिवृत्तयः[१] रागाभावाच्च ते जातिविशेषास्तत्र

---

(१) न तु नान्तरीयकश्रमादिवृत्तय इति क०, ख०।

स्यानुगमात् । आस्तिकस्य* निषिद्धत्वेन ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिः राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेन नरकसाधनत्वज्ञान-तिरोधानात् । ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे-

नोपस्थिता इति(१) तदवच्छिन्नदुःखाजनकत्वभ्रमात् अगम्यागमनादौ ते प्रवर्त्तन्ते अलसादीनाञ्च यागादिनाऽनैयिकदुःखे तज्जातीयत्वभ्रमादप्रवृत्तिरिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् नारकीयत्वभ्रमादेव तज्जातीयनरकादिदुःखे च तद्भ्रम इत्यस्यापि सुवचत्वात् । न च न कलञ्जं भक्षयेदगम्यां न गच्छेदित्यादिनिषेधविधिभिरेव बलवद्दुःखाजनकत्वाभावोबोध्यते तज्जन्यदुःख एव ते वर्त्तन्ते अन्यत्र च तद्भ्रम इति वाच्यं । निषेधविधेर्बलवदनिष्टाजनकत्वाभावबोधकत्व एव मानाभावादिति भावः । ननु बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे व्यास-वशिष्ठादेर्नरकजनकत्वज्ञानेऽप्यगम्यागमनादौ कथं प्रवृत्तिः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादित्यत आह, 'आस्तिकस्येति निषेधविध्यर्थज्ञानशालि-शून्यस्य व्यास-वशिष्ठादेरित्यर्थः, 'निषिद्धत्वेन' नरकजनकत्वेन, ज्ञानेऽप्यगम्यागमनादौ, 'राग-द्वेषयोरिति अगम्यागमनजन्यसुख-तदभावगोचरराग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनेत्यर्थः, तज्जन्यनरकस्य तदानीं बलवद्द्वेषाविषयतयेति शेषः, 'तिरोधानादिति इतोऽपि तस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः ।

(१) तद्वृत्तित्वेन नोपस्थिता इतीति ख० ।

* 'आस्तिकस्येति, यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि रागोत्कटत्वात् प्रवृत्ति-

अत्र नव्याः तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छादौ तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कालभेदेन पुरुष-भेदेन चानन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् मानाभावाच्च, न हीष्टसाधनताज्ञानवत्तद्विलम्बेन क्वचिदिच्छाविलम्बः । न च यदा नरकादौ बलवद्द्वेषो नरकसाधनत्वज्ञानञ्चागम्यागमनादौ तदा तदिच्छा-वारणार्थं तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । यत्रादौ नरके बलवद्-द्वेषस्ततः सुखेच्छा ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तादृशसमूहालम्बनोत्पत्तिसमये[१] बलवद्द्वेषनाशात् इच्छादेः सम्भवेनापाद्यासम्भवात् यत्र वादौ सुखेच्छा ततो नरके बलवद्-द्वेषस्ततः सुखसाधनत्व नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तज्-ज्ञानोत्पत्तिसमये फलेच्छानाशादेवेच्छाद्यनुत्पत्तिसम्भवेन तद्धेतुत्वे मानाभावात् यत्र वा आदौ तादृशसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं ततः क्रमेण फलेच्छा-नरकद्वेषौ तत्र फलसाधनताज्ञाननाशादेव इच्छाया अनु-त्पत्तेः । किञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छादिकं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीय-बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे याग-पाकादौ क्वापि चिकीर्षादिकं न स्यात् चिकीर्षादिपूर्वं द्वेष-फलेच्छा-तादृ-शाजनकत्व-फलसाधनत्वोभयविषयकज्ञानानां अन्यतमस्यावश्यं नाशात् तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेष तत्कालीन-तत्पुरुषीयफले-

(१) ज्ञानोत्पत्तिसमय इति ख०, ग०, घ० ।

रनुभवसिद्धा तथापि तन्नरके नोत्कटद्वेष इति तात्पर्यं, अतएव वैराग्य-दशायां तन्नोत्कटद्वेषात्तस्यैव निवृत्तिरिति ।

च्छयोः कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तयोरव्यवहितपूर्वसत्ताया अपेक्षितत्वात् । न च तत्कालीनबलवद्द्वेषविषयेत्यत्र तत्कालपदमिच्छापूर्वक्षणत्रयात्मकस्थूलकालपरं तथा च द्वेषस्याव्यवहितपूर्वमसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । तस्य हेतुत्वे मानाभावात् बलवद्द्वेषनाशाव्यवहितक्षणे बाधकाभावेन इच्छोत्पत्तेः स्वीकारात् अन्यथा बलवद्द्वेषनाशे सति त्रि-चतुः-पञ्चादिक्षणानन्तरमपि नेच्छा जायते इत्यस्यापि सुवचत्वात् विशिष्य क्षणनिर्णयस्य सर्वज्ञमात्रवेद्यत्वात् । न च तथापि यत्रादावपेक्षाबुद्ध्यात्मकनरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयकसमूहालम्बनज्ञानं ततः क्रमेण नरके बलवद्द्वेषः सुखेच्छा तत्रापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायितया चतुर्थक्षणे इच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । तत्र तृतीयक्षणे[१] द्वित्वादिसाक्षात्कारोत्पत्त्या तदपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वासम्भवात् । न च तथापि यत्र युगपत्सुखेच्छा-नरकबलवद्द्वेषौ ततो नरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयकसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं तदिच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । द्वेषेच्छयोर्यौगपद्याभावात् । न च तथापि यदि तृतीयक्षणे द्वित्वादेः साक्षात्कारानुत्पादेऽपि तदुपधायकापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वं द्वेषेच्छयोर्यौगपद्यं वा अभ्युपगम्यते तदा तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । तदापि तस्य हेतुत्वे मानाभावात् किन्तु तादृशस्थलविशेषीयतत्तत्समूहालम्बनज्ञानव्यक्तिरेव तादृगदुःखजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयेच्छात्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धिका एकस्मिन्नेव

(१) द्वित्वोत्पत्तितृतीयक्षणे इत्यर्थः ।

काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविरहेण प्रतिपुरुषं प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य्य-कारणभावकल्पनामपेक्ष्य कतिपयज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यैव लघुत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तादृशज्ञानविशेषे इच्छावारणाय लाघवात् समानप्रकारताप्रत्यासत्त्या बलवद्द्वेष एव कार्य्यकालवर्त्तित्वेन इच्छाप्रतिबन्धकः फलगोचरबलवद्द्वेष-तद्विषयसाधनताज्ञानयोः सत्त्वे उपायगोचरबलवद्द्वेषस्यावश्यकत्वात् । न चैवं सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानदशायां सुखत्वादिप्रकारेण सुखादाविच्छापत्तिः सुख-दुःखाभावयोः द्वेषस्वरूपायोग्यतया कार्य्यकालवर्त्तित्वेन बलवद्द्वेषस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति वाच्यं । इष्टत्वात् प्राचीनैरपि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य उपायेच्छां प्रत्येव हेतुत्वाभ्युपगमेन तदानीं सुखत्वादिप्रकारकेच्छाया इष्टत्वात् अन्यतो निरूपितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानस्य बलवद्द्वेषं प्रति हेतुत्वेन सुख-दुःखाभावयोरपि बलवद्द्वेषसम्भवाच्चेति प्राहुः ।

केचित्तु बलवद्द्वेषोऽपि न प्रतिबन्धकः अतिरिक्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवात् किन्तु नान्तरीयकदुःख-बलवद्द्वेषकालीनसुखेच्छावृत्तं सुखेच्छानिष्ठमेव उपायेच्छाजनकतावच्छेदकं वैजात्यं कल्प्यते तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमस्तु प्रागुक्तरीत्या बलवद्द्वेषोत्पत्तिनियमवदुपपादनीयः(१) । न चैवं यत्र फलद्वयगोचरसमूहा-

(१) विजातीयेच्छेतरेच्छोपधानकालीनज्ञानादिव्यक्तीनां विजातीयेच्छां प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्यधिकः पाठः क-चिह्नितपुस्तके वर्त्तत इति ।

निषेधानुपपत्तिः* तद्भक्षणस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात् ।

जननेच्छानन्तरमेकस्य फलस्य साधन एव चिकीर्षा तत्र नान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनिबन्धनोऽन्यस्य फलस्य साधने चिकीर्षानुत्पादो न स्यात् जातेरांशिकत्वाभावादिति वाच्यं । तत्र युगपदिच्छाद्वयाभ्युपगमात् यत्नयौगपद्यवत् तद्यौगपद्येऽपि क्षतिविरहात् बलवद्द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बलवत्त्वस्य जातित्वान्यथानुपपत्त्या द्वेषद्वययौगपद्यस्योक्तरीत्या अवश्याभ्युपेयत्वात् । न चोपायेच्छां प्रत्येव फलेच्छा हेतुत्वे तु सुखत्वादिप्रकारकेच्छायां तथा च बलवद्द्वेषस्य कार्यसहवर्तित्वेनाप्रतिबन्धकत्वे सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वभ्रमदशायां सुखत्वादिप्रकारेण तदिच्छापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात् सुखत्वादिव्याप्तविशेष्यतावच्छेदकतावच्छिन्नत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य द्वेषं प्रति हेतुतया च बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानसत्त्वेऽपि न तदानीं तेन रूपेण बलवद्द्वेषोत्पत्तिः । अत एव सुखत्वादेरपि विषयतावच्छेदकत्वस्वरूपायोग्यत्वाभावात् इत्याहुः ।

'न कलञ्ज'मिति विषाक्तबाणहतमृग-पक्ष्यन्तरमांसस्य भक्षणेनिषेधात्, 'विध्यर्थनिषेधानुपपत्ति'रिति इष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः,(१) 'तद्भक्षणस्ये'ति । अथ मीमांसकमतवत् अनर्थऽभावे विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्तथा च कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधन-

---

(१) विध्यर्थनिषेधप्रमापकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ इति ख०, ग०, घ० ।

---

* 'विध्यर्थे'ति, यद्यपि नायं विधिः कलञ्जभक्षणस्य स्वाभाविकत्वादेकचैव

न चासुराविद्यादिवत् पर्युदासलक्षणया विरोधि-

मित्यन्वयः, विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वस्य क्षेमसाधारणतया(१) तस्य प्रत्यवायपरीहाररूपेष्टसाधनत्वात्। न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-न्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य नञर्थ एवा-न्वयादिति वाच्यं। साक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य तथा-प्यनपायात् विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य प्रकृत्यर्थानन्वितत्वेऽपि कृतिसा-ध्यत्वरूपतदर्थैकदेशेन तदन्वयोपपत्तेः कलञ्जभक्षणं कृतिसाध्य-तदभावस्य इष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारात्। न हि प्रत्ययानां यावत्स्वार्थे प्रकृत्यर्थान्वितत्वनियमः, अन्यथा वक्ष्यमाणसिद्धान्तेऽप्य-सङ्गतेः विध्यर्थस्य बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्य प्रतियोगितया नञर्थ एवान्वयादिति चेत्, न, तथा सति विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्या-प्यतात्पर्येणान्वयोऽभवन्नोपस्थापकपदसमभिव्याहृतप्रकृत्यर्थ एवा-न्वेतीति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति भावः। 'असुराविद्यादिवदिति', 'असुराविद्येत्यत्र यथा नञः सुरविरोधिनि विद्याविरोधिनि च लक्षणा तथेत्यर्थः, 'पर्युदासलक्षणयेति इच्छाविरोधिनि लक्षणयेत्यर्थः, तस्य चानिष्टे[illegible]तया विध्यर्थस्य नरकसाधनत्वस्य एकदेशे नरके-ऽन्वितत्वेति शेषः, 'विरोध्यनिष्टेति इच्छाविरोधिनरकेत्यर्थः, विरोधित्वं प्रतिबन्धकत्वं साक्षात्सम्बन्धेन दुःखेच्छाप्रतिबन्धकत्वा-

(१) योग-क्षेमसाधारणतयेति ख०।

विधि-निषेधानुपपत्तेश्च, तथापि निषेधकोऽप्यव्यापको विधिप्रतिषेधकोऽयं

निष्फलाधिकारबोधनं, नञोऽसमर्थत्वात् क्रियासम्बन्धेन प्रतिषेधस्याप्यव्युत्पत्तेश्चेति चेत्, न, विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणनि-

---

रिति भावः । 'असमर्थत्वा'दिति, असमर्थस्य तु नञो विरोधिनि लक्षणायाः क्लृप्तत्वादिति भावः । 'क्रिये'ति आख्यातरूपेत्यर्थः, तेन नेदं गमनमित्यादौ न व्यभिचारः । बलवद्द्वेषविषयाजनकत्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वं विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'विशेष्यवती'ति, 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टनिषेधबोधकवाक्यस्य, 'सविशेषणे हीति— सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेनेत्यर्थः, 'सविशेषणे' विशिष्टे, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायितया' विशेषणाभावत्वेन निषेधबोधकतया, इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेन नान्वय इति व्युत्पत्तेरत्र सङ्कोचादिति भावः । 'इष्टोत्पत्ती'ति स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वाभाववदित्यर्थः, स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वञ्च बलवद्द्वेषविषयत्वं ।

मिश्रानुयायिनस्तु 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टाभावस्य, 'सविशेषणे हीति, 'सविशेषणं' विशेष्यं, तत्सत्त्वे हि विशिष्टाभावो विशे-

---

षणायेति शब्दः प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वस्यैव विधित्वादिति बोध्यं । 'अस-इति', यद्यपि व्याप्तेऽपि न घटः पट इत्यादौ लक्षणाभ्युपगमावश्यकत्वेन नञोऽपि पर्युदासलक्षणया तथापि विरोधिपरत्वे नञ्त्वस्यैव व्याप्ते तु तद्भिन्नत्व-मात्रबोधनात् । न चात्रापि तथैवान्वितमिति वाच्यं । तथा सतीष्टसाधन-भिन्नत्वज्ञानेऽपि नरकादावनिष्टसाधनत्वज्ञानानुदयादिति भावः । केचित्तु पूर्वोक्तव्याख्याय, 'क्रियेति', 'विशेष्यवती'ति, स्वत्वातिरिक्तविशिष्टाभावा-

षेधपर्य्यवसायितया 'कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरी-यकदुःखातिरिक्तदुःखसाधनमिति न कलञ्जं भक्षयेदि-त्यनेन बोधनात्। इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामा-

---

षणाभावकृत इति न्यायेनेत्यर्थः, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायितया' विशेषणाभावव्याप्यतया, 'बोधनादिति विशिष्टाभावरूपलिङ्गोप-स्थितिद्वारा बोधनादित्यर्थः, इत्याहुः।

अत्र नव्याः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वेन स्वातन्त्र्येण वा न विध्यर्थत्वसम्भवः यागादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचित् बलवद्द्वेषविषयतया सर्वेषामेव वि-धीनां अप्रामाण्यापत्तेः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधिवदश्व-मेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधेरपि प्रामाण्यापत्तेः। न चाश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेष-विषयदुःखाजनकत्वमेव विध्यर्थ इति वाच्यं। कालभेदेन पुरुषभेदेन चानन्तशक्तिकल्पनापत्तेः विशिष्य तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषाणां ज्ञातु-मशक्यत्वेन कालविशेष-पुरुषविशेषाननुभावेन विधिशक्तिग्रहासम्भवाच्च नाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवत् कलञ्जं भक्षयेदिति निषेध-विधेरप्र[illegible]पत्तेश्च तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीन-तत्पुरु-षीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात्। न च मास्तु तादृश-

---

नभ्युपगमेन बोध्यं। वस्तुतो विशिष्टनिषेधसिद्धौ ततोऽनुमानाद्विशेषणाभाव-सिद्धिरिति ध्येयं। तदननुबन्धित्वस्य विध्यर्थान्तर्भावेऽपि यो निषेधान्वय-मुपपादयति तन्मतमुपन्यस्य निराकरोति, 'इष्टेति'। मीमांसकाः प्राहुः,

न्यतो निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशेषनिषेधतात्पर्यं, तथाचाशक्यविशेषनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् । तन्न । यथा [illegible] सच्छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन युग-

---

दुःखाजनकत्वं विध्यर्थः किन्तु निषेधविधेः प्राबल्यादनुपपत्त्या पापाजनकत्वेऽपि विधिशक्तिमत्त्वाद्भाव एव निषेधविधौ नञा बोध्यते इति वाच्यं । तथापि न विषं भक्षयेदित्यादिलौकिकनिषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अस्तु तर्हि निषेधविधौ एव यदनिष्टं प्रमाणान्तरसिद्धं तदजनकत्वे विधिप्रत्ययस्य लक्षणा, तच्च यथासम्भवं क्वचित्पापाजनकत्वं क्वचिन्मरणाद्यजनकत्वं च तदेवाभावो नञा बोध्यते इत्येव तत्त्वमिति भावः ।

तादृशदुःखाजनकत्वं न विध्यर्थ इति मतेनाह 'इष्टसाधनतेति', 'सामान्यत इति' कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनताबाधादेव निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः, 'बलवदनिष्टेति' बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वविशिष्टसाधनतेत्यर्थः, 'अशक्येति' विधिप्रत्ययाशक्यस्यापि पापाजनकत्वरूप-विशेषणस्य निषेधबोधकत्वमित्यर्थः । 'यथा' इति, घटेन जलमाहरेत्यत्रेति शेषः, 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति' न तु उद्देश्य-विधेयभावेन घटे तादात्म्यसम्बन्धेन छिद्रेतरप्रकारेणान्वय इत्यर्थः, छिद्रेतरोपस्थापकपदाभावादिति भावः । ननु घटपदादेव शक्त्या घटस्य लक्षणया च छिद्रेतरस्योपस्थितिः स्यादित्यत आह, 'युगपदिति' युगपदेकस्य पदस्य वृत्तिद्वयजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनक-

प्रवृत्तिद्वयविरोधात् तथापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनानुपस्थितौ(१) कथं तन्निषेधः । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टानु-

---

त्वविरहादित्यर्थः, 'तथापीति, विधिप्रत्ययादिति शेषः, 'बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेति तत्प्रकारेणेत्यर्थः, 'अनुपस्थितौ' इष्टसाधनत्वानुपस्थितौ, 'तन्निषेधः' तस्य निषेधेऽन्वयः, तदुपस्थापकपदाभावादिति भावः। शङ्कते, 'श्येनेनेति, 'अभिचरन्' वधं कामयन् श्येनेन यजेतेत्यर्थः, श्येनेति कर्मनामधेयं, 'अभिचारो वधः' वधो हिंसा न तु मरणं, अग्निसकलयन्त्यासङ्गतेः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधेः प्रामाण्यं, 'बलवदनिष्टेति बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वादित्यर्थः, तथाच बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वात् तत्साधनीभूतस्य श्येनस्यापि बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन विध्यर्थस्य बाधितत्वान्न प्रामाण्यसम्भव इति भावः । न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यस्य अग्नीषोमीयवाक्यानुरोधेन वैधभिन्नेतरहिंसापरत्वस्यावश्यकत्वात् श्येनजन्यहिंसापि बलवदनिष्टासाधनमिति वाच्यं ।

---

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरितीति क० ।

'श्येनेनेति, अभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यनेन निषिद्धत्वादित्यर्थः । न चाग्नीषोमीयपशुहिंसावदियमपि विधिना शब्दबोधितत्वादिति वाच्यं । न हिंस्यादित्यस्य रागप्राप्तहिंसानिषेधपरत्वात् श्येनेन हिंसायाश्च रागप्राप्तत्वात् अग्नीषोमीयपश्वालम्भनस्य च क्रत्वर्थत्वेन वैधत्वा-

बन्धित्वात् इति चेत्, न, तत्र कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमेव योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वात्। निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोप-

---

श्येनजन्यहिंसाया वैधत्वविरहात् श्येनेष्टिस्तु विधीयते न तु वैरिवधः तस्य फलत्वात्, यज्ञीयपश्वालम्भनन्तु वैधं अग्नीषोमीयं पशुमालभेत वायव्यं छागमालभेतेत्याद्यङ्गविधिश्रुतेः। न च तस्य वैधत्वाभावेऽपि श्येनविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या निषेधविधेस्तदितरपरत्वमिति वाच्यं। श्येनाद्यभिचारजन्यहिंसाया अपि नरकसाधनत्वश्रुतेः।

साङ्ख्यमतानुयायिनस्तु वैधावैधसाधारणी सर्वैव हिंसा अनिष्टहेतुः मा हिंस्यादित्यत्र सङ्कोचे मानाभावात् नरकविशेषं प्रति हिंसायाः कार्य्य-कारणभावे लाघवाच्च यज्ञीयपश्वालम्भनादेरपि इष्टानिष्टोभयजनकत्वमेव तत्रानिष्टकल्पनायाश्च फलमुखत्वेनादोषत्वात्। अत एवाङ्गहिंसाया अपि लघुतरप्रायश्चित्तं। न चैवं अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः तेन बलवद्द्वेषविषयाननुबन्धित्वबोधनादिति वाच्यं। श्येनविधिवत्समाधास्यमानत्वात् उपक्रमेण बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विध्यर्थत्वाभावाच्चेति प्राहुः।

'अयोग्यत्वादिति विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् वैशि-

दित्याहुः। 'अयोग्यत्वादिति, ननु पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः कथं तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेण अन्वय इति चेत्, न, गौरश्वित्य इत्यत्र विशेषणानन्वयेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्य अयोग्यत्वे विशेषणस्य विशेष्यान्वितत्वया निराकाङ्क्षत्वादपरपदार्थेन नामान्वयो भवति तथा

द्वेषेण च हिंसाया बलवदनिष्टानुबन्धित्वावगमात्। अतएव विहितेऽपि श्येने विगानाच्च नास्तिकप्रवृत्तिः। राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्ध्यंशस्य तिरस्कारात् कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके। अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवध-

---

त्यागेऽपि शक्तिविषयत्वकल्पने गौरवाच्च कृतिसाध्येष्टसाधनत्व-बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वेषु प्रत्येकमेव शक्तिरिति भावः। अयोग्यत्वमेवोपपादयति, निन्दार्थेति, 'हिंसाया' इति, हिंसाया बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वे च तत्साधनीभूतस्य श्येनस्य सुतरां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वात्, बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वादिति भावः। 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वादेव, 'विहिते' इष्टसाधनत्वेन वेदबोधिते, 'विगानात्' बलवद्द्वेषविषयहिंसासाधनताज्ञानात्, 'नास्तिकेति हिंसाजन्यनरकदुःखे बलवद्द्वेषवत इत्यर्थः। 'राग-द्वेषयोरिति शत्रु-तद्वधगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्टानुबन्ध्यंशस्य' हिंसाजन्यनरकस्य, 'तिरस्कारात्' बलवद्द्वेषतिरस्कारात्, 'इत्येके' इति।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यान्वयाच्च निषेधप्रामाण्यं आततायिवैरिवधफलकस्य श्येनस्य बलवदनिष्टाजनकत्वादिति समादधिरे।

गौरित्यादौ। अतएव तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा निराकाङ्क्षत्वमूलकमेव पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यपि। नन्विष्टसाधनत्वं विशेष्यं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं विशेषणमित्यत्रैव किं विनिगमकं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्।

फलकत्वेन श्रुतत्वात् बधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु बधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेनाश्रुतेः। न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भकारपितृपरम्परायां कुम्भजनकत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधनाच्च। न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिबधहेतुत्वे वा अविगानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं। श्येनाद्बधो बधाच्चावश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात्।

'विधीयते' अभ्युपगम्यते, 'बधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, 'अभ्युपगम्यते' इत्यनुषज्यते। प्रमाणान्तरमाशङ्कते, 'न चेति, ननु तस्य कुम्भकारपितृत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वमस्त्येवेत्यनुशयादाह, 'विधिनैवेति। 'अविगानेन' बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानाभावेन, तान्त्रिकस्येति शेषः। 'विगानात्' बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानात्।

अतएव 'विशेष्यवतीत्यादिपूर्व्वग्रन्थोऽप्यसङ्गतः इति चेत्, न, कृतीच्छाया-निष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तद्विशेष्यक एव विधिरिति सिद्धान्तात्। नन्वेतत् कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यं चिकीर्षानिर्व्वाहार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्। न चाख्यातत्वेन कृतौ शक्तिस्तत एव संसर्गमर्य्यादया कृतिसाध्यत्वलाभान्न पृथक्शक्तिकल्पनमिति वाच्यं। एवं सति कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानाप्रकारतया चिकीर्षायास्तत्प्रकारकत्वानुपपत्तेः। किञ्च तथा सति लडादिवद्विषयत्वेन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न तु साध्यत्वेनेति पृथग्व्युत्पत्तौ पृथक् शक्तेरावश्यकत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादिषु

अत्रेदमस्वरसबीजं एवं सति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया तत्रैव विधिशक्तेः श्येने विध्यर्थबाधो दुर्वार एव नरकसाधनत्वाभावेऽपि नरकप्रयोजकत्वात्। किञ्च नरकसाधनत्वाभावेऽपि बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वमस्त्येव नरकसाधनत्वेन बलवद्द्वेषविषयीभूताया-

---

प्रत्येकं शक्तित्रयमेव युक्तं तृतीयायाः कारकत्वैकत्ववदिति चेत्, अत्र वदन्ति, कृतिसाध्यत्वे उक्तबीजसम्भवेन पृथक्शक्तावपि तदननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे लाघवादेकैव शक्तिरिति तच्चिन्त्यं। तदननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे एका शक्तिरिष्टसाधनत्वमात्र एवापरेति विनिगन्तुमशक्यत्वात् तथाच शक्तित्रयमेव। अपि च इष्टसाधनत्वे तदननुबन्धित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यरूपमेव वाच्यमन्यथाऽसम्भवात् एवञ्च धर्मान्तरे तदननुबन्धित्वसमानाधिकरणस्येष्टसाधनत्वस्य वैशिष्ट्यं यत्र कलिञ्जभोजनादौ बाधावतारकालेऽवगतं तत्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग एव। न च तदिष्टसाधनत्वं भिन्नमेवेति वाच्यं। अनुगतप्रत्ययादनुगतस्यैव तस्य शक्यत्वात् तस्मात् प्रवृत्तिविषयविशेष्यक-इष्टत्वप्रकारकं ज्ञानं मन्यते तत्र शक्तौ न लक्षणायां सुविभक्तौ तदभावेऽपि लिङ्विभक्तौ तदभ्युपगमात्। अत एव रथो गच्छतीत्यत्र व्यापारलक्षणेति निरस्तं। विनिगमनाविरहेण विशिष्टस्याशक्यत्वात् एवञ्च सप्रमाणकं नानार्थत्वे गौरवं न दोषाय। किञ्च विशिष्टशक्यत्वे सामानाधिकरण्यरूपं वैशिष्ट्यमपि शक्यं शक्तित्रये तु तत् संसर्गमर्यादयैव भासते इति विपरीतमपि गौरवमिति संक्षेपः। वयन्तु ब्रूमः, तदननुबन्धित्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वमेव वाच्यमन्यथा निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवञ्च यस्य श्येनजन्यदुःखं न तादृशद्वेषविषयं तं प्रति तदन्वययोग्यमन्यं प्रति नेति वेदार्थनिष्ठा न स्यात्, तथाच तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेऽपि पूर्वोक्तायुक्ता। तत्र शक्यमतो नात्र विधिप्रत्ययानुपपत्तिः। न च वैरिवधकामनाया अधिकारिविशेषणत्वात् तत्कामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वान्वय इति तत् सर्वत्र योग्यमेवेति वाच्यं।

ननु श्येनो मरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा सा च नरकजनिकेति चेत्, न, न हि साक्षात्-परम्परा-

हिंसाया एव साधनत्वात्, दुःखत्वपर्यन्तप्रवेशे प्रयोजनविरहेण बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात्, न च श्येनविधिप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिरेव प्रयोजनं तस्य तदंशान्यथाऽभ्युपगमेऽपि प्रामाण्यसम्भवात्, अपि च श्येनस्याभिचारत्वेन नरकजनकत्वमपि प्रमाणसिद्धं मनुनाभिचारस्य उपपातकत्वेन परिगणनात् "नाभिचरेत वैरिणमिति श्रुतेः, अतएव "अभिचारमहीनञ्च"[1] त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति प्रायश्चित्तोपदेशोऽपीति ध्येयं।

ननु श्येनस्य हिंसात्वात् मा हिंस्यादित्यनेन नरकसाधनत्वबोधनात् तस्य नरकसाधनत्वमस्त्येवेत्यन्येषां मत एवाशङ्कते, 'नन्विति,

[1] अभिचारमहीनामिति क॰ परन्तु अयं पाठो न समीचीनः।

तत्कामस्यापि नास्तिकस्यात्र द्वेषौत्कट्यात्। न हि नास्तिको न प्रवर्त्तत इति तस्य वैरिवधेच्छापि नास्तीति। नन्विष्टसिद्धसाधनत्वेऽपि तुल्यं स्वर्गोऽपि सर्व्वेच्छाविरहादिति चेत्, न, स्वर्गकामनायास्तत्राधिकारिविशेषणत्वेन तत्कामं प्रति तस्य सर्व्वसाम्यव्ययोग्यत्वात् एवं कृतिसाध्यत्वेऽपि स्वरूपयोग्यतायाः सर्व्वत्र सत्त्वादिति दिक्। 'रागीति, शत्रुवधे रागीत्यस्य प्रवृत्तौ द्वेषौत्कट्यं, यदा श्येनादिनिष्ठानिष्टानुबन्धित्वलिङ्गस्यास्तदा तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषाभावात् प्रवृत्तिरिति भावः। 'अन्ये त्विति, अभिमतमभिमतिरीप्ते यदि श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इति बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानान्निवृत्तिस्तदा बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं वाच्यं अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरेवञ्च तत्रैव लिङादिशक्तिरिति तदन्वयायोग्यमेवेति। 'सा चेति,

साधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा, कूपादौ विनष्टे गवि तत्कर्त्तुर्गोवधकर्त्तृत्वापत्तेः बध्यस्यापि हन्तुर्मृत्यूत्पादनद्वारेणात्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च। न हि अनुत्पादितमन्युः कश्चित् कमपि व्यापादयति, किन्त्वनुनिष्पादिमरणफलकोव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव।

यद्यपि श्येनस्य हिंसात्वेऽपि वैधहिंसात्वादेव न नरकसाधनत्वं निषेधविधेस्तदितरपरत्वात् तथापि तदुपेक्ष्य प्रसङ्गात् हिंसालक्षणं विवेचयितुं समाधानान्तरमाह, 'न हीति, 'मरणफलकेति मरणप्रयोजनकेत्यर्थः, 'कूपादाविति. कूपादेरेव तत्र मरणजनकत्वेन हिंसात्वादिति भावः। 'व्यापादयति' मारयति, 'अनुनिष्पादीति, अव्यवहितानन्तर्य्यमनुशब्दार्थः, तथाच स्वाव्यवहितोत्तरभाविमरणरूपं फलं यस्य तादृशो व्यापारो हिंसेत्यर्थः. फलपदमनन्यथासिद्धत्वलाभाय, एतदेव विशदयति, 'यदनन्तरमिति यदव्यवहितोत्तरमित्यर्थः, 'एव-

---

तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमन्वयायोग्यमेवेति भावः। आपाततो मङ्गार्थंवक्तव्यमाह, 'अनुनिष्पादीति, 'अनुनिष्पादि' स्वाव्यवहितोत्तरवर्त्ति मरणं फलं यस्य। न चैवं फलपदवैयर्थ्यं, मरणजनक-तदव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिव्यतिव्यभिचारकत्वात् यत्किञ्चित्सम्बन्धेन मरणस्य तदीयत्वात् फलपददाने च जन्य-जनकसम्बन्धेन तदीयत्वलाभान्नोक्तदोषः। नन्वेवं खड्गाघातोऽपि हिंसा न स्यात् तस्याप्यव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेत्, न, 'मरणफलकेत्यत्र तादृशमरणं फलं यस्य तादृशो व्यापारो यस्येति मध्यपदलोपिसमासाश्रयणादित्येके। अन्ये तु मरणं प्राणशरीरविभागरूपं फलं यस्य स मरणफलकः।

न च श्येनस्तथा, किन्तु खड्गहननादिकमेव। अथ मरणानुकूलव्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा कूपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान-

---

कारेणानन्यथासिद्धत्वमुक्तं। 'न च श्येन' इति, तस्य मरणं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् अपूर्वखड्गाभिघातादिना व्यवधानादिति भावः। 'खड्ग-हननं' प्राणखड्गाभिघातः, प्राणखड्गाभिघातादेव प्राणशरीरसंयोग-ध्वंसः प्राणो हि खड्गाभिहत उत्क्रामतीति खड्गप्राणाभिघातस्य हननव्यापारस्य तथात्वादिति भावः। अत्र दैवात्कारणाव्यवहितपूर्व-वर्त्तिनि मरणजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशः कूप-खड्गादावतिव्याप्तिवारणायाव्यवहितोत्तरत्वमिति। नन्वेवं खड्गाभिघा-तादावव्याप्तिः प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेषस्य प्राण-शरीरविभाग-विशेषस्य वा मरणस्य तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावात् प्राण-क्रियादिना व्यवधानात्। अथात्र स्वजन्याव्यवहितत्वं नोक्तं किन्तु स्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वं, इत्यत्र स्वाधिकरणयत्किञ्चित्-

---

प्राणपरिस्पन्द एव सोऽनुनिष्पन्दी यस्य स खड्गप्राणसंयोगस्तथेत्याहुः। अपरे तु स्वाङ्गमव्यवधायकमितिन्यायेन व्यापारस्याव्यवधायकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः। 'गौरवादिति'। यद्यपि तथानुनिष्पादित्वं विशेषणमत्र तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति न गौरवं तथापि तत्पाकपरमाराभूतं न हननत्वमिति तदावश्यानुनिष्पादित्वमत्रापि विशेषणमावश्यकं वाच्यमिति आवश्यकमार्गेण मरणोद्देशांशप्रवेशाद्गौरवमुक्तं, यदि च तथापि हननत्वमेवेति नात्र तद्वि-शेषणं तदा दोषान्तरमाह, 'मरणेतीति प्रकाशः।

त्वमिति चेत्, न, एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन

क्षणाव्यवहितक्षण एव वर्त्तते इति न कोऽपि दोषः। इत्थञ्च मरणं प्रत्यनन्यथासिद्धत्वे सति मरणाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिव्यापारत्वमिति फलितार्थः, मरणञ्चात्र प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेष एव विवक्षितो न तु तादृशविभागविशेषः प्राण-शरीरयोरपि हिंसात्वापत्तेः, चरमक्रियाविभाग-संयोगानां हिंसात्वन्तु इष्टमेवेति चेत्, न, हिंसकपुरुषस्य कूप-खड्गादेश्च हिंसात्वापत्तेरिति। न च मरणं फलं यस्य स मरणफलकः प्राणपरिस्पन्द एव "सन्निपातादेव मरणमित्यायुर्वेदात् सन्निपातानन्तरं प्राणक्रियानभ्युपगमे तु सन्निपात एव सः, अनुनिष्पादी मरणफलको यस्य तादृशो व्यापार इति बहुव्रीहिद्वयगर्भकर्मधारयः, खड्गाभिघातजनकीभूतखड्गपूर्व्वदेशसंयोगनाशोऽपि हिंसैव, अनुनिष्पादित्वञ्च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणभावित्वमतो न खड्गादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यं। वैरिनिष्ठदुरितापूर्व्वमादाय श्येनस्यापि हिंसात्वापत्तेः तस्यापि मरणफलकत्वादिति मैवं, अनुनिष्पादि मरणं फलं यस्य सोऽनुनिष्पादिमरणफलकः प्राणपरिस्पन्द एव स एव व्यापारो यस्य स खड्गाभिघातादिर्हिंसेत्यर्थात् व्यापारत्वञ्च समवायिकारणातिरिक्तकारणविधया असाधारणजन्यत्वमतो न प्राणादिष्वतिव्याप्तिः, श्येनश्च न वैरिप्राणपरिस्पन्दजनको मानाभावात् किन्तु तज्जन्यदुरितापूर्व्वमेव तज्जनकं तच्च हिंसैवेति दिक्। 'गौरवादिति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वप्रवेशे गौरवादित्यर्थः। ननु भवतामपि अनुनिष्पादित्वांशस्याधिकस्य प्रवे-

श्येनाराद्धतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात् । किञ्च* हिनस्तिधात्वर्थे अवच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणं अव्यवहितफलकस्यैव व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परम्परया विक्लित्तिफलकाच्छेदनादिक्रियादावपि पचतीतिप्रसङ्गात् । अत एव खड्गाभिघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा यत्र विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यात् इति चेत्, न, प्रायश्चित्ततुल्यतार्थं हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो

प्राक् गौणमत आह, 'मरणानुद्देशेनेति', 'मारणं' इत्यः । ननु तत्र हिंसात्वाभावे दृष्टापत्तिरेव तत्कर्तुर्हन्तृत्वव्यपदेशो भाक्त इत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति', इदञ्च यथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण । शङ्कते, 'अतएवेति', 'खड्गेति', यत्र खड्गाभिघातानन्तरं व्रणपाकपरम्परया मरणं यत्रापि विषप्रयोगेण वा विलम्बेन मरणमित्यन्वयः, 'हन्तृत्वमिति' 'न स्यादित्यनेनान्वयः, दूषणान्तरमाह, 'प्रायश्चित्तादि चेति' । नन्वेवमुच्चारणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसात्वस्य भवन्मतेऽपि मरणानुद्देशेन श्येनाराद्ब्राह्मणमारणे हन्तृत्वव्यपदेशस्यापि गौणत्वस्य सुवचत्वेन विनिगमकाभावादित्यत आह, 'विनि-

* इत्यापत्तिमाशङ्क्याह, 'किञ्चेति'. शङ्कते, 'अत एवेति' । ननु तत्रापि लाघवं तथाच विनिगमकाभावादन्योद्देशश्येनाराद्धतब्राह्मणे एव हन्तृत्वव्यपदेशो गौणोऽस्तु व्रणपाकपरम्पराभूते च हन्तृत्वं मुख्यमेव तथाच-

गौणः, विनिगमकञ्च लाघवमेव। वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

---

गमकञ्चेति, यद्यपि अननुनिष्पादिलस्याधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि अस्मन्मते हिंसाधात्वर्थ एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। अव्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थ इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् विभागादिना व्यवधानात् ददातीत्यादौ व्यभिचाराच्च स्वत्वध्वंसानन्तरमेव परस्वत्वस्योत्पादात् सम्प्रदानस्वीकारविलम्बेन विलम्बात्, किञ्चैवं प्राणक्रियैव हिंसा स्यात् न तु खड्गाभिघातः प्राणक्रियया व्यवधानात् गलाञ्जसंयोगेऽतिव्याप्तिश्चेत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, कूपादौ गलाञ्जसंयोगे ऽतिव्याप्तिवारणाय 'मरणोद्देशेनेति, मरणोद्देशेन भ्रान्त्या क्रियमाणे घृतादिभक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलेति अदृष्टाद्वारकमरणप्रयोजकेत्यर्थः, प्रयोजकत्वं फलोपधानरूपं नातः स्वरूपयोग्येऽतिप्रसङ्गः, त्रिसन्ध्यं अच्युतं केशवमित्यादिस्तवपाठे गङ्गामरणफलकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकेति, न तु ब्रह्मशापादावतिव्याप्ति-

---

व्याप्तिर्गलजलमज्जनमरणेऽतिव्याप्तिश्चेत्यपरितोषादाह, 'वस्तुतस्त्विति, तन्मरणोद्देशेनेति बोध्यं तेन विष्णुममरणोद्देशे च्छिन्नमारणाय च्छतब्राह्मणोऽपि न ब्राह्मणवधः। न चैवमन्यब्राह्मणोद्देशच्छिन्नमारणेन तदन्यब्राह्मणे च्छतेऽपि ब्रह्मवधो न स्यात्तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं। इष्टापत्तेरित्येके।

वारणाय नत्, तस्यापि हिंसात्वे इष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तादिक्लेशस्य वाचनिकत्वात् ।

सोन्दड़ोपाध्यायस्तु सकलरिपुक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः(1) अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात् तद्वारणायादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसेति परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वदा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगानेन तत्र शिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजनकतावच्छेदकरूपमेव इह लक्ष्यं । न च हिंसामात्रं तथा, तस्य सर्व्वसाधारणत्वात्, किन्तु मरणकर्तृत्वं नरकविशेषजनकमतः क्रतुरेव अपवादो नान्यत्र, कर्तृत्वञ्च अदृष्टाद्वारकतदनुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वं अन्यथा घटभोक्तृघटकर्तृत्वापत्तिरतो नादृष्टाद्वारकेति व्यर्थं, तत्र श्येनमपि वारयति न तु तदर्थं तदुपात्तमित्याहुः । तन्न, 'ननु श्येन इत्यादिना हिंसालक्षणस्यैव प्रकृतत्वात्

(1) सकलोपद्रवदाहककामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरिति ग० ।

श्येनयागजन्योद्देश्यकश्येनयागजन्यफलकव्यापारत्वेन श्येनस्य हिंसात्वापत्त्या-प्रत्यवायादीत्यर्थः । 'यदि चेति, ननु यदि सामान्यतो लाभ्यङ्गः समुद्दिश्य कृतस्तदा प्रथमविशेषणेनैव वारितः, यदि च तदुद्दिश्य कृतस्तदा असम्भवः इष्टमरणस्यानुद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वे वा श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचत्वात्, कथं तदुपष्टम्भेनादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमिति चेत्, अत्र ब्रूमः, सकलारिष्टक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरदृष्टद्वाराऽपि रिपुमरणहेतुत्वात् तद्वारणार्थमदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकं तस्य रिपुमरणोद्देशेनैव अनुष्ठीयमानतया तद्विशेषणेनावारणात्, न हि श्येनवत् सोऽपि हिंसेत्यपि

श्चादृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा। यदि चादृष्ट-द्वारापि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा सप्तमीतैला-

तस्या एव नरकजनकत्वात्। न चातिप्रसङ्गः, सम्बन्धविशेषेण तद्भङ्गात्। किञ्चादृष्टद्वारकमरणानुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वात् मा भूदसौ मरणकर्त्ता हिंसाकर्त्ता च श्येन वार्य्यतामिति कुतो न श्येनो नरकविशेषहेतुः।

केचित्तु श्येनेनाभिचरन् यजेतेतिश्रुत्यर्थबाधभिया श्येनवारणार्थोक्तविशेषणमित्याहुः। तदसत्, कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमेव विधिना बोध्यते न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वादिति श्येनाभिचरतेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः।

'मरणसाधनं' मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरत्रापि, यद्वा श्येनस्य मरणजनकव्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायेणेदं। 'तदा सप्तमीतैलेति। न च सप्तमीतैलाभ्यङ्गो न इष्टभार्य्यामरणोद्देशेन कृत इति प्रथमविशेषणेनैव स वारित इति वाच्यं। वैराग्यादिना तद्-

परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वथा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च। अतएवाविशानेन सर्व्वेषां तत्र प्रवृत्तिरपि तदसदुद्देश्यकत्वतैलाभ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारणायायमिदं। न चेष्टमरणमनुद्देश्यमेवेति वाच्यं। वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति।

केचित्तु स्तुत्यर्थवादभयेनैव श्येनस्यावश्यवारणीयतया अदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकमिति सप्तमीतैलाभ्यङ्गोवारितोऽपि पुनर्वार्य्यते न तु तद्वारणार्थमेव विशेषणमित्याहुः।

भ्यङ्गस्यादृष्टद्वारा इष्टभार्य्याविनाशहेतुत्वादभ्यङ्गकर्त्तु-
र्हिंसकत्वापत्तिः । अतएव कूपादौ गोमरणेऽपि न
वधकर्तृत्वं तत्कर्त्तुः, गललग्नान्नमरणे न भोक्तुर्न वा
परिवेषयितुरात्महन्तृत्वं ब्रह्महन्तृत्वं वा व्रणपाकपर-
म्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव न

द्देशेन कृतत्वेनाभ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारणाय तदुपादा-
नात् । इदमापाततः उद्देश्यत्वे श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति
परेण सुवचत्वात् किन्तु विभज्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गो बोध्यः ।
मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं
परिवेषयितुर्ब्राह्मणहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'व्रणपाकेति खड्गाभिघातान-
न्तरं व्रणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विष-
प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यत्र मरणं तत्रापीति शेषः । तत्रापि

यत्तु नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-
त्वान्नरकविशेषहेतुत्व न मरणानुकूलव्यापारमात्रं अकामकृते तत्प्रसङ्गात्
अभाङ्गमलत्वात् तद्व्यापारकर्त्तुरेव तन्नरकविशेषभागित्वात् कर्त्ता च त-
दिच्छापूर्व्वकतद्विषयककृतिमान् तु तद्विषयककृतिमन्मात्रं अतएव तत्र
व्यपदेशो मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्व्वकत्वं
तथादृष्टाद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारककृतेः कर्तृत्वानिर्व्वाहकत्वात्, अतएव
घटभोक्ता न तत्कर्त्तेति व्यवह्रियते, तथाच नरकविशेषजनकताप्रयोजकं
तद्व्यापारकर्तृत्वमिति कर्तृत्वनिर्व्वाहार्यैतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता
मरणं प्रत्यकर्तृत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारकर्तृत्वबाधकाभावात् । न हि मरणा-

त्वन्तुनिष्पादिमरणफलकत्वं गलग्रहमात्रमरणे स्वहन्तृत्वापत्तेः। अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचेन हते ब्राह्मणे ब्रह्महन्तृत्वं न स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेः व्यपदेशस्तु

खड्गाभिघातादिरदृष्टाद्वारा मरणप्रयोजकत्वात् तदुद्देशेन कृतत्वाच्चेति भावः। पूर्व्वोक्तलक्षणपरित्यागे हेतुमाह, 'न त्विति, 'गलग्रहेति। न च सा हिंसैव प्रत्यवायाभावस्तु वाचनिक एव यथा स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पापभागिति[1] वाच्यं। तथा व्यवहारापत्तेः, प्रत्यवायाभावान्न व्यवहार इति चेत्, न, सति व्यवहार्य्ये तस्याकिञ्चित्करत्वात् वैधपशुघातस्य हिंसात्वव्यवहाराच्च। न चैवं तत्स्मृतिवैयर्थ्यं तस्य हिंसात्वाभावेन प्रत्यवायजनकत्वस्याप्रसक्तत्वादिति वाच्यं। न्यायमूलत्वस्याप्यत्रवदुपपत्तेः। 'इष्टापत्तेरिति। न चैकमेव ब्राह्मणमुद्दिश्य क्षिप्तनाराचेन तदतिरिक्तब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मवधो न स्यात् तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं। ब्राह्मणमरणोद्देश्यकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया अनुगतहिंसायास्तत्राप्यनपायात्, न हि चैत्रादिविशेषघटिता ब्रह्महिंसा,

(१) न दोषभागितीति क०।

कूपखननयागान्तर्गतव्यापारस्यत्वात्योऽपि कर्त्तव्यो क्वचिददृष्टद्वारकत्वं। न च मरणकर्तृत्वमेव नरकविशेषजनकमिति वाच्यं। खड्गाघातादिना यत्र मरणं तत्रापि नरकापत्तेः। न हि प्राण-शरीरविभागादिरूपे मरणे अस्मदादेः कर्तृत्वं, तदुपादाने गौरवादस्मदादिज्ञानाजन्यत्वादिति प्रकाशः।

गौणः प्रयोगो लक्षणयापि समर्थयितुं शक्यते तत्पक्षेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमकं। अतएव* अतदुद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्ताद्युक्तं।

अननुगमापत्तेः। ननु व्रणपाकपरम्परया मृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु तथाचानुनिष्पादिमरणफलकव्यापारत्वरूपमेव हिंसात्वमस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह, 'प्रयोग' इति, 'तत्पक्षे' अनुनिष्पादीत्यादिलक्षणपक्षे, 'अतिप्रसङ्ग' इति, गलग्रहात्ममरण इति शेषः। 'अतएव' गौणहिंसाव्यवहारादेव। न चैवं पित्रा मात्रा वा शिक्षार्थं चपेटप्रहारादिना दैवात् मृते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् तन्मरणोद्देशेनाकृतत्वादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः प्रत्यवायोऽपि न तत्र तथाच स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न दोषभाक्" इति। तच्च मरणं प्राणस्य क्रियाविशेषो वा विभागविशेषो वा संयोगध्वंसविशेषो वा। न चैतेष्वेकतर इति वाच्यं। अन्यतमोद्देशेन कृतेऽव्याप्तेः, सर्वमिति चेत्, न, एकमात्रोद्देशेन कृतेऽव्याप्तेः। न च हिंसापदस्य नानार्थता, मा हिंस्यादित्यादिश्रुतौ हिंसापदार्थस्याननुगतस्यानिर्वचनात्, अन्यतम इति चेत्, न, तथापि मरणसमशीलं शिरश्छेदादिकमुद्दिश्य कृते व्यापारेऽव्याप्तिः। नैवं, मरणपदेनाच शिरश्छेदादिकमन्तर्भाव्यान्यतमस्य उक्तत्वात्।

* मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति। ननु व्रणपाकपरम्परामृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह,

अपरे तु अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य

हरिनाथोपाध्यायलक्षणं दूषयितुमाह, 'अपरे त्विति, मरण-साधनत्वमात्रोक्तौ खड्गकारस्य खड्गघटनाद्वारा हिंसात्वापत्तिः अत-उक्तं 'कृत्यान्तं, तस्य तु नरान्तरव्यापारः खड्गप्राणाभिघात एव द्वारमिति नातिप्रसङ्गः तथात्वेऽपि अन्ने विषप्रयोगेऽव्याप्तिः तत्र हि नरान्तरव्यापारो भोजनमेव द्वारमतः 'अनभिसंहितेति, भोज-नन्तु अभिसंहितमेवेति अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषप्रयो-गात् अतएव परद्वारा विषं दत्वा मारणेऽपि गतं विशिष्टव्यतिरे-कात्, अनभिसंहितप्राणक्रियाद्वारक-खड्गाभिघातादिसङ्ग्रहाय 'नरा-न्तरेति हिंसकत्वेनाभिमतभिन्ननरेत्यर्थः, प्राणक्रिया तु न नरव्या-पारः प्राणस्य नरत्वाभावात् प्राणक्रियाया अपि परम्परया हिंसक-नरस्यैव व्यापारत्वात्तद्वारकत्वादव्याप्तिरतो हिंसकभिन्नेति। यद्वा दैवाद्ब्राह्मणमरणसाधनस्य अन्योद्देशेन निक्षिप्तशरादिक्रियायाः सङ्ग्र-हाय हिंसकभिन्नेति, अन्यथा तत्क्रियायाः अनभिसंहितनर-व्यापारः परम्परया हिंसकनरजन्यब्राह्मणप्राणशराभिघात एव तस्यैव द्वारत्वादव्याप्त्यापत्तेः, इत्यञ्च ब्राह्मणप्राणशराभिघातो न हिंसकन-रभिन्नव्यापारः प्राण-शरयोर्नरत्वाभावात् ब्राह्मणस्य तु तदजनक-त्वात्, अभिसंहितनरान्तरव्यापारं द्वारीकृत्येत्युक्तौ खड्गघातादाव-

---

'प्रयोग इति, 'तत्पश्च इति, अनुनिष्पादीत्यनेनेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्ग इति, [illegible] इति शेषः,। 'अनभिसंहितेति विशिष्याऽनभिसंहितेत्यर्थः, प्रकृते तु नरान्तरस्य वैरिणो व्यापारो विशेषाकारेणाभिसंहित एव द्वार-

मरणसाधनं हिंसा खड्गकारस्यानभिसंहितनरान्तर-व्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि नरान्तरव्यापारो नाभिसंहितः किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः। विषस्यान्ने प्रक्षेपेण नरान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषप्रयोगादिति हिंसैवान्ने विषप्रयोग इति। तन्न।

व्याप्तिरिति नञ्द्वयं। न च दैवात्सम्भिहितेन्द्रमरणसाधनेऽन्योद्देशकं-कूपादावतिव्याप्तिः तस्यानभिसंहितमरणव्यापारद्वारकत्वेऽपि अन-भिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारकत्वाभावादिति वाच्यं। नरपदस्य प्रा-णिमात्रपरत्वात्। न चैवं श्येनोऽपि हिंसा स्यात् अपूर्वस्यानभि-संहितत्वाभावादिति वाच्यं। अस्मिन्मते तस्यापि लक्ष्यत्वात् श्रुतिस-ङ्गतिस्वीकारीत्यैव। खड्गकारेऽतिव्याप्तिमुद्धरति, 'खड्गकारस्येति, खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'तस्य हीति, 'न घातकः,' खड्गघटनामादायेत्यादिः। यद्वा खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'खड्गकारस्येति, करणं कारः घटनेति यावत्, 'तस्य हीति तत्कर्तुरित्यर्थः. यथाश्रुते 'खड्गकारो न घातक इत्यभिधानासङ्गतेः। ननु अनभिसंहितत्वं मरणहेतुत्वे-नानभिसंहितत्वं विवक्षितमतः परिवेषके न प्रसङ्ग इत्यत आह,

---

मिति न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः। अत्र श्येनोऽपि सङ्ग्राह्य एवेत्यन्ये। साक्षाद्यत्र मरणं तत्परिग्रहाय नञ्द्वयं, मरणसाधनमित्युक्ते खड्ग-

गलग्रहकवलाद्यत्र मरणं तत्र परिवेषयितुर्घातक-
त्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यं इत्यभिसन्धाय परिवेषणा-
द्भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितनरान्तरव्यापार-
सहकारीकृतं मरणानुकूलान्नभक्षणानुष्ठानात्। अत-
स्तथाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा श्येन-
पाकपरम्परया मृते तु हन्तृत्वं व्यापारस्याव्यवधायक-
त्वादिति निरस्तं।

स्यादेतत् नेष्टसाधनता विधिः नित्ये सन्ध्योपास-

'भोक्तुरिति, 'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेरेवेत्यर्थः, 'व्यापार-
स्याव्यवधायकत्वादिति, तथाच श्येनोऽपि हिंसैव व्यापारस्याव्यवधा-
यकत्वादिति भावः। न चानुमित्यादौ पौनरुक्त्यं, तत्राव्यव-
धानमात्रं मरणे विवक्षितं अत्र तु व्यापारेतरेणाव्यवधानमिति
भेदात्। यद्वा पूर्वलक्षणे मरणपदं विभाग-संयोगध्वंसयोरपि यत्
परं तदर्थपरमत्र वियोगपदमिति भेदः।

मीमांसकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'विधिः' विधिप्रत्ययार्थः, 'न

कारस्यापि हिंसापत्तिरित्यत उक्तं, 'नरान्तरव्यापारसहकारीकृत्येति, अत्रे
विषप्रयोगेऽव्याप्तिवारणाय 'अनभिसंहितेति, अन्योद्देशे विषदानेन
हन्तृत्वपरिहाराय तदभिधानं। मद्व्यापारोऽस्य मरणं जनयति-
त्येवमाकारकमभिसन्धानं विवक्षितमिति परिवेषणे नातिप्रसङ्ग इत्यवधे-
यम्, 'भोक्तुरिति, तत्र नरान्तरव्यापारेणैव विशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः।
'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वं स्यादित्यर्थः, 'अव्यवहितेति, पूर्वं कारा-

नादौ फलाभावात्। अथ नास्त्येव तत् नित्यं यत्रार्थ-वादादिकं विधिवाक्ये वा न फलं श्रुतमस्ति "सन्ध्या-मुपासते ये तु सततं संशितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनं" इत्यादर्थवादात् "दद्या-दहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" इत्यादिविधि-वाक्यश्रवणाच्च, फलाचिन्तयानुच्यते, यत्र न फलश्रुति-स्तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्, न, काम-नोपाधिकार्यत्वेन यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गादहरहः-

---

फलमिति, 'फलाचिन्तया' प्रौढ्या, वस्तुतः सर्वत्रैव फलश्रुतिरस्त्येवेति भावः। 'कामनोपाधिकार्यत्वेनेति फलकामनाजन्यकृतिसाध्यत्वेने-त्यर्थः, 'यागवत्' काम्ययागवत्, 'नित्यताभङ्गेति शौच-तत्काल-जीवित्वादिविशिष्टद्विजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्यताया भङ्ग-प्रसङ्गादित्यर्थः, 'मात्रपदं व्यवच्छेदार्थकं, कथं सन्ध्यावन्दनस्य तादृश-नित्यता कथं वा तद्भङ्ग इत्युभयमुपपादयति, 'अहरहःश्रुत्या हीति अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुत्येत्यर्थः, 'तत्कालेति सन्ध्यावन्दनत्व-सामानाधिकरण्येन शौच-तत्तत्कालजीवित्वविशिष्टद्विजमात्रप्रत्येककृति-साध्यत्वमवगतमित्यर्थः, एकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वञ्च

व्यवधानं इहान्यथासिद्धिप्रयोजकव्यवधानाभाव इत्यपौनरुक्त्यं। अतएव वधपाकपरम्परास्थले तत्र गौणो हन्तृत्वव्यपदेश इत्युक्तं, अत्र च हन्तृत्वं मुख्यमेवेत्याह, 'तत्रेति, 'दद्यादिति, तथाच नित्यश्राद्धे पितृगतप्रीतिरेव

श्रुत्या हि तत्कालजीविमात्रकृतिसाध्यं सन्ध्यावन्दन-

तान्यसन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दने विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधात् शेष-तत्कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणतया पदाध्याहारादर्थाध्याहाराद्वा तल्लाभः वीप्सा च तात्पर्य्यग्राहिकेति भावः। अन्नालस्याभावस्य द्विजविशेषणत्वं द्रष्टव्यं,[१] अन्यथा बाधापत्तेः। न चैवमालस्यादिना सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यं। प्रत्यवायबोधकवाक्ये आलस्याभावादेरप्रवेशात्। न च सन्ध्यावन्दनत्वसामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वबोधने सन्ध्यावन्दनमात्रस्य कर्त्तव्यत्वं न प्राप्तं सन्ध्यावन्दनत्वावच्छेदेन तदुपगमे बाधः भाविसन्ध्याकालजीवित्वादिविशिष्टभाविद्विजकृतिसाध्यत्वस्यातीतसन्ध्यावन्दने विरहात् एकपुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्यापरपुरुषीयसन्ध्यावन्दने विरहाच्चेति वाच्यं। तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दन एव सम्भवेन सन्ध्यावन्दनत्वसामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वावगमेऽपि फलतः सन्ध्यावन्दनमात्रस्य कृतिसाध्यतावगमात् सर्व्वेषामेव सन्ध्याकालानां प्रातिस्विकरूपेण जीवित्वविशेषणतया प्रवेशात्, न ह्येकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वमन्यसन्ध्याकालीनवन्दने सम्भवति, विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य

(१) आलस्याभावस्यापि द्विजविशेषणं द्रष्टव्यमिति ग०।

कर्म्मत्वमित्यर्थः, यावज्जीव-नैमित्तिकानुष्ठानस्यावश्यं अल्पलोकावाप्तिफलकत्वेऽपि

मवगतं, कामनोपाधिकार्य्यत्वे च यदा फलकामना नास्ति तदा तत्समय एव तत्कर्त्तव्यता न स्यात्, न हि तत्काले फलकामनावश्यम्भावः, प्रमाणाभावात् । किञ्च प्रथमप्रवृत्तेतरनिरपेक्षाहरहःश्रुत्या जीवि-

तब बाधादिति भावः । 'कामनोपाधिकार्य्यत्वे चेति फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे चेत्यर्थः, 'यदा' यस्मिन् काले 'फलकामना नास्ति' यत्पुरुषस्य फलकामना नास्ति, 'तदेति, 'तत्समये तदा तत्कर्त्तव्यतैव न स्यादिति योजना, 'तत्समये' इत्यस्य च सन्ध्याकालः समयो यस्येति व्युत्पत्त्या तत्सन्ध्याकालवन्दन इत्यर्थः, 'तत्कर्त्तव्यतेत्यस्य च तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टस्य तत्पुरुषस्य तत्कर्त्तव्यतैवेत्यर्थः, 'न हीति, 'तत्काले' सन्ध्याकाले, 'फलकामनावश्यम्भावः' शुचि-तत्काल-जीवित्वादिविशिष्टमात्रस्यैव फलकामनावश्यम्भावः[१] । सन्ध्यावन्दनस्य फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह, 'किञ्चेति, 'प्रथमप्रवृत्तेति प्रथमोत्पन्नेत्यर्थः, 'इतरनिरपेक्षेति शाब्दानुभवजनने वाक्यान्तरनिरपेक्षेत्यर्थः, यद्वा इतरनिरपेक्षः सन् प्रथमप्रवृत्तेति योजना, अर्थवादनिरपेक्षः सन् प्रथमशाब्दबोधजनकेत्यर्थः,[२] 'जीविमात्रस्याधिकारोऽवगत इति सन्ध्यावन्दनत्वसामा-

(१) तत्पुरुषीयतत्फलकामनासत्त्वनियम इति ख० ।

(२) अर्थवादनिरपेक्षा सती प्रथमशाब्दबोधजनिकेत्यर्थ इति क० ।

प्रौढिवादेनाह, 'कृत्वेति अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः । 'प्रथमेति, नियोगविधि-

मावस्याधिकारोऽवगतस्तथा च तत्सापेक्षचरमप्रवृत्त्यर्थवादोपनीतफलकामस्य न तत्राधिकारः प्रथमप्रवृ-

नाधिकरणत्वेन शौच-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टस्य सर्वस्य प्रत्येककृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, 'तत्सापेक्षेति, भवन्मते अहरहःश्रुतिबोधितं यत् सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं तत् किमित्याकाङ्क्षायां[१] अहरहःश्रुतिसापेक्षः सन् चरमप्रवृत्तिचरमं शाब्दबोधजनकोयोऽर्थवादः तदुपनीतं यत् फलं तत्कामस्य, 'न तत्राधिकारः' न कृतिसाध्यत्वावगम इत्यर्थः, 'विरोधात्' अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

मिश्रानुयायिनस्तु ननु अर्थवादबलात् कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वे अवगते[२] विशेषणीभूतकामनाया अपि तच्छौचस्य कृतिहेतुत्वसिद्धौ अहरहःश्रुतिसिद्धजीविमात्रकृतिसाध्यत्वमेव जीविमात्रस्य तदानीं तत्कामनावश्यम्भावे मानमित्यतोऽर्थवादात् कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वावगम एव न सम्भवतीत्याह, 'किन्त्विति, 'अहरहःश्रुतिविरोधादिति अहरहःश्रुत्या कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकीभूतायाः कीदृशस्य तत्कृतिसाध्यमित्याकाङ्क्षाया विघटकत्वादित्यर्थः, अहरहःश्रुत्या प्रथमतो जीवित्वादिविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वावगमे तादृशाकाङ्क्षाया असम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) अहरहःश्रुतिबोधितं सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं किमित्याकाङ्क्षायामिति ग० ।
(२) सिद्ध इति क० ।

त्तादौ प्रवर्त्तत इत्यभ्युपगमादिति भावः । 'तत्सापेक्षेति, नियोगफलाकाङ्क्षायामस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रथमेति, उपजीव्यविरोधादित्यर्थः, नन्वेवं

ताहरस्तुःश्रुतिविरोधान्नित्ये फलश्रुतेरर्थवादस्य च स्तुतौ तात्पर्य्यं । अतएव प्रत्यवायपरिहारोऽपि न फलं तत्कामनोपाधिकार्य्यत्वे नित्यताक्षतेः । किञ्च नित्ये कर्त्तव्यताबोधनात् प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्ति विधेः

नन्वेवं "दद्यादहरहः श्राद्धमित्यत्र फलश्रुतेः "सन्ध्यामुपासते ये त्वित्यर्थवादस्य च का गतिरित्यत आह, 'नित्यइति, 'फलश्रुतेः' विधिवाक्ये फलश्रुतेः, 'अर्थवादस्य चेति फलबोधकार्थवादस्य चेत्यर्थः, 'स्तुतौ' स्तुतित्वे, 'तात्पर्य्यं' वक्तुरभिप्रेतत्वं, 'तत्कामनोपाधीति प्रत्यवायपरीहारकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे इत्यर्थः, 'नित्यताक्षतेरिति शौच-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टद्विजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्यतायाः भङ्गापत्तेरित्यर्थः। प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे अन्योन्याश्रयोऽपि भवतीत्याह, 'किञ्चेति ।

मिश्रानुयायिनस्तु 'नित्यताक्षतेः' प्रत्यवायज्ञानं विना प्रवृत्ति-विषयत्वाभावापत्तेः । ननु प्रत्यवायाप्रतिसन्धाने तत्कारणं नास्त्येवे-त्यचेष्टापत्तिरित्यतोऽन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, 'किञ्चेत्याहुः ।

'नित्य इति, 'कर्त्तव्यताबोधनात्' विधिना कर्त्तव्यताबोधनात्, 'प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्तीति न प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायज्ञा-नमस्तीत्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, 'कर्त्तव्यत्वं'

फलश्रुतेः का गतिरित्यत आह, 'नित्य इति, सा च विधिशक्तिमवसीदन्ती-मुत्तम्भाति तदुक्तं "विधिशक्तिरवसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यत इति,

कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं, विधिश्च फलाभावेन प्रथमं मूक एव, एवञ्च प्रत्यवायप्रमितौ विधिप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवाय-कल्पनं इत्यन्योन्याश्रयः ।

विधेरहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति सन्ध्यावन्दनकरणाभावस्य वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभावत्वज्ञाने इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनमिति तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना प्रतिदिनविहित-तत्करणाभावस्य[१] प्रत्यवायजनकत्वबोधनादिति भावः । 'फलाभावेनेति प्रत्यवायज्ञानाभावात् विशिष्य प्रत्यवायपरीहाररूपफल-ज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं मूकएवेति प्रथमं तव मते कृतिसाध्यत्व-ज्ञानजननासमर्थ एवेत्यर्थः, तव मये इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थतया इष्टसाधनत्वं विहाय कृतिसाध्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः । 'प्रत्यवायप्रमिताविति विशिष्य प्रत्यवायोपस्थितावित्यर्थः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः प्रतिदिनकार्य्यताज्ञानं, 'कर्त्तव्याकरण इति वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकारणाभावत्वज्ञान इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानुमानं, 'अन्योन्याश्रय इति । यद्यपि प्रमाणा-

---

(१) प्रतिदिनविहितकर्म्माकरणाभावस्येति ग० ।

'विधिश्चेति, त्वन्मत इति शेषः । 'कर्त्तव्येति, "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना

कारादिविशिष्ट प्रत्यवायानुपस्थितावपि विधिजन्योपस्थितित एव विशिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वावगमसम्भवः विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावश्च। तथापि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया विधितोन विशिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वोपस्थितिसम्भवः न वा विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधसम्भवः विशिष्य फलेन समभिव्याहारादिनान्वयबोधजननं विना इष्टसाधनताबोधजनकत्वस्य विधेरव्युत्पन्नत्वात्। अतएव स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ यागः स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनमित्यन्वय इत्यभिमानेनेदं। वस्तुतस्तु विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावः, अन्यथा विश्वजित्स्थलेऽपि प्रथमं सामान्यत इष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् परन्तु प्रत्यवायपरीहारस्य फलत्वे प्रागुक्तनित्यत्वाक्षतिः परीहारस्य नित्यतया फलत्वासम्भवो वा अत्यन्ताप्रदोषो बोध्य इति सम्प्रदायः।

केचित्तु 'न प्रत्यवायं प्रमाणमिति' न तत्करणाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वे मानमित्यर्थः, 'विधेरिति' पञ्चमी, 'अत' इत्यादिः, 'कर्त्तव्यत्वं' अहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति' प्रतिदिनकर्त्तव्यत्वेन वेदबोधिताकरणत्वेन हेतुनेत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तत्करणाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वकल्पनं, 'फलाभावेनेति, प्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वान्वयासम्भवेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्व्वं, 'मूक एव' तव मते शाब्दबोधाजनक एव, भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टफलसाधनत्वस्य विध्यर्थ-

अपरे तु न विधेः कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं येनान्योन्याश्रयः किन्तु निन्दार्थवा-

---

तया फलसाधनत्वमबोधयित्वा कृतिसाध्यत्वबोधनेऽप्यसामर्थ्यात् । न च सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं सन्ध्यावन्दने प्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वान्वय एव कुतो न सम्भवतीति वाच्यं । विधिवाक्ये प्रत्यवायपरीहाररूपफलश्रुतेरभावेन सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानस्यैव सन्ध्यावन्दनादिनिष्ठप्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वप्रतीतौ तात्पर्य्यग्राहकत्वात् तत्परीहारसाधनत्वप्रतीतौ तज्जनकीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषयत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताज्ञानाभावाच्चेति भावः । ननु सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानानन्तरमेव विधेः प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'प्रत्यवायप्रमितौ' अकरणनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वप्रतीतौ, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः शाब्दबोधः, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थ इति प्राञ्चः ।

'कर्त्तव्यत्वमवगम्येति, 'कर्त्तव्यत्वं' कृतिसाध्यत्वे सति प्रत्यवायपरिहाररूपफलजनकत्वं, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति सम्प्रदायमते प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, केषाञ्चिन्मते तु सन्ध्योपासनाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'निन्दार्थवादेन' निन्दार्थ-

---

विहिताकरणस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वबोधनादिति भावः । 'निन्दार्थवादेनेति,

देन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनस्य प्रकृत्यर्थस्य ताव-द्व्यापारस्वरूपस्याभावः प्रत्यवायहेतुरवगतः, तथाच सन्ध्योपासनाभावः प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनं, तद-भावः सन्ध्योपासनं दुःखसाधनाभावत्वेन फलं, प्राय-श्चित्ते पापध्वंसवदिति तत्साधनत्वेन कृतिर्बोध्यते वि-धिना। न चैवं प्रत्यवायपरिहार एव फलमस्त्विति वाच्यं। परिहारस्य प्रागभावरूपत्वेन अनादितया

वादविषयत्वेन, 'प्रायश्चित्तोपदेशेन' प्रायश्चित्तविधिविषयत्वेन, 'प्रकृ-त्यर्थस्येति "नोपास्ते यस्तु पश्चिमामित्यादावुपास्तिधात्वर्थस्येत्यर्थः, 'फलं' दृष्टं, 'प्रायश्चित्ते' प्रायश्चित्तस्य, 'तत्साधनत्वेनेति सन्ध्योपा-सनरूपेष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कृतिः' सन्ध्योपासनविषयिका कृतिः, कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव च प्रवर्त्तकमिति भावः। 'न चैवमिति, 'एवं' उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाभावे, 'प्रागभावरूपत्वेनेति अत्यन्ता-

---

यद्यपि तस्य साक्षान्न प्रत्यवायहेतुत्वं विषयस्तथापि तादृशार्थवादविषयत्वस्य प्रत्यवायहेतुत्वव्याप्यत्वात् तेन लिङ्गेन तद्बोधनादिति भावः। 'प्रायश्चित्तेति तद्विषयत्वस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः। सन्ध्योपासनाभावप्रायश्चित्तमिति शब्दात् प्रतीते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपदार्थालोचने क्रियमाणे "प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति तदर्थसङ्केतग्राहकार्थवादप्रवृत्तौ पाप-नाशककर्मप्राप्तौ पापस्य हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितस्य सन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतु-ताग्रह इति भाव इत्यन्ये। इष्टसाधनत्वमुपपादयति, 'तत्साधनत्वेनेति, तत्-कृतीष्टसाधनताज्ञानस्यैव तत्र प्रवर्त्तकत्वमिति मतेनेदं। 'न चैवमिति, 'एवं'

असाध्यत्वात्। न च उपासनाकरणं प्रत्यवायहेतुर्नोपासनाभावः तथाच दुःखसाधनाभावत्वेन कृतिरिष्टा न तूपासनमिति वाच्यं। निन्दार्थवादस्योभयत्र सत्त्वेन उभयस्यापि तथात्वादिति, तन्न, एवमपि काम्यत्वे नित्यताक्षतिप्रसङ्गात्। किञ्च "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मे"त्यादिना "नोपास्ते यश्च पश्चिमामित्यादिना च करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोध्यते न तु तद्विषयाभावस्य, अन्यथा अकर्त्तुः प्रत्यवायो नान्यस्येति कथं

भावरूपत्वेन वेति शेषः, 'असाध्यत्वात्' सन्ध्योपासनाद्यजन्यत्वात्। 'कृतिरिष्टेति उपासनागोचरकृतिरिष्टेत्यर्थः, तथाच उपासनागोचरकृतिसाधनत्वमुपासनागोचरकृतौ बाधितमिति कुतोविधिरिति भावः(१)। 'उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभाव-तत्करणाभावयोरुभयोरेवेत्यर्थः, 'काम्यत्वे' सन्ध्योपासनारूपफलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे। 'किञ्चेति, 'नोपास्ते इत्यत्राख्यातार्थकृतौ नञर्थान्वयादिति भावः। 'अन्यथा' विषयाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे, 'नान्यस्येति न कर्त्तु-

(१) कुत एवेदमिति भाव इति पा०।

प्रत्यवायपरिहारस्योक्तमत्या प्रथमोपस्थितत्वे, 'कृतिरिष्टेति तथाच कृतावपि नेष्टसाधनतान्वय इति भावः। 'उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभावे तत्करणे चेत्यर्थः, "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितं। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"॥ इत्यादेरुभयसाधारणत्वादिति भावः। 'नोपास्ते इति आख्यातस्य कृतिपरत्वान्नोपासनाविषयककृतिमानित्यर्थः। ननु विषयाभावेऽपि निन्दार्थवाद इत्यत आह, 'अन्यथेति, तथाचानन्यगतिका तत्रापि

स्यात् विषयाभावस्य साधारण्यात् । वस्तुतस्तु कृति-साध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकत्वेन निर्व्यूढं । न च कृतौ कृतिसाध्यत्वमस्तीत्यतो न किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु[१] नित्यापूर्व्वप्रागभावो दुरितद्वारा दुःख-

रित्यर्थः, 'विषयाभावस्येति उपासनारूपक्रियाया अभावस्येत्यर्थः, 'साधारण्यादिति उपासनाकर्त्तुरात्मन्यपि सत्त्वादित्यर्थः, क्रियाया: आत्मन्यसमवायादिति भावः । न च स्वजनककृत्याश्रयत्वलक्षण-परम्परासम्बन्धेन तदभावोऽहेतुरिति वाच्यं । तादृशस्य सम्बन्धत्वे अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च मानाभावादिति हृदयं । यद्वा एतदस्वरसेनैवाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'कृतिसाध्यत्वे सतीति कृतिसाध्यत्व-विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः, 'निर्व्यूढं' न्यायमते निर्व्यूढ़ं । 'न च कृताविति, तथाच विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य तत्रासम्भवात् कुतस्तद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थे इष्टसाधनत्वान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन अत्र कृतौ तदन्वये व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि द्रष्टव्यं । 'एतत्' अपरेतुमतं ।

'नव्याः' नैयायिकनव्याः, 'नित्येति नित्यजन्यापूर्व्वस्य प्रागभाव-

(१) नवीनास्त्विति क० ख० ।

करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे तात्पर्य्यं । 'विषयेति मार्ज्जनादिक्रियायाः शरीरनिष्ठत्वेन कर्त्तर्य्यपि तद्विरहादित्यर्थः । अस्तु चोक्तगत्या उपासनस्यैवे-ष्टत्वेन तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं तथापि कृतिसाध्यत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह, 'वस्तुतस्त्वितीति प्रकाशः ।

साधनं तदभावोऽपूर्व्वं दुःखसाधनाभावत्वेनेष्टं तत्साधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च सन्ध्योपासनं विधीयते इति, तन्न, निन्दार्थवादादिना सन्ध्योपासनाभावस्तदकरणं वा प्रत्यवायहेतुरवगतो न त्वपूर्वाभावः प्रथमं

इत्यर्थः, एतत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनजन्यापूर्व्वस्य प्रागभावः कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्तत्सन्ध्याकालसहकृतः सन् दुरितजनकः तेन प्रागभावस्यानादित्वेऽपि न सततं दुरितोत्पत्त्यापत्तिः। एकसन्ध्योपासनजन्यापूर्व्वप्रागभावस्य प्रतिसन्ध्याकालसहकारेण दुरितजनकत्ववारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासनविशेषणं, सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया चरमदण्डकृतसन्ध्यावन्दनकस्यापि प्रथमदण्डे दुरितोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषानुधावनं, कार्य्यतावच्छेदकञ्च सन्ध्याकालभेदविभिन्नदुरितनिष्ठवैजात्यमेव तेन न परस्परं व्यभिचारः। न चैवमपि सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया दण्डद्वयमेवाकृतसन्ध्यावन्दनकस्य धारावाहिकदुरितोत्पादापत्तिरिति वाच्यं। तत्तत्सन्ध्याकालजन्यदुरितविशेषोत्पत्तिं प्रति तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वविशिष्टीभूय तादृशदुरितविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। 'निन्दार्थवादादिनेति "नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्" इत्यादिनिन्दार्थवादविषयत्वादिनेत्यर्थः, 'सन्ध्योपासनेति तत्तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनस्य तादृशस्य सन्ध्योपासनकरणस्य वा अभाव इत्यर्थः, 'प्रत्यवायहेतुरिति कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्ब-

---

विधेरिष्टसाधनत्वबोधानन्तरं किमर्दिष्टमित्याकाङ्क्षायां अपूर्व्वकल्पनमित्याह,

प्रमाणाभावेन तदनुपस्थितेः विधेः* इष्टसाधनत्वबोधकत्वात् परिशेषेणापूर्वमिष्टं कल्प्यत इति चेत्, तर्हि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यतां काम्यत्वस्य त्वयापि स्वीकारात्, किञ्च विधिप्रवृत्तावपूर्वज्ञानं अपूर्वज्ञाने च विधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः ।

त्वेन तत्तत्सन्ध्याकालसहकृतः सन् प्रत्यवायहेतुरित्यर्थः, कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया यदाकदाचित् कृतैकसन्ध्यावन्दनकस्य सन्ध्यावन्दनान्तराकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिवारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासन-तदकरणयोर्विशेषणं, सर्वमन्यदूहादिशावशेषं । प्रथममिति निन्दार्थवादजन्यशाब्दबोधात् पूर्व्वमित्यर्थः, 'प्रमाणाभावेन' उपस्थापकपदाभावेन, 'तदनुपस्थितेः' अपूर्व्वाभावानुपस्थितेः, निन्दार्थवादविषयत्वस्य तत्रासिद्धेरिति शेषः। प्रकृते,'विधेरिति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरित्यर्थः,'परिशेषेण' दृष्टान्तरबाधेन, 'स्वर्ग एवेति, नित्यजन्यापूर्व्वस्य स्वत' परतो वा पुरुषार्थत्वाभावेन इष्टत्वाभावादिति भावः। 'अपूर्व्वज्ञानमिति इतरफलव्युदासेन परिशेषादपूर्व्वज्ञानमित्यर्थः, 'अन्योन्याश्रय इति; एतच्चापाततः विधेः सामान्यतः प्रथममिष्टसाधनत्वमादाय प्रवृत्तौ पश्चादनुपपत्त्या इतरफलव्युदासेनापूर्व्वरूपेष्टकल्पनमित्यपूर्व्वज्ञानं विनापि विधिप्रवृत्तिसम्भवेनान्योन्याश्रयाभावादिति ध्येयं ।

---

* 'विधेरिति, 'तर्हीति, यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽप्यपूर्व्वकल्पनमिति लाघवात्तदेव कल्पयितुमर्हं किन्तु स्वर्गकल्पनेऽपीष्टसाधनत्वं परस्याप्युपपन्नमेव

यावज्जीवनित्य-नैमित्तिकनिर्वाहस्य तत्तदाश्रमविहित-कर्म्मणां सम्यक्परिपालनस्य च ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते, तथाच नित्यस्य सफलत्वमिति केचित्। तन्न। तस्य विधेर्नित्यविधिमुपजीव्य प्रवृत्तेस्तस्य च फलाभावेन प्रथमं मूकत्वात्, अन्यथा परस्परसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयः तस्मात् कार्य्यतैव विधिः। ननु नित्ये

मतान्तरमाशङ्कते, 'यावदिति, 'कर्म्मणां' यावज्जीवनित्य-नैमित्तिक-काम्यकर्म्मणां, तेन 'यावज्जीवेत्यादिना न पौनरुक्त्यं, 'श्रूयते' विधिना बोध्यते, 'तथाचेति, यावतामेव नित्यनैमित्तिकादिकर्म्मणां स्वस्वमात्र-जन्यापूर्व्वद्वारा दण्ड-चक्रवत् ब्रह्मलोकावाप्तिजनकत्वादिति भावः। 'तस्य विधेः' ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधेः, 'नित्यविधिमुपजीव्येति नित्यविधिवाक्येन शाब्दबोधजननानन्तरमेवेत्यर्थः, अहरहः-कर्त्तव्यतादिरूपनित्यत्वज्ञानस्य तदधीनत्वादिति भावः। 'फलाभावेनेति फलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थतया तदपहाय केवलकृतिसाध्यत्वेनापि बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः। 'अन्योन्याश्रयः' नित्यविधितोऽहरहःकर्त्तव्यत्वादिरूपनित्य-

---

तथापि काम्यत्वे नित्यत्वातिरिक्तत्वेव तात्पर्य्यं, किञ्च विशेषतः फलानुपस्थितौ विधिप्रवृत्तिरेव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति। 'यावदिति, उपाधिभेदेन नित्य-नैमित्तिक-तत्तदाश्रयविहितकर्म्मणोर्भेदः, 'तस्य' ब्रह्मलोकावाप्तिफल-बोधकस्येत्यर्थः। 'नित्येति, विहितपरिपालनत्वादिना [illegible] इति भावः। तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं प्रवर्त्ततामित्यत आह, 'तस्य चेति,

वेदात् कार्य्यताज्ञानेऽपि प्रयोजनज्ञानं विना कथं प्रवृत्तिः, न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इति चेत्, न, नित्ये फलबाधेन प्रवृत्तिभावे प्रयोजनज्ञानस्याप्रयोजकत्वात्, काम्येऽपि प्रयोजनज्ञानं न साक्षात् प्रवर्त्तकं उपायाविषयत्वात् प्रयोजनेऽप्रवृत्तेश्च, किन्त्विष्टसाधनताज्ञानद्वारा कार्य्यताज्ञाने उपक्षीण-

---

त्वज्ञानानन्तरमेव अध्ययनोकावाप्तिरूपफलबोधकविधिना फलज्ञानं जनयितव्यं तेन फलोपस्थितौ नित्यविधिना विशिष्टकृतिसाध्यत्वं बोधयितव्यं इतिक्रमेण बोद्धव्यः[१] । 'प्रयोजनज्ञानं विनेति, अनुकमिष्टमेतज्जन्यमिति इष्टैतज्जन्यत्वज्ञानं विनेत्यर्थः, एतच्च इष्टविशेष्यकतज्जन्यत्वज्ञानमपि स्वातन्त्र्येण हेतुरित्यभिमानेन । 'अनुद्दिश्य' तज्जन्यत्वेनाज्ञात्वा, 'प्रयोजनज्ञानस्य' इष्टनिष्ठजन्यताज्ञानस्य, एवं सर्व्वत्र, 'साक्षात्प्रवर्त्तकमिति अनन्यथासिद्धत्वे सति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'उपायाविषयत्वादिति उपायाविशेष्यकत्वादित्यर्थः, उपायविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । 'अप्रवृत्तेश्चेति उपायमुख्यविशेष्यतया अप्रवृत्तेस्सेत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानद्वारेति, 'उपक्षीणं' उपयुक्तं, इदञ्च तन्निष्ठजन्यतानि-

---

(१) अन्योन्याश्रय इत्यादिः बोद्धव्य इत्यन्तः पाठः क-पुस्तके नास्ति ।

'कथमिति, प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न भवति किन्तु कार्य्यताज्ञानोपक्षीणमिति निर्णयः कथमित्यर्थः । पर्व्वं फलज्ञानरूपकारणाभावात्र प्रवृत्तिरित्युक्तमिह तु निष्फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्र

मेव, कथमयं निश्चयः नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कार्य्यताज्ञानस्य वेदादपि सम्भवात्। ननु निष्फले

रूपकत्वं तज्जनकत्वमित्यभिप्रायेण। 'अयं निश्चय इति प्रयोजनज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानद्वारा काम्यस्थल एव प्रवृत्तिहेतुकार्य्यज्ञानोपयुक्तं न नित्यस्थल इति कथं निर्णय इत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानासम्भवादिति नित्य इत्यादिः इष्टसाधनताज्ञानरूपद्वारासम्भवादित्यर्थः(१), प्रयोजनज्ञानस्याप्यसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं(२)। नन्वेवं कार्य्यताज्ञानमेव तत्र कथं स्यात् तस्य इष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रयोजनज्ञानाधीनत्वादित्यत आह, 'कार्य्यताज्ञानस्येति, तथाच इष्टसाधनतालिङ्गकज्ञप्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रयोजनज्ञानाधीनमिति भावः। यद्यपि वेदाधीनकार्य्यताज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः किन्तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यमेव तथेति प्रौचादिमत्त्वेन सम्भवादित्येव वक्तुमुचितं, तथापीष्टसाधनतालिङ्गकज्ञप्तिसाध्यताज्ञान-वेदाधीनज्ञप्तिसाध्यताज्ञानयोरेकशक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यहेतुत्वादिनाभयं ग्रन्थः, अतएवाग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गमयिष्यत इति ध्येयं। पूर्व्वं प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया तेन विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कितं इदानीं निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण पृच्छति, 'नन्विति, 'निष्फलत्वं'

(१) नित्ये प्रयोजनाप्रसिद्धेरिति भावः।

(२) प्रयोजनेऽप्येतज्जन्यत्वज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यमिति ग०।

प्रवर्त्ततेत्याह, 'नन्विति, ननु यदि निष्फले फलज्ञानाभावान्न प्रवृत्त्यभावः

दुःखैकफले वा प्रेक्षावतां कथं प्रवृत्तिः, वेदाधीनकार्य्यताज्ञानसत्त्वात् सफलप्रवृत्तावपि तस्यैव तन्त्रत्वात्। यत्तु लौकिके निष्फले दुःखैकफले वा न प्रवर्त्तते तदिष्टसाधनतालिङ्गकस्य कार्य्यताज्ञानस्य वेदाधीनस्य वा अभावात्। न च दुःखैकफलत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकं, सति कार्य्यताज्ञाने तस्य प्रतिबन्धकत्वा-

---

इष्टासाधनत्वं, 'दुःखैकफले वेति, 'वाकारश्चार्थे, निन्दे इति शेषः, 'कथं प्रवृत्तिरिति निष्फलत्वादिज्ञानाभावं विना कथं प्रवृत्तिरित्यर्थः, उत्तरयति, 'वेदाधीनेति, 'तस्यैवेति कार्य्यताज्ञानस्यैवेत्यर्थः, तथाच निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः। नन्वेवं लौकिकेऽपि दुःखैकफले प्रवृत्तिः स्यादिति दुःखैकफलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'यत्त्विति, 'यदिति 'न प्रवर्त्तत इत्यस्य विशेषणं, 'तत्' अप्रवर्त्तनं, 'वेदाधीनस्य वेति अन्यतरकार्य्यताज्ञानस्यैकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वादिति भावः। इदन्तु न सम्यक् एवं सति विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि स्वर्गकल्पना न स्यात् वेदाधीनकार्य्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिसम्भवादिति ध्येयं। 'न चेति, 'चस्त्वर्थः, 'कार्य्यताज्ञाने' तादृशान्यतरकार्य्यताज्ञाने। ननु प्रयोजननिष्ठतज्जन्यत्वज्ञानं विनापि यदि प्रवृत्तिस्तदा "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते" इति सकलप्रामाणिकप्रवादव्याघात इत्यतो निष्फलेऽपि

किन्तु कार्य्यताज्ञानाभावात्तदा भक्ताड़नादौ दुःखैकफलतया ज्ञानेऽप्यनाप्त-

दर्शनात्। अथ वा काम्ये लिङोऽपूर्ववाचकत्वान्नित्ये-ऽपि लिङोपासनादिविषयकमपूर्वं बोध्यते, तच्च नि-ष्फलमपि स्वतएव सुखवत्प्रयोजनं नित्यमभ्यर्थ्यमान-ञ्चेति। उच्यते। सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाज्जीविफल-

---

प्रयोजनमाह, 'अथ वेति, 'काम्ये' स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ, 'अपूर्व-वाचकत्वात्' कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वशक्तत्वात्, 'नित्येऽपि' सन्ध्यामुपासी-तेत्यादावपि, 'विषयकं' जन्यं, 'अपूर्व्वं' पण्डापूर्व्वं, 'बोध्यत इति कार्य्यत्वरूपेण बोध्यत इत्यर्थः। वैदिकलिङ्त्वावच्छेदेनैव कार्य्यत्वरू-पेणापूर्वशक्तिकल्पनात् तच्च च जन्यतासम्बन्धेन उपासनादावन्वयः न तु अर्थवादाद्युपस्थितब्रह्मलोकावाप्त्यादिसाधनत्वं तदर्थः, तथा-त्वपूर्व्वत्वावच्छेदकत्वेन गौरवादिति भावः। 'तच्च' पण्डापूर्व्वञ्च। नन्वेवं तथापि कामनाविषयत्वाभावे मानाभावात् नित्यताक्षतिरित्यत-आह, 'नित्यमिति नत्तदिच्छितकाम्येऽवश्यं कामनाविषयश्चेत्यर्थः, श्रुतिबोधितनित्यतान्यथानुपपत्त्यैव तथा कल्पनादिति भावः। प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'उच्यत इति, 'फलकामस्येति अर्थवादाद्युपस्थितफलकामस्येत्यर्थः, अन्यथा अर्थवादा-

---

द्युपस्थितकार्य्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि फलमाह, 'अथ वेति, तत्रापूर्व्वं न पूर्व्वमुपस्थितमिति न तदादाय इष्टसाधनत्वान्वय इति भावः। 'तच्चेति, यद्यप्येवमपि काम्यत्वे नित्यताक्षतिरन्यथार्थवादिकेन किमपराद्धं तथापि तद्दूषणमग्रे वाच्यमेवेति भावः। 'जीवीति, प्रयोजनज्ञानं विना अप्रवृत्तेर्जीविनाश्याधिकारासम्भवादिति भावः। सम्भवितधिकारमात्रे

कामस्य सम्वलिताधिकारः यथोपरागे नैमित्तिकं स्नान-श्राद्धादि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे प्रायश्चित्ता-दिश्रुतेश्च नियतकर्त्तव्यताकं, यथा वा षोडशश्राद्धस्य प्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेः प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडश-श्राद्धे सङ्कल्पं विधाय महाजनानामाचारात् काम्य-त्वं निन्दार्थवादेनाकरणे प्रत्यवायश्रुतेरवश्यकर्त्तव्यत्वं तथा सन्ध्योपासनमपि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे नर-कश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नियतकर्त्तव्यताकं। यत्तु

द्वैफल्यमिति भावः । 'सम्वलितः' समुदितः, 'अधिकारः' फल-हेतुप्रवृत्तिप्रयोजकः, तेन शुचि-तत्कालजीवित्वे फलकामना च द्वयमेव नित्यक्रियाजन्यफलहेतुः यद्विशिष्टेन क्रियमाणस्य कर्मणः फलार्जकत्वं तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकधर्मस्याधिकारत्वात् । न च फलकामनाया अधिकारत्वे तद्विगमदशायां शुचि-तत्कालजीवि-नोऽपि नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायो न स्यात् यावदधिकारवत-एवाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् अन्यथा शौचाभावदशायामप्यकर-णात् प्रत्यवायापत्तेरिति वाच्यं । अत्रे निरस्यत्वादिति ध्येयं । ननु काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधादेकस्य कर्मणस्तदुभयरूपत्वमसङ्गत-

---

दृष्टान्तमाह, 'यथेति, सन्ध्योपासनवत् फलश्रुतावपि नैतत्काम्यमिति यदि ब्रूयात् तदा दृष्टान्तान्तरमाह, 'यथा वेति, तस्याप्यकाम्यत्वे सामिप्राय-सङ्कल्पाचारविरोध इति भावः । 'अर्थवादेति, तथा चेष्टसाधनताया विधि-

याने काम्यत्वेऽपि न नियतकर्त्तव्यताकत्वं तदकरणे प्रायश्चित्तानुपदेशात्। न च नित्ये फलकामनाया असम्भवः, त्रिकालकाम्यस्तवपाठवत् नित्ये फलकामनासम्भवात्। यत्तु प्रथमप्रवृत्ताहरहःश्रुत्या तत्कालजीविमात्रस्याधिकारबोधनात् न फलकामस्याधिकार इति, तन्न, अहरहःश्रुत्यर्थवादयोः प्रथमगृहीतैकवाक्यताबलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्बलिताधिकारात् अर्थवादोपस्थितफलान्वयं विनैकवाक्यताभङ्गात्। न चार्थवादस्य स्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यता, बाधकं विना स्वार्थापरित्यागात् विधिवाक्योपस्थिते

मत आह, 'यथेति'। 'स्तवपाठवदिति सप्तमीसमासाद्वतिः, तथाच तत्र यथा अननुभूयमानापि फलकामनावश्यकी तथा नित्यस्थलेऽपीति भावः। 'प्रथमगृहीतेति, विधेरिष्टसाधनताबोधकतया इष्टविशेषाकाङ्क्षया प्रवृत्तस्यार्थवादस्य तदेकवाक्यत्वनियमादिति भावः। प्रकृते, 'न चेति, 'स्तुतिः' पदार्थमात्रोपस्थितिः, निरस्यति, 'बाधकं विनेति, 'स्वार्थस्यापरित्यागः' अनुभावकत्वं। न चैवमङ्गस्थलीयापि फलश्रुतिः प्रमाणं स्यात्, नैयायिकानामिष्टापत्तेः प्रधानफलेनैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेस्तत्रत्या फलश्रुतिः स्तुति-

---

मात्रपरत्वमिति भावः। 'विधौति "दद्यादहरहः आन्नमित्यादिविधिवाक्योपस्थितमित्यर्थः।' ननु कामनाविरहेऽप्यकरणे प्रत्यवायात्तत्परिहारार्थमेव

[illegible] निमित्ताख्यकर्मकामनायैवाहरहःश्रुत्या कार्य्यताबोधनात् । नन्वेवं तत्कालजीविकामिनोऽधिकारे यदा फलकामनाविरहस्तदा अशुचेरिवाधिकाराभावान्नियतकर्त्तव्यता न स्यात् अधिकृताकरणे प्रत्यवायो न त्वकरणमात्र इति चेत्, न, नैमित्तिकेऽपि तत्काले कस्यचित्कामनाविरहिणोऽनियतकर्त्तव्यतापत्तेः । अथापवादाभावेनौत्सर्गिकी फलकामनास्त्येव

मात्रमित्यपि वदन्ति । अर्थवादस्याप्रमाणत्वेऽप्याह, 'विधीति "नित्यं नैमित्तिकं चैत्यादिभागुक्तविधिवाक्योपस्थित इत्यर्थः. 'फलं' विधिबोधितफलं, 'बोधनादित्यस्य च: शेषः । 'अधिकाराभावादिति प्रवृत्तिप्रयोजकयावदधिकाराभावादित्यर्थः । ननु फलकामनादशायामेव नियतकर्त्तव्यत्वमुपेयं सन्ध्यावन्दनादेरतो दोषान्तरमाह, 'अधिकृताकरण इति, 'न त्वकरणमात्र इति, 'स्यादित्यनुषज्यते, अधिकृताकरणप्रयुक्तः प्रत्यवायः फलकामनाविरहदशायामकरणमात्रे न स्यादन्यथा कामनादशायामशुचेरप्यकरणे प्रत्यवायः स्यादित्यर्थः, प्रतिबन्धिमुद्रया निरस्यति, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अनियतकर्त्तव्यतापत्तेः' अकरणे प्रत्यवायानापत्तेः । प्रकृते, 'अथेति, 'फलकामनास्त्येव' नैमित्तिक इति शेषः । नन्वपवादो बाधकः तथाच

नियमः अतः प्रवृत्तिरित्यत आह, 'अधिकृतेति, इति गूढाभिसन्धिः । प्रतिबन्ध्या समाधत्ते, 'नैमित्तिकेऽपीति, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'तथेति,

फलज्ञानस्य स्वविषयेच्छाजनकस्वभावत्वात् यस्य तु मुमुक्षापवादेन फलान्तरे कामना नास्ति तस्याकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति न तन्नियतकर्त्तव्यताकत्वं नैमित्तिके तथा नित्येऽपि मुमुक्षया फलकामनाबाधेना-

---

तदभावमात्रं यदि फलकामनाहेतुस्तदानवगतेऽपि फले कामना स्यादत आह, 'फलज्ञानस्येति, आर्थवादिकेत्यादिः, 'मुमुक्षापवादेनेति मोक्षोपधायकेच्छया प्रतिबन्धेनेत्यर्थः, 'तस्य' ग्राम-वृष्ट्यादेः, नैमित्तिककर्मणामकरणेऽपि न प्रत्यवायः फलकामनाविरहेणानधिकारित्वादिति भावः । शङ्कां निरस्यति, 'तथा नित्येऽपीति, 'औत्सर्गिकी फलकामनास्त्येवेत्यनुषज्यते, 'तुल्यमिति । वस्तुतः "निद्रया कलहैर्नृत्यैरनाश्वासैश्च साम्प्रतं । त्यक्तवैदिककर्माणो घोरं नरकमाप्नुयुः" इत्यादिस्मृतिबलात् फलकामनातिरिक्तयावदधिकारवत एव नित्य-नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायः कल्प्यते इति सन्ध्यावन्दनदशायां फलकामनाविरहेऽपि शौचादिमतस्तदकरणे प्रत्यवायः । किञ्च सन्ध्यादशायां पतितस्पर्शनिबन्धनादयकरणात् प्रत्यवायो न स्यात् शौचरूपाधिकारविरहात् अतः स्वज्ञानमिथ्याद्यभिन्नेनैवाधिकारेण विशिष्टस्याकरणे प्रत्यवायो वाच्यः तदानीं शौचस्य मिथ्यादनानर्हत्वादिवच्च फलकामनापि स्वकीयज्ञानमिथ्याद्ये-

---

तथाच यस्य नित्ये नियमतः कर्त्तव्यता तस्य फलकामनावश्यम्भाव एव नैमित्तिकादिवदिति भावः । ननु मुमुक्षोरपि फलकामनाविरहिणो-

करणेऽपि न प्रत्यवाय इति तुल्यं। किञ्चार्थवादोपस्थित-फलोपाधिकर्त्तव्यत्वेऽवगते "अकुर्वन् विहितं कर्म-त्यादिवाक्याच्छौचे सति सन्ध्यावन्दनाकरणे निन्दार्थ-

---

वेति तदस्य एवाधिकारोऽकरणे प्रत्यवायप्रयोजकः । यदि च फलकामना नाधिकारः प्रमाणाभावादन्यथा प्रसङ्गात् फलसिद्धिः क्वापि न स्यात् यद्विशिष्टेनैव क्रियमाणस्य कर्म्मणः फलहेतुत्वं तस्य शौच-ब्राह्मणत्वादिवन्नाधिकारत्वात् "अकामकृतात् कामकृतं पापं पुण्यञ्च द्विगुणमित्यापस्तम्बादिवचनात् कामनायाः द्विगुणफलं प्रत्येव प्रयोजकत्वावगतेरित्यादि विभाव्यते. तदा तु नानुपपत्तिगन्धोऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । नन्वार्थवादिकफलस्योपस्थित्यनियमात् तत्कामना नावश्यकीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'अर्थेति वस्तुगत्या आर्थवादिक-

---

फलमित्य-नैमित्तिकानुष्ठानस्यैवेत्यस्य स्वारसादाह, 'किञ्चेति, न हि प्रत्यवाय-परिहारमेव फलमादाय विधिप्रवृत्तिर्नान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । 'शौचे सतीति, नन्वधिकारे सत्यकरणे नरकद्व्याप्तिर्न शौचमात्रे माना-भावात्तथाचाशुचेरिव फलकामनाविरहिणोऽपि सम्भाविताधिकाराभावाद-करणे न प्रत्यवाय इति कथं तदा तत्परिहारार्थं नियतप्रवृत्तिः अपि त्वधिकृताकरणे प्रत्यवायो न त्वकरणमात्र इति चेत्, न, शौचादिमत्त्वं फलकामना चेत्यधिकारद्वयं एवञ्चाधिकारयोः समत्वमित्येव सम्वलिताधि-कारपदार्थः, तथाचाधिकाराभ्यामन्यतरेण वाधिकृतस्याकरणं प्रत्यवाय-हेतुः अतः शौचे सति फलकामनाविरहिणोऽप्यकरणं तथेति तात्पर्या-दित्येके, तच्चिन्त्यं, एवमशुचेरपि फलकामनावतोऽकरणे प्रत्यवायापत्तेः । वयन्तु ब्रूमः "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतु-

पाठेन च नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच प्रत्यवायः कल्प्यते तत्फलकामनाविरहेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं नियमतः प्रवर्त्तते विधिप्रवृत्त्यनन्तरं प्रत्यवायस्य

फलौपाधिकं कर्त्तव्यत्वं यस्य तादृशे सन्ध्यावन्दनादावुपस्थितेत्यर्थः। 'तत्फलेति आर्थवादिकफलेत्यर्थः, प्रागुक्तान्योन्याश्रयं परिहरति, 'विधिप्रवृत्त्येति, सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरिष्टत्वेनेष्टसाधनत्वावगतौ

त्समवगतं न त्वधिकृताकरणस्य तद्बोधकपदाभावात्। न चैवमशुचेरपि तदकरणे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं। अशुचेस्तत्कर्त्तव्यतानिषेधेन शुचेरेव तत्कर्त्तव्यताविधानेन च तं प्रति तस्याविहितत्वात् विहिताकरणस्य च प्रत्यवायहेतुत्वादत एव तत्काले तस्य विहितत्वेनान्यकालीनाकरणं न प्रत्यवायहेतुस्तद्यदि कामनायां तत्कर्त्तव्यताविधानं कामनाविरहे तत्कर्त्तव्यतानिषेधस्य स्यात् तदा अशुचेरिव कामनाविरहिणोऽप्यकरणे प्रत्यवायो न स्यात्। न चैवं, न हि सकामस्याहरहरित्युत्या तद्विहितं येन निष्कामस्य तद्विहितं तस्मादस्तु वाधिकृताकरणं प्रत्यवायहेतुः तथापि नित्ये उक्तयुक्त्या सामान्यतः शौचमात्रं अधिकारिविशेषणं न तु फलकामनापि, सा हि नित्यस्य फलजनकतायामधिकारः। अत एव फलकामेनैव कृतं नित्यं फलजनकं अन्यथा तु प्रत्यवायपरिहारमात्रफलकं अयमेव च कामाद्भेदः तदिदमुक्तं 'शौचे सतीत्यादि।

केचित्तु समर्थस्य फलकामस्याकरणं न प्रसक्तं येन पापहेतुत्वप्रतिपादनेन तन्निवार्य्येत तथाच "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्त्याधिकारिविशेषे करणाभावेऽपि पापमिति तात्पर्य्यान्नयनादनधिकृताकरणमपि प्रत्यवायहेतुरित्याहुः।

प्रामाणिकत्वात् अकरणोन्मुखस्य* करणेन प्रत्यवाय-प्रागभावस्य साध्यत्वात्, नैमित्तिके फलोपाधिकर्त्तव्यत्वे कामनाविरहेऽपि नियतकर्त्तव्यतावत् ।

यत्तु निष्फलेऽपि नित्ये वेदाधीनकार्य्यताज्ञानात् प्रवर्त्तत इति, तन्न, दुःखैकफलत्वेन ज्ञायमाने प्रेक्षावतां कृतेरनुत्पादनियमात् अयोग्यतया नित्ये कृतिसाध्य-त्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । अतएव सन्ध्योपासनमफल-

---

तत्किमिष्टमित्याकाङ्क्षायामकुर्वन्नित्यादिवचनैः प्रत्यवायानुत्पादस्ये-ष्टत्वेन कल्पनादित्यर्थः । ननु प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वात् तत्सा-धनत्वं सन्ध्यावन्दनादेर्दुर्घटमत आह, 'अकरणेति, प्राचां मतेनेदं, 'कामनाविरहेऽपीति फलान्तरकामनाविरहेऽपीत्यर्थः, प्रत्यवाय-परीहारार्थमिति शेषः । इदमुपलक्षणं यत्र प्रत्यवायपरीहारस्या-नुपस्थितिः तत्रान्ततः स्वविशिष्टताप्रतिपत्त्यर्थं लोकविगाननिवृत्त्यर्थ-मेव वा नित्यस्थले प्रवृत्तिर्भविता कृत्स्नकारणं विना कार्य्यानुत्पा-दस्यावश्यम्भावादिति ध्येयं ।

ननु तत्कार्य्यतया वेदबोधितत्वधीरेव सन्ध्यावन्दनादेर्दुःखै-कफलकत्वबुद्धौ प्रवृत्तिविरोधितामपनयेदत आह, 'अयोग्यतयेति, जलं ताडयेदित्यादेः प्रामाण्यभियेष्टसाधनत्वविशिष्टस्यैव कृतिसा-ध्यत्वस्य विध्यर्थत्वादिति भावः ।

---

* परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वं निरस्यति, 'अकरणेति, 'नैमि-त्तिक इति, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादिति भावः । 'गुरुमतं' प्रामा-

मपि क्रियते वेदबोधितकर्त्तव्यतावत्त्वादित्याशङ्क्य गुरु-मतमेतच्च गुरोर्मतमित्यभिप्रायेणोपेक्षितवानाचार्य्यः।

यत्तु पाषण्डापूर्वं स्वत एव प्रयोजनं इत्युक्तं, तदपि न, एवं तवापि काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। किञ्च सुखं दुःखाभावश्च मुख्यं प्रयोजनं तत्साधनञ्च गौणं नित्यापूर्वन्तु तेषु नैकमपि पण्डापूर्वत्वात्, काम्यापूर्वञ्च सुखहेतुर्गौणं प्रयोजनं। प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेन तदपि प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेत्। न। प्रवर्त्तनीयेन लोकेन तस्य प्रयोजनत्वेनाज्ञानात् गुरुणा नित्यापूर्वं प्रयोजन-मुक्तं इत्युच्यमानेऽपि नादरः प्रेक्षावतां। मुक्ति-स्वर्गौ चालौकिकावपि सुख-दुःखाभावसजातीयतया प्रयो-जने, तस्मादेवं वदन् गुरुरपि लघुरेव। तदयं सङ्क्षेपः

'गौणं' सफलत्वौपाधिकं। शङ्कते, 'प्रवर्त्तकेति विधेः प्रवर्त्त-कत्वानुरोधेनेत्यर्थः, 'तदपि' पण्डापूर्व्वमपि, 'प्रवर्त्तकं' प्रवृत्त्युपयुक्तं फलं। ननु यथा मुक्ति-स्वर्गयोरलौकिकयोरपीच्छा तथा पण्डा-पूर्व्वेऽपि स्यादत आह, 'मुक्तीति, 'सङ्क्षेपः' विचारस्य। दुःखबाध-

करमतं, 'गुरु' महद्वा मतमिति सोपहासं, 'गुरोः' अस्मद्गुरोः।

ननु स्वतः प्रयोजनत्वाभावेऽपि गौणमेवास्त्वित्यत आह, 'तत्साधनञ्चेति। नन्वेवमपि मुक्ति-स्वर्गावपि प्रयोजने न स्यातां लोकेन तयोः स्वार्थत्वेनाज्ञाना-दित्यत आह, 'मुक्तीति, पण्डापूर्व्वं स्वपूर्व्वजातीयमपि न भवत्यात्र तथेति

नित्ये दुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधिकर्त्तव्यता तच्च फलं दुःखसाधनाभावः पापक्षयापूर्वं वेति तदिच्छा प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यक्षमुपेया तां विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथाचार्थवादिकं, विधिवाक्यश्रुतञ्च 'फलमस्तु कृतमन्येन। न च कामनाविरहे नियतकर्त्तव्यता न स्यात्, अपूर्वादीच्छाविरहेऽपि तुल्यत्वात्, प्रत्यवायपरिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिस्तुल्यैव। यत्र च न फलश्रुतिस्तत्र विश्वजिन्न्याय इति। नन्विदमिष्टसाधनमिति ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्

तस्य सन्ध्यानुपासनादेरभावः सन्ध्योपासनादिरूपः, कृतिगतमेवेष्टसाधनत्वं प्रवर्त्तकमिति मतेनेदं। क्रियागतं तत्त्वथेति मतेनाह, 'पापक्षयापूर्व्वं वेति, 'तदिच्छा' दुःखसाधनाभाव-पापक्षयापूर्व्वयोरन्यतरगोचरेच्छा, 'उपेया' परैरिति शेषः। 'आर्थवादिकं' "सन्ध्यामुपासते ये नित्यार्थवादलब्धं, 'विधौति "नित्यं नैमित्तिकं यज्ञेत्यादिप्रागुक्तविध्युपस्थापितञ्चेत्यर्थः। नित्यताभङ्गमाशङ्कते, 'न चेति। प्रतिबन्ध्या निरस्यति, 'अपूर्वादीच्छेति, 'यत्र' नित्ये, 'विश्वजिन्न्याय इतीति प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वेन फलत्वासम्भवात् स्वर्ग एव तत्र फलमित्यर्थः। 'इदं' यागादि, 'एतत्साध्यमिष्टमिति, 'ज्ञानाच्चेति, उक्त-

---

भावः। 'तथाचेति, अन्यथार्थवादादेः स्तुतिपरत्वकल्पनागौरवं स्यादिति भावः। ननु यत्र नित्ये न फलश्रुतिस्तत्र कथमिष्टसाधनत्वमन्वय इत्यत आह, 'यत्र चेति, तटस्थः पृच्छति, 'नन्विति। ननु फलेच्छायामपि

प्रथमस्यैव प्रवर्त्तकत्वे किं विनिगमकं, उच्यते, फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् उपायचिकीर्षायामपि बाधकं विना तथा। वस्तुतस्तु कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति. ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे यजेतेतिपदात् प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानं विशेषणज्ञा-

---

नमिति शेषः, 'प्रथमस्यैवेति उपायविशेष्यकेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैवेत्यर्थः, यत्र च एतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्तत्रापि फलबलात् तादृशेष्टसाधनताज्ञानं कल्प्यत इत्याशयः। 'फलेच्छाया-मिति सुखादीच्छायामित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः। ननु स्वत्वस्याननुगततया फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि उपायेच्छायां हेतुत्वे मानाभाव इत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, साध्येष्टस्य च विध्यर्थत्वादिति भावः। एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमिति प्रत्ययार्थविशेष्यकः कृतिसाध्ययागसाध्येष्टवान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तविशेष्यको वा अन्वयबोधः। न च द्वितीये "पितृस्वर्गकामो गङ्गायां पिण्डं दद्यादिति विधेर्बाध इति वाच्यं। तत्र परम्परासम्बन्धेनैव कर्त्तरि

स्वविषयत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तद्विशेष्यकत्वेन गौरवादित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, एतत्साध्यमिष्टमेतावन्मात्रं न प्रवर्त्तकं, 'कृत्यसाध्येऽतिप्रसङ्गादित्यत्रापि कृतिसाध्यत्वप्रवेश आवश्यक इति दर्शयति, 'प्रथममिति, 'तत इति, यद्यपि कल्पनायां अविशेषात्लाघवं तथापि बलवती धर्मी

नसाध्यत्वात् विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तव, मम तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं । न च कृतिसाध्यत्वं यागे बोधयित्वा कृतिसाध्ययागस्य साध्य-इष्ट इति लिङा बोधयितुं शक्यमपि, एकस्यार्थान्वय-मपरपदार्थे बोधयित्वा तदन्वितापरस्वार्थान्वयबोध-कत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः यजिपदे च कृत्या सह यागा-न्वयं बोधयित्वा पर्य्यवसिते पुनः स्वार्थान्वयबोधकत्वे ऽप्यतिप्रसङ्गः ।

अथ साध्यमिष्टं यस्येति साध्येष्टकत्वं शक्यं, तथाच

इष्टान्वयादिति ध्येयं । 'विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणतावच्छे-दकप्रकारकविशेषणज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः, 'विशिष्टज्ञानस्य' विशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानस्य, 'एकमेवेति, एकत्र द्वयमितिन्यायेनेति भावः । तथाच धर्म्मद्वयकल्पनागौरवान्न तस्य हेतुत्वमिति भावः । दूषणान्तरमाह, 'न चेति न चेत्यर्थः, 'कृत्या सहेति साध्यतासंसर्गेण कृत्या सहेत्यर्थः, 'पर्य्यवसिते' निराकाङ्क्षिते ।

प्रकृते, 'अथेति, तथाच ममाप्येकत्र द्वयमितिन्यायेन कृति-साध्यत्व-साध्येष्टकत्वयोरेकदैव यागे बोध इति भावः । परि-

---

सम्बन्धस्तत्पुरुषे सम्बन्धमात्रमिति विशेष इत्याहुः । ननु विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैकदैव इष्टे यागसाध्यत्वस्य यागे कृति-साध्यत्वस्य भानं सम्भवति तथाचात्राप्येकमेव ज्ञानं अतएव न व्युत्पत्ति-

बहुव्रीह्यर्थापेक्षया इष्टस्य साधनमिति षष्ठ्यर्थस्य लघु-

त्वादिति, 'तथाचेति'। न च इष्टवृत्तिसाध्यत्वमेव निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थ इति वाच्यं। तत्सम्बन्धस्य[1] वृत्त्यनियामकतया अभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन मण्डलीकरणं न कुर्य्यादित्यत्र नञ-र्थानन्वयापत्तेस्तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च न यजेतेत्यपि प्रयोगापत्तेः तस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेनाभावस्य केवला-न्वयित्वादिति भावः। ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभ्युपगमे उक्त-सकलदोषसम्भवेऽपि यागे कृतिसाध्यत्वं यागसाध्यत्वञ्च इष्टे एकदैव बुध्यते इत्यभ्युपगमे न कोऽपि दोषः। न चैकत्वान्वितापरपदा-र्थान्वितकर्मत्वादिबोधकसुब्विभक्त्यतिरिक्ताख्याते एकस्वार्थान्वितापर-पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदस्याव्युत्पन्नमिति वाच्यं। जानाति-स्वपितीत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वयोस्तथान्वयबोधस्य ज्ञानादौ दर्श-नात्। किञ्चैवमिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे न विनिगमकं[2]। न च तस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेः प्रवर्त्तकत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्येव विनिगमकं, परम्परयापि तदुपपत्तेः तत्रापि विधिजन्यज्ञानस्य

(1) तत्र वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति का०।

(2) विनिगमकं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः।

विरोधोऽपि एकदैवोभयबोधनेनैकं स्वार्थान्वयं बोधयित्वा अपरस्वार्थान्वया-बोधनादेकदा तद्बोधने व्युत्पत्तिविरोध इत्यत्र मानाभावात् अतएव च ना-वृत्तिप्रसङ्गोऽपि घटमानयेत्यादाविव तादृशावृत्तेरदोषत्वञ्च तत्रापि घटप-दादेरवान्तरवाक्यार्थबोधजननानन्तरं पुनर्महावाक्यार्थान्वयबोधनादिति पू-

त्वात्तदेव साध्यं । किञ्च तत्साध्यत्वं न नियमतस्तदुत्तरसत्त्वं दण्डसाध्ये घटे व्यभिचारात्, नापि तदवच्छिन्नक्षणोत्तरक्षण एव सत्त्वं एवकारव्यवच्छेद्यतदनुत्तरसमयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः शब्दस्य तत्साध्यत्वापत्तेः । अतएव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं रूपे रससाध्यत्वापत्तेश्च । नापि तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यसमयसम्बन्धः, उत्तरत्वव्याप्यत्वं ह्युत्तरत्वानधिकरणकाला-

---

साधादप्रवर्त्तकत्वादित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'तदुत्तरत्वं' तद्ध्वंसाधिकरणक्षणत्वं, दण्डध्वंसाधिकरणक्षणमात्रमसत्त्वं(1) न घटस्येत्याह, 'दण्डेति तद्दण्डसाध्ये तद्घट इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' अव्याप्तेः, तदधिकरणक्षणोत्तरत्वं वाच्यमित्याशयेनाह, 'तदवच्छिन्नेति । 'अतएवेति घट-शब्दयोर्दण्डाकाशसाध्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः, आकाशस्य सार्वकालिकतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाधिकरणकालाप्रसिद्धेरिति भावः । 'रूप इति समसमयवृत्तिरूप-रसयोः परस्परं साध्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । 'तदवधिकेति तदधिकरणसमयावधिकेत्यर्थः, अतो न नित्यासङ्ग्रहः, 'व्याप्येति सम्बन्धविशेषणं । तद्वदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिमभिप्रेत्याह, 'उत्तरत्वेति । ननु व्यापकसामाना-

---

(1) नियमत[illegible]ेन मात्रार्थलाभादिति भावः ।

व्याप्तिरसादाह, 'किञ्चेति, 'दण्डेति दण्डोत्तरमपि कदाचिद्घटाभावादित्यर्थः, 'अतएव' शब्दस्याकाशसाध्यत्वापत्तेरेव, न ह्याकाशाभावव्यापकः शब्दाभावः,

वृत्तित्वं तथाकाशेऽप्रसिद्धं गुरुतरञ्च । तस्मात् तत्साधनकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च लाघवात् तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति ।

धिकरणत्वरूपं व्याप्यत्वं तच्च स्वाधिकरणसमयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगि-तदधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वं । न च तथापि परमाण्वादेराकाशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्यञ्चेति वाच्यं । अन्यत्वेनानन्यथासिद्धत्वेन च विशेषणीयत्वादित्यरुचेराह, 'गुरुतरञ्चेति । 'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'लाघवादिति निरूपकत्वाप्रवेशेन लाघवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः ।

अथ नव्याः सामान्यत इष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिसाधनत्वं वा न विध्यर्थः सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं, अग्निष्टोमादौ बाधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्व्वकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्त्वं तत्र चानवच्छेदकत्वं न निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं विशेषाभावमादायातिप्रसङ्गः किन्तु तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं । न चाग्निष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्तरेणापि वाजपेयादिना

शब्दवत्याकाशात्यन्ताभावसत्त्वेन व्यभिचारादित्याशयः । 'तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति, तथेदं चिन्त्यं, यदि तत्साधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तदा दुःखप्रागभावार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्साधनत्वं हि तन्नियत-

गङ्गास्नानादिना च[१] स्वर्गोत्पत्तेः । न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विध्यर्थः प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्य तस्याबाधितत्वादिति वाच्यं । तादृशजातिविशेषाणां विध्येकगम्यकार्य्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्व्वमुपस्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वं विधिप्रकृत्यर्थासम्भवात् अन्यथा कार्य्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वव्याघातादिति एव नासिद्धेः स्वर्गविशेषत्वाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः स्वसाध्येष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, तस्य च वृत्तिनियामकेन कालिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः. स्वं समभिव्याहृतमग्निष्टोमादि, समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च नियमतस्तत्तदुपायविशेषसाध्येष्टलाभः अग्निष्टोमयागः स्वसाध्येष्टवानित्यन्वयबोधः । न च साध्यत्वमपि साधनत्वघटितमिति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं । साध्यत्वं हि अन्यथासिद्धानिरूपकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं । नन्वेवमग्निष्टोमेन श्येनेत्यादावसम्भवः अग्निष्टोमादेरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् । न च तद्धर्मरूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क० ।

पूर्व्ववर्त्तित्वं तत्पूर्व्ववर्त्तित्वञ्च तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वं । न च प्रागभावस्य प्रागभावाभावेन तन्नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं सम्भवति । न च प्रागभावस्योत्तरसमयसम्बन्ध एवात्र साध्यस्तत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं । तत्सम्बन्धस्य समयप्रागभावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात् । किञ्च प्रायश्चित्तादिषु दुःखाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्त्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य स्वतः

दृष्टत्वं तदिति वाच्यं। इष्टात् यजेतेत्यादावव्याप्तेः सामान्यतो दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतानवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेणा-न्यथासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गनिष्ठजातिविशेषस्यैवाग्निष्टोमादिजन्यता-वच्छेदकतया. गुरुधर्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वाद्यवच्छिन्नाया अन्यथासि-द्धेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्धर्मावच्छिन्नं प्रति याग-दानादेर्येन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्धर्मभेदकूटवद्धर्मस्यैव प्रत्यन्तेन विवक्षित-त्वादित्याहुः। तदसत्। चैत्रं न हन्यादित्यादिनिषेधविधौ स्वसा-ध्येष्टस्य सिद्धासिद्धिभ्यां तदर्थानिरूपणापत्तेः।

सिद्धान्तु वैजात्यांशं परित्यज्य तत्तुल्यतया विजातीयस्वर्गसाधन-त्वादिकमेव विध्यर्थः, अतो वैजात्यस्य कारणत्वाघटकत्वेन न व्याप्तिरपेक्षिता। न च वैजात्यस्याप्रवेशे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां साध्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशः इति वाच्यं। इष्टत्वेन स्वर्गत्वेन वा तेषां प्रवेशात् इष्टत्वादेः कारणत्वाघटकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदके प्रकारतया प्रवेशे बाधकाभावादित्याहुः। तदसत्। प्रतियोगिनि प्रतियोगिता-वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तदवच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वमभावेऽवगाहते न त्वन्यथेति नियमात् वैजात्यांशं परित्यज्य विजातीयस्वर्गावच्छिन्नप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-

---

पुरुषार्थत्वात्। ननु येन रूपेण यस्य साध्यता तद्रूपाक्रान्तसाध्याधिकरणका-लोपाधिपूर्ववर्त्तित्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाचाप्यस्ति दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्ता-द्यनन्तरकालवृत्तिप्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रायश्चित्तादौ सम्भवादिति चेत्, न, एवं घटाद्यधिकरणसंशयात् पूर्ववर्त्ति-त्वाप्रतिसन्धाने प्रवृत्तिर्न स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्। न चोभ-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत मनसा तृप्तेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वग्रहासम्भवात् । वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिस्विकरूपेण स्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, साध्यत्वञ्च धात्वर्थ-विध्यर्थयोः संसर्गः, स्वर्गकामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमस्येष्टमिति प्रत्ययार्थविशेष्यकान्वयबोधः, निषेधविधौ च साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थस्यैवाभावो विध्यर्थे भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः । यद्वा विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धात्वर्थविशेष्यक एवान्वयबोधः[१] । न च वैजात्यं प्रागनुपस्थितमिति वाच्यं । संसर्गोपस्थितेरनपेक्षत्वादिति दिक् ।

इच्छाविषयसुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्त्तकत्वेन नैयायिकाभिमतमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञानस्येति इष्टत्वप्रकारेणेच्छाविषयतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'मनसेति, इच्छानाशेऽपीति शेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

---

(१) इष्टसाधन् याग इति धात्वर्थविशेष्यकान्वयबोध इत्यर्थः ।

रेणेऽपि प्रवर्त्तकत्वं, अननुगमात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने मानाभावात् । किञ्च गौरवाद्यधिकरणकालीयाधिपूर्व्ववर्त्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि प्रवृत्त्यापत्तिः तस्मादनन्यगत्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं । न च तदपि तत्साधनत्वं अन्यानिरुक्तेः एवञ्च दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं । यन्निष्ठ मत्यधिमत्यौ यस्य साधनमित्यादिना लोकसाधारण्येन तत्साधनत्वस्य प्रत्यक्षतैव निर्व्वचनात्, एतेन

फलेच्छा कारणं सा च सिद्धतया तृप्तौ नास्तीति चेत्, तर्हि इच्छैवमावश्यकत्वात् फलेच्छैव कारणं न तु तज्ज्ञानं गौरवात्। किञ्च इच्छाज्ञानस्य कारणत्वे इच्छा कारणं न स्यात् स्वज्ञानेन तन्नाशात् इच्छा-

---

रकज्ञानसम्भवात्, 'फलेच्छे'ति, वस्तुगत्या इच्छाविषयतावच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेति शेषः। 'तज्ज्ञानं' इच्छाविषयत्वप्रकारकं ज्ञानं, 'गौरवा'दिति तत्प्रकारकत्वस्याधिकस्य प्रवेशादित्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, इष्टत्वांशे विधिशक्तिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात्, इष्टत्वांशोपस्थित्यर्थमेव तत्र विधिशक्तिस्वीकारादित्यभिमानः। 'स्वज्ञानेने'ति इच्छात्वप्रकारकज्ञानहेतुना तन्निर्विकल्पकेने-

---

तत्साधनकत्वमेव तत्साधनत्वमेवञ्च साधनत्वे लाघवमित्यसङ्गतं बोध्यं। न चैवमिष्टसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। तवाप्येतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति तौल्यात्। यदि च लाघवादिना तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे निर्णीते तत्र प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वाद्वा तत्रापि तज्ज्ञानसम्भवात् तत एव तत्र प्रवृत्तिरिति मन्यसे, तदा प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे निर्णीते तत्रापि प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वात् तज्ज्ञानादेव वा प्रवृत्तिरिति तुल्यं तस्मात् यन्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वात् तदर्थितयैव प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिस्तन्मत एव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति। ननु स्वज्ञानमिच्छायां व्यापारोऽस्तु तथाच व्यापारिनाशेऽपि न क्षतिः। किञ्च विनश्यदवस्थेच्छाया कारणत्वमस्तु। न चेच्छात्वनिर्विकल्पकेन तन्नाशे तदसम्भव इति वाच्यं। ज्ञानवदिच्छाया अपि विषयविरहप्रयुक्तेन निर्विकल्पकाभ-

तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात् । अपि चेच्छाविषयः सुखं इति ज्ञानं न मानसं सुखस्यासिद्धतया तद्विशेष्यकसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षं विना अभावात्, ओदनादावपीष्टत्वज्ञानं न सम्भवति मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । नापि चक्षुरादिना ज्ञातः इत इतिवत्

त्यर्थः । ननु ज्ञानेन पूर्वेच्छायां निवर्त्तितायामपि इष्टसाधनताज्ञानोत्तरमिच्छान्तरोत्पत्त्या प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इच्छेति इच्छायाः स्वरूपसत्या हेतुत्वे तन्नाशेऽपि तथास्तु ज्ञाताया एव कारणत्वे च उत्तरेच्छाया अपि ज्ञानेन नाशात् तदनन्तरमपि इच्छान्तरं वाच्यं तत्रापि तथैवेत्युत्तरोत्तरेच्छा-तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः, 'असिद्धतयेति, अनागतसुखस्यैव इच्छाविषयत्वादिति भावः । अन्तर्विषयकस्येष्टत्वज्ञानस्यासम्भवमुक्त्वा बहिर्विषयकस्याह, 'ओदनादाविति, 'न सम्भवति' मनसा न सम्भवति, 'इष्टत्वज्ञानं' ओदनादाविष्टत्व-

---

भ्युपगमादित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, तथाच सुखसाधने भोजनादाविष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'ओदनादावपीति, तथाच तत्साधने पाकेऽपि न प्रवर्त्तेतेति भावः । 'तत्रेति, इष्टत्वासिद्धतयौदनादेस्तदसम्भव इति भावः । ननु सुखमोदनाद्यपीच्छामि इत्यनुव्यवसायेन तद्विषयत्वमिच्छायां गृहीत्वा तुल्यवित्तिवेद्यतया इच्छाविषयत्वमपि सुखादौ गृहीतं । न चैवमपि तदसन्निकर्षात् सुखादिविशेष्यकमिष्टत्वज्ञानं न स्यादिति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानस्य तथाप्यवैकल्यात्तत्र विशेषणज्ञानत्वेन तदुपयोगात् । किञ्च ज्ञानोपनीतसुखादेर्विशेष्यत्वेऽप्यदोषः अत एवासन्निकृष्टपर्वतादिविशे-

इष्टत्वज्ञानं, तच्च विशेष्यसन्निकर्षात्। वस्तुतस्तु इष्टस्य विशिष्य सुखत्वादिना अज्ञाने याग-पाकादाविष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टस्याव्यापकभावेन नानाप्रकारत्वेन च विशिष्यानध्यवसायात्। न चेष्टविषयतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणमिष्टत्वं, सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेषु अनुगतस्योपलक्ष्यस्याभावेनाननुगमा-

ज्ञानं, 'तच्चेति ज्ञातः क्वत इत्यादावित्यर्थः, अत्र चेच्छाया अभिज्ञविषयतया न विशेष्यसन्निकर्ष इति भावः। ननु उपनयरूपसन्निकर्षसत्त्वात् इच्छाविषयः सुखमिति ज्ञानं नैयायिकानां न दुर्घटमित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानेऽपीति सामान्यत इष्टत्वेन यागइष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपीत्यर्थः,(१) 'विशिष्यानध्यवसायादिति, इष्टस्यामुकस्य साधनमिति विशेषतोऽनिर्णयादित्यर्थः। ननु तत्र इष्टसाधनताज्ञानानन्तरं तदिष्टे इष्टत्वहेतुना सुखादिस्वरूपत्वमनुमाय मनसा इच्छाविषयसुखसाधनं याग इति विशेषतो निर्णयसम्भव इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'सुखत्वादेः' सुखत्वादिरूपेण सुखादेः, 'उपलक्षणं' अनुमापकं, 'तत्साधनेषु' ग्राम-पशु-हिरण्यादिषु, 'उपलक्ष्यस्य' व्यापकतावच्छेदकस्य, 'अननुगमात'

(१) सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताज्ञानेऽपीत्यर्थ इति क०।

त्यको मानसः परामर्श इत्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, फलेच्छा स्वरूपसती प्रवृत्तिप्रयोजिका न प्रवर्त्तकधीविषय इति न दृष्टस्य भोजने प्रवृत्तिरित्या-

दिति। उच्यते। यदेच्छा तत्साधनताज्ञानमेव लोक-वेदसाधारणं प्रवर्त्तकं तेषां सुख-दुःखाभाव-तत्साधनत्वेनेच्छाविषयाणां अननुगतानामपि वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवानुगमकं एवं, यदा सुखादाविच्छा भवति

व्यभिचारात्। इष्टापत्त्या परिहरति, 'यदेच्छेति येन रूपेणेत्यर्थः, 'तत्साधनताज्ञानमेवेति तद्रूपविशिष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः, अन्यथा घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथाच इष्टत्वप्रकारकत्वं न प्रवेशनीयमिति भावः। ननु यत्र-तत्रयो-रैक्यस्याभावात्तदिघटक-सुखत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-दुःखाभावत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-ग्रामलाभत्वादिविशिष्टसाधनताज्ञानानां तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति प्रातिस्विकरूपेण हेतुत्वं वाच्यं, तथाचाननुगमः। न च तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकं कार्य्यतावच्छेदकमिति वाच्यं। सुखार्थित्वस्य सुखेच्छाजन्यत्वरूपतया तज्जन्यतावच्छेदकानुगतरूपाभावेणाननुगतत्वाद्धूमलिङ्गकत्वादिवदित्यत-आह, 'तेषामिति, 'सुख-दुःखाभावेति सुखत्व-दुःखाभावत्वेत्यर्थः, 'तत्साधनत्वेनेति ग्रामलाभत्व-पशुलाभत्व-हिरण्यलाभत्वादिनेत्यर्थः, 'इच्छाविषयाणां' इच्छाविषयतावच्छेदकानां, 'वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवेति इच्छाविषयतावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः। न चैवमपि घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः इच्छाविषयत्वस्य केवलान्व-

---

यित्वेन परिहरति, 'यदेति, 'वस्तुसदिति। नन्विदमसम्भवि इष्टसाधनताज्ञान-फलेच्छावदुपादानप्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं। न चैतेषामात्मगुणानां

स्वकृतिसाध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञाने तदा

चितया द्रव्यत्वादेरपीच्छाविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं। तत्का-लीनत्व-तत्पुरुषीयत्वेनेच्छाविशेषणात् कार्य्यतावच्छेदकमपि तत्का-लीन-तत्पुरुषीय-तत्साध्यकृतित्व-तादृशोपायेच्छात्वमेवेति न व्य-भिचारः। न चैवमपि इष्टसाधनत्वाज्ञानदशायां तदभावज्ञान-दशायां वा चिकीर्षा-प्रवृत्तिदुर्वारा तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तद्वि-षयकचिकीर्षादेरसिद्धतया तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधन-ताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाकल्पनादिति वाच्यं। प्रसिद्धेषु सर्व्वेषु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतु-त्वकल्पनेन विशेषसामग्रीविरहादेव यथोक्तस्थले चिकीर्षाद्यनुत्पत्तिः। न च स्वरूपसत्तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमना-विरह इति वाच्यं। विनश्यदवस्थफलज्ञानजनितफलेच्छास्थले तदस-म्भवात् तत्कालपदेनोपायेच्छा-प्रवृत्त्योः पूर्व्वकालस्याभिहितत्वाद्घ-टत्व-द्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानानन्तरं घटत्वमात्रप्रकारकेच्छायां घट-साधनमिति ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् कपाले प्रवृ-त्त्यापत्तेश्च। किञ्च ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमे फलेच्छानुदयद-शायामतिप्रसङ्गवारणाय फलेच्छापि पृथक्जनिका वाच्येति गौरवं, स्वरूपसत्तादृशकृतिविषयतावच्छेदकत्वन्तु न सम्भवत्येव फलस्य प्रवृत्तिविषयत्वाभावादिति भावः। इदमापाततः एवं सति तत्तद्व्य-क्तित्वेन कार्य्य-कारणभावस्यैव सम्यक्त्वात् एकस्य पुरुषस्य एकदा

च्छावच्छिन्नेति चेत्, न, इच्छोत्पत्त्यनन्तरं वह्निरोध्यनुत्पादसमयावच्छि-

पाकादौ प्रवर्त्तते । नन्वेवं प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्य नानात्वेन तच्छक्तस्य विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्वप्रसङ्ग इति

नानाप्रवृत्तिविरहेण यथोक्तरूपेण कार्य्य-कारणभावेऽपि तत्तच्छक्तिविश्रामात् कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोर्गौरवं पुनरधिकमिति ।

केचित्तु सुखसाधनत्वज्ञान-दुःखाभावसाधनत्वज्ञान-ओदनसाधनत्वज्ञान-धनलाभसाधनत्वज्ञान-ग्रामलाभसाधनत्वादिज्ञानानां प्रत्येकमेव हेतुत्वं तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकञ्च प्रत्येकं कार्य्यतावच्छेदकं, सुखार्थिप्रवृत्तित्वञ्च सुखसाधनताज्ञानवत्प्रवृत्तित्वं तत्तद्व्यवहितोत्तरत्वं मत्वर्थः सम्बन्धाननुगमश्च न दोषाय, फलेच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् न तदनुदयदशायां प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः तत्रापि सुखेच्छावत्प्रवृत्तित्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

एकदेशिनस्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्रयी साध्यत्वेन विषयता सिद्धत्वेन विषयता उद्देश्यत्वेन विषयता च तत्रोद्देश्यत्वेन विषयता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोगं करोमीत्यनुभवात् । न चैवं सुखादेः प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वसिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं । तस्य साध्यताख्यविषयतायामेव स्वरूपायोग्यत्वात्, तथाच सुखाद्युद्देश्यकत्वमेव सुखाद्यर्थित्वं तदेव च सुखादीच्छायाः सुखादिसाधनत्वज्ञानादीनाञ्च कार्य्यतावच्छेदकं एवमुपायेच्छाया अपि विषयताद्वयी उद्देश्यत्वेन विषयता तदन्यविषयता च, उद्देश्यता च तत्र

तस्यैव वस्तुसदिच्छाविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः । भ्रान्तः शङ्कते, 'नन्विति,

चेत्, न, सुखत्वादिनाननुगतं इष्टत्वेनानुगतं फलं प्रति साधनत्वस्य यागादेर्लिङादिना बोधनात्,

---

फलत्वेन उद्देश्यता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोग-मिच्छामीत्यनुभवादिति प्राहुः ।

'इष्टत्वेनानुगतमिति, इदमापाततः एवमपि ज्ञानविषयत्व-कृतिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात् केवलान्वयित्वस्य चिन्त्येवाविशिष्टत्वात् तथाच विनिगमनाविरहेण इष्टसाधनत्व-ज्ञेयसाधनत्व-कृतिविषयसाधनत्वानां शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारमिति । न चानुभवादिष्टसाधनत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । अनुभवस्यैवासिद्धत्वात् इतरथा कृतिसाध्यत्वमात्रशक्तिवा-दिनो मीमांसका अप्यनुभवेनैव निरस्ताः स्युः । न च तथापि विनिगमनाविरहेण इष्टसाधनत्वं ज्ञेयसाधनत्वं कृतिविषयसाधनत्वं त्रयमेव विधिशक्यं अनन्तसुख-दुःखाभावादिसाधनत्वमपेक्ष्य लाघ-वादिति वाच्यं । इष्टत्वादेः केवलान्वयितया चैत्यं न वन्देत जलं न ताडयेदित्यादौ नञर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वर्गसाध-नत्वादौ लक्षणेति वाच्यं । स्वर्गसाधनत्वादौ शक्तिरिष्टसाधनत्वे च लक्षणेत्यस्यापि सुवचत्वात् प्रयोगस्य तुल्यत्वात् इष्टसाधनत्वापेक्षया स्वर्गसाधनत्वस्य लघुत्वाच । वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यस्य कृतौ शक्ति-कल्पनादिधेरपि कृतावेव शक्तिर्लाघवात् स्वर्गसाधनत्वादौ निरूढ-लक्षणेत्येव तत्त्वं ।

सुखस्याभावं हि प्रवर्त्तकं स एव विधिस्तच नेष्टसाधनत्वं किन्तु सुखादि-

तथाच फलानामननुगमात् फलेच्छा शक्या न त्विच्छा ज्ञानकारणत्वेन। अथैवं सुखादिसाधनत्वेन ज्ञानं प्रवर्त्तकं तन्न शक्यं अननुगमात्, यच्च शक्यमिष्टसाधनत्वं तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं इति विधेः प्रवर्त्तकता न स्यात् इति चेत्, साक्षादेवमेव किञ्चिदिष्टसाधनं याग इति लिङा बोधिते इष्टाकाङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एव इष्टत्वेनावगम्यते, तदनन्तरं स्वर्गकामपदसमभिव्या-

---

नन्विष्टत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेरिष्टत्वांशे शक्तिकल्पनं वृथेत्यत आह, 'तथाचेति, 'तन्न शक्यमिति, 'तत्' सुखादिसाधनत्वं, 'एवमेव' विधेरप्रवर्त्तकत्वमेव, 'लिङा बोधिते' लिङन्तयजेतेत्यादिपदेन बोधिते, 'इष्टाकाङ्क्षायां' किं तदिष्टमिति जिज्ञासायां, इदञ्च जिज्ञासाकाङ्क्षा इति मतेन[1] 'इष्टत्वेनेति तादात्म्यसम्बन्धेन इष्टविशेषणत्वेनेत्यर्थः, 'अवगम्यत इति, स्वर्गवदिष्टसाधनं याग इत्याकारेणेति भावः। इदञ्च न प्रवर्त्तकं साधनत्वांशे स्वर्गाप्रकारकत्वादत आह, 'तदनन्तरमिति, 'स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादिति तत्समभिव्या-

---

(१) इदञ्च जिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वमत इति ग०।

साधनत्वमिति तत्रैव लिङः शक्तिरिति नानार्थत्वमित्यर्थः, 'तथाचेति एवञ्च न नानार्थत्वमित्यर्थः। ननु तथापि स्वर्गत्वेन तज्ज्ञानं न स्यात् तेन रूपेणानुपस्थितेरित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'एवञ्च' स्वर्गत्वेन कामनाविषयत्वेन

द्वारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्त्तकमुत्पद्यते ।
एवञ्च विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्त्तकं ।

द्वारजन्यस्वर्गवदिष्टसाधनं याग इति ज्ञानसहकारादित्यर्थः, 'उत्पद्यते' मनसा उत्पद्यते ।

केचित्तु 'उत्पद्यते' शब्दादुत्पद्यते, इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वान्वयः स्यादित्यर्थः(१), इत्याहुः । तदसत्, साधनत्वस्य इष्टविशेष्यतयोपस्थितत्वेन तदपहायान्येन सह अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

'विधिजन्येति विधिजन्यं स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति शब्दवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यं स्वर्गसाधनं याग इति मानसं ज्ञानं तदेव प्रवर्त्तकमित्यर्थः(२) । इदमापाततः स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया इष्टे तदर्थान्वयबोधस्य प्रत्ययार्थैकदेशेन नामार्थाभेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नतया इष्टेन सह स्वर्गस्याभेदान्वयबुद्धमसम्भवात् । वस्तुतस्तु स्वर्ग-

(१) इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वस्यान्वयादित्यर्थ इति ग० ।
(२) तदेव प्रवर्त्तकमिति भाव इति क० ।

शोपस्थितस्य स्वर्गस्य लिङा उपस्थाप्येष्टेन सहान्वये, स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति शाब्दं ज्ञानमित्यर्थः । न चैवं विधिजन्येत्यादिविरोधः, विधिजन्यवाक्यार्थान्वयज्ञानरूपस्वान्तरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुक्तरूपमखण्डवाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येतत्परत्वात्तस्येति भावः । अत एवानुमानमाशङ्क्य निराकरोति, 'यत्त्विती'ति योजयन्ति, तच्चिन्त्यं, यत्र यदिच्छा तद्रूपसतो सत्साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन इष्टसाधनतानुमानस्य निष्फलत्वेऽपि सत्

यत्तु सर्व्वेषामेव विधेर्न साक्षात् प्रवर्त्तकत्वं विधिबोधकात् स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमात्, स्वेष्टसाधनत्वञ्च अयं इष्टसाधनयागकः स्वर्गकामत्वात् दर्शवाक्यावगतस्वर्गकामवदित्यनन्तरमर्थात् प्रतीयते । तन्न ।

कामकृतिसाध्यो याग इष्टसाधनञ्च इति विधिवाक्येन बोधिते तदनन्तरमेव मनसा स्वर्गसाधनं याग इति प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते इत्येव तत्त्वं ।

शाब्दज्ञानाप्रवर्त्तकत्वं सर्व्वसिद्धमित्याह, 'सर्व्वेषामेवेति, मत-इति शेषः । 'विधिबोधकात्' 'विधिः' इष्टसाधनत्वादिः तद्बोधकात् प्रत्ययात्, 'स्वकृतिसाध्यत्वादे'रित्यादिना इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्वपरिग्रहः तस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । नन्विष्टत्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे यागादौ कुतः स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति, 'इत्यनन्तरं' इत्यनुमानानन्तरं, 'अर्थात्' उपनयवशात्, 'प्रतीयते' मनसा

कृतिसाध्यत्वज्ञानार्थमनुमानमावश्यकमेव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य सदंशविषयत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गाद्विधेश्च तत्रासामर्थ्यादिदानींकालविषयतयापि च तस्य प्रवर्त्तकत्वात्तदर्थमनुमानमावश्यकं तदिदमुक्तं 'विधेः स्वकृतिसाध्यतादेरनवगमादिति । किञ्चेष्टस्य पदार्थैकदेशतया स्वर्गस्य चान्यान्वितत्वेन निराकाङ्क्षतया कथमिष्ट-स्वर्गयोरन्वयः तथाच कथमुक्तं महावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमिति तस्माद्विधिजन्यमहावाक्यार्थज्ञानजन्यमानुमानिकं मानसं वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येवार्थः । न चैवं 'यत्त्वित्यादिनानुमानमात्रस्य तन्निषेधप्रतिपादनविरोधः, तस्य स्वेष्टसाधनत्वानुरोधेन नानुमाना-

यत्रेच्छा[१]तत्साधनमिति शाब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्प्रतीतिर्निष्फला।

अन्ये तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिसाधनतालाभस्तु समभिव्याहारात् 'इष्टसाधनतापक्षेऽपि

प्रतीयते, 'किन्तु यत्रेच्छेति पाठः, 'इच्छा' स्वेच्छा, 'शाब्दज्ञानात्' शब्दप्रयोज्यमानसज्ञानात्, 'तत्प्रतीतिः' स्वेष्टत्वप्रकारेण स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिः, 'निष्फलेति, स्वेच्छाविषयत्वस्य स्वरूपसत एवानुगमकतया तज्ज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वादिति भावः।

केचित्तु 'सर्व्वेषामित्यस्य प्राक् 'यत्त्विति पाठः, 'किञ्चित्यस्य स्थाने 'तन्नेति पाठः। तत्र 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना स्वेष्टसाधनत्वपरिग्रहः, कुतस्तर्हि स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति। आदिपदग्रहीतमाद्यं दूषयति, 'तत्प्रतीति बोध्यं।

'साधनत्वमात्रमिति, मात्रपदेनेष्टांशनिरासः, 'समभिव्याहारादिति 'स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदसमभिव्याहारादित्यर्थः, यत्र फलश्रुतिर्नास्ति तत्र तदध्याहारात् शाब्दबोध इति भावः। 'इष्टसाधन-

(१) किन्तु यत्रेच्छेति ग्र०।

पेक्षेत्येवंपरत्वात्तदिदमुक्तं 'यत्रेच्छेति, एवञ्च 'तत्प्रतीतिर्निष्फलेत्यत्र सांप्रतप्रतीतिरिष्टांशे या तत्प्रतीतिरित्यर्थः, स्वकृतिसाध्यत्वबोधार्थं त्वनुमानमावश्यकमेव। ननु मत्कृतिसाध्यतावन्मदिष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् सापि समानैवेति चेत्, न, इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवर्त्तकत्वे तद्विशेषणतदीयत्वस्यापि स्वरूपसत एव तदुपयोगात् कृतौ तु नैवं। न चैवं शाब्दज्ञा-

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-साध्यः साधनञ्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां कामनाविषयत्वेन श्रुतोऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात्। न च स्वर्गस्य साध-

---

नेति, 'तस्येति स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव स्वर्गरूपेष्टलाभादिति भावः। 'साधनस्येति कस्य साधनमित्या-काङ्क्षायामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षी' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन' यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन। न च साधनत्वस्य कार्य्यघटितत्तया दृष्टान्तर्भाव आवश्यक इति वाच्यं। साधनत्वमखण्डमतिरिक्तपदार्थ-इत्यभिप्रायात्। वस्तुतस्तु 'साधनत्वमात्रं' इष्टांशमपहाय साधनता-घटकीभूततावत्पदार्थमात्रं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डशो विध्यर्थः, स्वर्गसाधनत्वत्व-दुःखाभावसाधनत्वत्वाद्यनन्तगुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेद-कत्वकल्पने वैशिष्ट्यांशे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-स्वरसवदेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयस्वीकारात् संसर्गमर्य्यादया पर-स्परवैशिष्ट्यलाभ इति भावः। 'यजेतेत्यनेनेति यजेतेत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं अव्यवधानादिस्य, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति कस्य साधनं याग इत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यत इति याग-

---

नादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, शाब्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादे-रिति तदर्थः। क्वचित्तु 'सर्व्वेषामित्यस्य पूर्व्वं 'यत्त्विति' न पाठः, 'तन्नेतिस्थाने 'किञ्चेति पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यन्यो-

नाकाङ्क्षा, कृतिसाध्यत्वेनैवोपस्थितेः। अतएव विश्वजिदादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यत इति। इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपि "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इत्याद्यर्थवादे 'विधिबोध्येष्टसाधन-

---

निष्ठसाधनत्वनिरूपकत्वेनानुभूयते इत्यर्थ इत्येव तत्त्वं। ननु यागसाधनं स्वर्गकाम इति यागस्यैव निरूपकतया साधनत्वेनान्वयोऽस्त्वित्यत आह, 'न चेति, 'साधनाकाङ्क्षा' साधनत्वेनान्वये आकाङ्क्षा, 'कृतिसाध्यत्वेनैवेति कृतिसाध्यत्वप्रकारेणैव यागस्य शाब्दबोधे भानादित्यर्थः, तथाच सुब्विभक्त्यतिरिक्तस्थले पदानामेकत्वार्थान्वितापरपदार्थान्वितस्वार्थान्तरान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमिति न तथान्वय इति भावः। इदमापाततः जानाति स्वपितीत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वयोरन्वयबोधस्य ज्ञानादौ तथा दर्शनात्, किन्तु विध्यर्थसाधनत्वं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैवान्वीयते न तु विशेष्यतयेति व्युत्पत्तेर्यागस्य निरूपकतया न साधनत्वेऽन्वयः, अन्यथा तवापि यागरूपेष्टसाधनं स्वर्गकाम इत्यन्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् इत्येव तत्त्वं। 'अतएवेति यतएव यागस्य साधनत्वेनान्वये नाकाङ्क्षा अतएवेत्यर्थः, 'स्वर्ग एवेति

यज्ञमार्थं सर्व्वेषामित्यादि, स्वेष्टसाधनत्वञ्चार्थात् प्रतीयते, किन्तु तत्प्रतीतिर्निष्फलेत्यत्र तात्पर्य्यं।

'साधनत्वमात्रमित्यत्र मात्रपदेनेष्टांशमात्रव्यवच्छेदः, न तु कृतिसाध्यत्वादेरपीति बोध्यं। 'तस्येति समभिव्याहारस्येत्यर्थः। न चेत्युपलक्षणं यागस्य यागसाध्यान्वये बाधोऽपीति द्रष्टव्यं। 'अतएवेति उपस्थितस्या-

त्वस्यार्थवादादेवावगमात्। कुतो विधिकल्पनमिति चेत्। न। अविनाभावात्, तथाभूतसाधनत्वस्य

अध्याहृतस्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्ग एवेत्यर्थः, साध्यत्वेन साधनतान्वितत्वेन, अत्रापीदं चिन्त्यं, स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया तदर्थेन सह विध्यर्थसाधनत्वस्य कथमन्वयो निराकाङ्क्षत्वादिति परन्तु स्वर्गादिष्वपि प्रत्येकं खण्डशः शक्तिरित्येव सारं। 'इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपीति न्यायनय इति शेषः, 'अपिशब्देन कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वाभ्युपगमे तु सुतरां तन्नये विधिकल्पनमनर्थकं आख्यातमात्रस्यैव कृतिशक्ततया तदर्थकृतेः साध्यतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेव कृतिसाध्यत्वलाभसम्भवादिति सूचितं। मीमांसकानामाख्यातस्य व्यापारशक्ततया कृतिसाध्यत्वलाभार्थमेव विधिकल्पनमिति हृदयं। 'अर्थवादे' अर्थवादस्थले, 'अर्थवादादेवेति, अत्र विध्यर्थस्तटोऽनुशिष्टत्वादिति भावः। 'कुत इति हेतुप्रश्नः फलप्रश्नो वा,

न्यस्य साध्यत्वान्वयायोग्यत्वादेवेत्यर्थः, अत्रेदमनभिमतितौल्यं इष्टसाधनताविधिपक्षे कामनादेः साध्यान्तरस्याप्यन्वयसम्भवान्न स्वर्गान्वयनियमः। न चान्यत्रोपस्थितं कामना च न यागसाध्यत्वयोग्यताज्ञानं तयान्वये इति वाच्यं। कामनाविशेषो यागसाध्यः स्यादिति योग्यतासंशयसम्भवात् स्वर्गान्वयेऽपि तत्संशय एव। ननु प्रवर्त्तकत्वतात्पर्यग्रहादन्यथानुपपत्त्यैव तल्लाभ इति चेत्, हन्तैवं तत एवेष्टसाधनत्वमेवाक्षिप्यतां कृतं साधनत्वांशेऽपि शक्त्येति मीमांसकः शङ्कते, 'इष्टेति, इष्टसाधनतामात्रविधिपक्षे इदं बोध्यं, अन्यथा कृतिसाध्यत्वलाभायैव विधिकल्पनस्यावश्यकत्वादर्थवादात्र तथेष्टसाधनत्वलाभः। तच्चिन्त्यं, अविनाभावमेव विवृणोति, 'तथाभूतेः

विधेयत्वव्याप्तत्वात्, व्यापकानुपलम्भबाधोद्धाराय वा प्रयोजनाभावाच्च तत्कथनं तथेत्यप्याहुः ।

यत्त्विष्टसाधनत्वाभिधाने करणे लिङोऽनुशासनात् दर्श-पौर्णमासाभ्यामित्यनभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यादिति । तन्न । उपायतामात्राभिधा-

---

आद्ये आह, 'अविनेति, अविनाभावमेव दर्शयति,[१] 'तथाभूतेति श्रौतेष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्त्ये आह, 'व्यापकेति श्रौतेष्टसाधनत्वव्यापकं विधेयत्वं तच्चात्र नास्ति अतो नेष्टसाधनमिति व्यापकानुपलब्धिनिबन्धनो यो बाधस्तदुद्धाराय वेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वलाभायेत्यपि बोध्यं । 'आहुरिति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य न लाभ इति विधिकल्पनमावश्यकमित्यरुचिबीजमत्र बोध्यम् ।

वैयाकरणमतमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्त्वित्यादिना, 'करण इति, 'लिङोऽनुशासनात्' लिङोऽनुशासनाभ्युपगमात्, प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तये यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य लिङाभिहितत्वे इत्यर्थः, 'उपायतेति लिङा साधनतामात्राभिधानेऽपीत्यर्थः, आख्यातेन कारकेऽभिहिते प्रथमे-

---

(१) विशदयतीति ग० ।

ति । अप्रयोजकत्वाच्च तथा व्याप्तिरिति ये मन्यन्ते तन्मतमाह, 'प्रयोजनेति ।

'करण इति, इष्टसाधनत्वेन करणस्य यागादेः लिङाभिधानं ततोऽभेदान्वयधीरित्यभिमानः, 'उपायतेति तज्ज्ञानमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः तथाऽनभिहितकरणत्वाभिधानाय तृतीयेत्यर्थः । ननूपायत्वेनापि करणस्य

नेऽपि तद्विशेषकारणत्वानभिधानात् । वस्तुतस्त्वभिहितान्वयलभ्यं यागेष्टसाधनत्वं इष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात्[१] ।

त्याख्यातेन कारकसङ्ख्यायामभिहितायां प्रथमेत्यर्थोऽयमं वाच्यः कर्त्रादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तथाच प्रकृते कथमभिहितत्वमाख्यातेन कारकसङ्ख्यानभिधानादित्याह,[२] 'वस्तुत इति, 'अभिहितान्वयलभ्यं' लिङ्पदप्रतिपाद्यं, 'यागेष्टसाधनत्वं' यागनिष्ठेष्टसाधनत्वमात्रं, न तु तद्गतसङ्ख्यापीति शेषः[३] । तदेव कुत इत्याह, 'इष्टेति, 'विध्यर्थत्वात्' अत्र विधिप्रतिपाद्यत्वात्, सङ्ख्याभिधानेऽनन्वयात्स्येत्यपि बोध्यं । इदञ्च दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ करणत्वे तृतीया तस्य विध्यर्थैकदेशे इष्टेऽन्वयः तथाच दर्श-पौर्णमासकरणकेष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोध इत्यभिमानेन । वस्तुतो धान्येन धनवानित्यादिवदभेदे तृतीया न तु करणतायां, दर्श-पौर्णमासाभिन्नो याग इष्टसाधनं इत्येवान्वयबोधः, एवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादाविति बोध्यम्[४] ।

---

(१) लिङर्थत्वादिति क०, ख० ।

(२) प्रकृते इष्टसाधनतामात्रस्य विध्यर्थत्वेनाख्यातेन सङ्ख्यानभिधानादित्याहेति घ० ।

(३) न तु कर्त्रादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तद्गतसङ्ख्यापीति शेष इति ग० ।

(४) इति ध्येयमिति ग०, घ० ।

यागादेरभिधानात् अनभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यादेवेत्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, यागादेर्धातुलभ्यत्वादन्वयलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् के-

नव्यास्तु चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कृतौ हेतुता चिकीर्षा च कृताविच्छा सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचित्वात् पिपक्षादिवत्। न तु कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाभिधायकत्वं[1] पाकादेः प्रकृत्यनभिधेयत्वात्। न हि कृतिवाचकस्य तद्विषयवाचकत्वं, करोतीत्युक्ते तद्विषयसंशयात्। एवञ्च कृताविच्छेष्टसाधनताज्ञानात् तत्साध्येष्टज्ञानाद्वा इच्छादौ तथा कल्पनात्। यदा च कृताविच्छा तदा सैव चिकीर्षा अन्यचेच्छामात्रं न तु कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात्। अथ पाकं कृत्या साधयामीतीच्छानुभवसिद्धा अनुभवापलापे उपेक्षणीयत्वापत्तेः,

सोन्दड्स्य पुनरपि मतं दर्शयति,[2] 'नव्यास्त्विति, 'प्रकृत्यनभिधेयत्वात्' कृधात्वनभिधेयत्वात्, 'तद्विषयसंशयादिति घटं पटं वेति संशयादित्यर्थः। 'अनुभवसिद्धेति प्रवृत्तेः पूर्व्वमनुभवसिद्धे-

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वमिति ख०।

(२) सोन्दड्स्य पुनरभिमतं दर्शयतीति ग०, सोन्दड्मतं विशिष्य परिष्कृत्य पुनरपि दर्शयतीति घ०।

नापि कृपेक्षा न लिङा करणाभिधानमिति भावः। यद्यपि वाक्यार्थतया तदभिधानमस्त्येव तथापि पदार्थतया तदभिधानं नेत्येवानभिहितत्वार्थ इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशे स्फुटं, एवञ्च यागेष्टसाधनत्वयोराश्रयाश्रयिभाव एवा-

सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्, सा च चिकीर्षापदा-
प्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् न तु कृती-
च्छा कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्, अस्ति
तावत्पाककृतामिच्छा वृष्टीच्छावत्, अस्ति च कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारिकेच्छा, पाके तथापि कृतीच्छैव कृतिकारणं
लाघवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात् ।
धात्वर्थानुपरक्ते कृतिस्वरूपे इच्छैव नोदेतीति चेत्,

त्यर्थः, 'समानविषयत्वादिति कृतिसाध्यताख्यविषयताश्रयविषयक-
त्वादित्यर्थः, 'लाघवादिति, समानविशेष्यकत्वस्य चाप्रयोजकत्वादिति
भावः । 'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थोपरक्तकृतावेव इच्छेति भावः ।

न्वय इति बोध्यं । न चेष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वत्वेन शक्यं वाच्यं तच्चेष्टसा-
धनघटितं तदितरार्थस्यघटितमिति लाघवादिष्टसाधनमेव तत्त्वेन शक्यम-
भेद एवान्वय इति वाच्यं । प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयाव्युत्पत्तेः किञ्चेष्ट-
साधनस्य शक्यत्वे तद्धर्मोऽपि शक्य इत्यत्र मानाभावः । न हि यच्छक्यं
तद्धर्मोऽप्यवश्यं शक्य इति नियमः, शक्यानन्त्यापत्तेः एकस्यैवोपाधिविशेष-
रूपैकत्वे तदनुगमार्थमपि तदनभ्युपगमात् गवादिपदे तु व्यक्तेरनुगमार्थं
गोत्वादेः शक्यत्वं । न चैवं लिङ्पदान्निर्विकल्पकापत्तिः, उपाधिविशेषस्य
नानापदार्थघटितत्वेन सविकल्पमात्रविषयत्वात् । वस्तुतः सङ्ख्यानभिधानाभि-
धानं प्रयोजकं अन्यथा कर्त्तुराख्यातेनाभिहितत्वाद्देवदत्तः पचतीत्यत्र प्रथमा
न स्यादेवञ्च लिङा करणसङ्ख्यानभिधानात् तृतीया स्यादेवेति तत्त्वं । प्रकृत-
मप्यधिकाभिधानायाह, 'अस्त्विति, तथाच कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं
चिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः । 'लाघवादिति कृतिसाध्यत्व-

न। पाकादिष्विष्टसाधनताज्ञानात् पाककृतावि‍च्छा ततः कृतिरित्यभ्युपगमात्। न चावगति-प्रवृत्त्योः समानविषयत्वं उभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात्। कथं तर्हि पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छा; यथा वह्निसाध्यत्वेन इष्टसाधनतावगमात् वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन इष्टसाधनत्वात् पाकस्य पाकं

'अवगति-प्रवृत्त्योरिति कार्य्य-कारणभावापन्नयोरिष्टसाधनताज्ञान-प्रवृत्त्योरित्यर्थः, 'तस्यैवेति तस्यैव विवादादित्यर्थः। ननु मास्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा प्रवृत्तिहेतुस्तथापि तादृशेच्छायां तव मये को हेतुः किमिष्टसाधनताज्ञानमात्रं कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा उभयं वेति(१) सुहृद्भावेन पृच्छति, 'कथं तर्हीति केन हेतुना तथापीत्यर्थः, उत्तरयति, 'यथेति, 'वह्निसाध्यत्वेन' वह्निसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, 'कृतिसाध्यत्वेन' कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, 'इष्टसाधन-

---

(१) पूर्व्वमनुभवसिद्धेष्टसाधनताज्ञानं वा मम कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा उभयं वेतीति प्र०।

प्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य कारणतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः। ननूक्तं भिन्नविषयत्वात् कृतीच्छा न हेतुरित्यत आह, 'न चेति, तथा-पीतिसाधवात् कृतीच्छैव हेतुरिति भावः। पृच्छति, 'कथन्तर्हीति, यदि कृतिसाध्यताज्ञानं न चिकीर्षाहेतुरिति शेषः। उत्तरं, 'यथेति, यद्यप्येतन्म-तीयायाः कृतिसाध्यत्वज्ञानजन्यत्वेऽपि नव्यमते न क्षतिस्तत्र कृतीच्छायां

कृत्या साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेन इच्छा पाकादौ तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकारणकल्पना स्यात् । मम तूपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः क्रियाद्वारा कृतेरिष्टसाधनत्वज्ञाने क्रियाया अपीष्टसाधनत्वं विषय इति कृतीच्छा भवन्ती क्रियाविषयापि भवतीति ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतापि । अतएव पाकं चिकीर्ष-

---

त्वात्' इष्टसाधनत्वानवगमात्, 'अन्यथेति यदि कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च द्वयं हेतुरभ्युपेयते तदेत्यर्थः, 'उपायेच्छायां' तद्धर्मप्रकारकोपायेच्छायां, 'इष्टसाधनताज्ञानमेवेति तद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः । पूर्व्वं कार्य्य-कारणभावापन्नानां ज्ञान-चिकीर्षा-प्रवृत्तीनां समानविशेष्यकत्वमसिद्धमित्युक्तं इदानीं तेषां समानविशेष्यकत्वमुपपादयति, 'क्रियाद्वारेति, 'ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानामिति, कार्य्य-कारणभावापन्नानामिति शेषः, 'समानविषयतापि' समानविशेष्यकतापि, 'पाकं चिकीर्षतीति सम्प्रत्ययं, 'विषयतया'

चिकीर्षाहेतुत्वाङ्गीकारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तथाप्यप्रवर्त्तकत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेव तदुपपत्तेस्तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्त्तकं इष्टसाधनताज्ञानादेव तस्या अभ्युपपत्तेरिति दर्शयितुं इदमुक्तमिति ध्येयं । समानविषयत्वेन हेतुत्वमभ्युपेत्याह, 'क्रियेति । 'अतएवेति यत एव पाकोऽपि चिकीर्षाविषयः अतएवेत्यर्थः, अन्यथा

तीति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते। यद्वा इच्छाविषयविषयतया पाकः प्रतीयते इति तस्य कर्मता ग्रामं जिगमिषति शत्रुं जिघांसतीत्यत्र ग्रामादेरिव, न हि ग्रामादाविच्छा, सिद्धत्वात्। अतएव भोगे सुखे च चिकीर्षा तदनुकूलकृतेरिष्टहेतुत्वात् अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षे तच्चिकीर्षासामग्र्यन्तरं कल्प्येत। एवञ्च सन्ध्यावन्दनं दुःखसाधना-

---

विशेष्यतया, 'प्रतीयते' द्वितीयातः प्रतीयते, 'इच्छाविषयविषयतया' इच्छाविषयविशेष्यतया, 'तस्य' पाकपदस्य, 'कर्मता' द्वितीयान्तता, 'जिगमिषतीति, अत्र गमधातुर्ज्ञानार्थकः, 'जिघांसतीति, अत्र हनधातुर्द्वेषार्थकः, 'न हीति, तथाच सन्प्रत्ययान्तसविषयार्थकधातुयोगे द्वितीयाया इच्छाविषयविशेष्यत्वमर्थ इति भावः। 'अतएवेति यत एव कृतीष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षा अतएवेत्यर्थः, 'कृतिसाध्येष्टसाधनतेति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वे इत्यर्थः। 'सन्ध्यावन्दनं' सन्ध्योपासनं, 'तत्साधनं कृति-

---

कृतेरेवेप्सितत्वात् पाकस्य तदभावात् कर्मता न स्यादिति भावः। पाकस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि कर्मत्वमुपपादयति, 'यद्वेति इच्छाविषयः कृतिः तद्विषयतयेत्यर्थः, 'ग्रामादेरिति तत्रापीच्छाविषयगमनादिविषयतयैव कर्मत्वमित्यर्थः, 'सामग्र्यन्तरमिति, एतच्च यन्मते भोगे नेच्छा तन्न बोध्यं। अन्यथा सुखेऽपि इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोः सुखेऽवैकल्यान्न तत्र सामग्र्यन्तरं स्यादिति। लोकवद्वेदेऽपि कृतीष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमित्याह, 'एवञ्चेति,'

वन्दनाभावरूपत्वेनेष्टं तत्साधनं कृतिरिति लिङर्थः, अन्यथा कृतिर्न कृतिसाध्या सन्ध्यावन्दनस्य नेष्टसाधनमिति कस्य कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विध्यर्थः स्यात् । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरनायत्तया विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थे तस्यैव चिकीर्षाजनकज्ञानजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ विषयत्वेनान्वय इति ।

विधीति सन्ध्योपासनविषयककृतिः सन्ध्योपासनसाधनविधित्यर्थः, 'लिङर्थः' सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधौ लिङर्थः, 'अन्यथा' कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधिस्थलीयप्रवर्तकज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः तत्र बाधकाभावेन क्रियाविशिष्टसाधनत्वस्य लिङा बोधनात्, न तु कृतिविशिष्टस्य तत्त्वाद, 'अतएवेति कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वादित्यर्थः, 'एकप्रत्ययेति, आख्यातप्रत्ययत्वया कृतेरपि विधिप्रत्ययोपस्थापितत्वादिति भावः । 'अनायत्तया' स्वरूपसम्बन्धेन, जनकत्वात् अनाकाङ्क्षानिर्वाहात्, 'प्रकृत्यर्थस्येति यागादेरित्यर्थः । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यं । कृतिरूपस्वार्थ-

---

'इष्टसाधनमिति, काम्यत्वे विधिवाक्येऽपि भावः । ननु कृतीष्टसाधनताज्ञानाद्यत्र क्वचित् प्रवर्तेतेत्यत आह, 'अनन्वयेति, तथा च सन्ध्योपासनयागादिविषयककृतिरिष्टसाधनताज्ञानाभावेऽप्यन्वय इति भावः । यद्वा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानुपपत्तिरिति, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति,

उच्यते। वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा न पाकस्यौदनसाधनता इत्युक्तं। कथं तर्हि वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा इति चेत्, न, इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते यत्र यत्साध्यत्वं ज्ञायते तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छा भवतीति, यथेष्टसाधनत्वेन ज्ञाते पाके वह्निसाध्यत्वज्ञानात् वह्निना साधयामीतीच्छा एवं कृतिसाध्यत्वेनावगते इष्टस्य साधनताज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसा-

---

ध्यतायैव तादृशव्युत्पत्तिसिद्धेः, न हि प्रकृत्यर्थान्वितत्यैव यावत्स्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः पचतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरपि कृतावनन्वयापत्तेः वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तत्वेन स्वार्थविशेषणत्वे किमपराद्धमिष्टसाधनत्वातिरिक्तत्वविशेषणेनेति भावः। 'उच्यत इति अत्र मयोच्यते इत्यर्थः, 'उक्तमिति, पाकत्वादिकमपेक्ष्य गौरवादिति भावः। 'कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छेति पाठः, इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् स्यादिति शेषः, तथा सति तृप्तावपि तादृशेच्छापत्तेरिति भावः। 'यथेति प्रमाध्याङ्को दृष्टान्तः, 'तथाचेति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानात्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यताज्ञानाच्च तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यत्व-

---

इष्टसाधनत्वस्य क्वचिद्द्वारेणान्वय इति भावः। दृष्टान्तं दूषयन्नेव दार्ष्टान्तिकं दूषयति, 'वह्नीति, 'तथाचेति, एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि प्रवर्त्तकं विध्यर्थश्चेति भावः। नित्येऽपीष्टसाधनत्वमुपपादितमेव। गन्धस्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाः

ध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति ।

प्रकारकेच्छेत्यर्थः, 'न त्विति, अतो न वृष्ट्यादौ तथेच्छेति भावः । न च मास्तु तदुपायसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुर्गौरवात् तेन रूपेणेष्टसाधनत्वविरहाच्च तथापि तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुरस्तु यत्प्रकारिका उपायेच्छा तत्प्रकारकमिष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति सामान्यकार्य्य-कारणभावेनैवोपपत्त्या कार्य्य-कारणभावलाघवात् भवतु तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिना इच्छा तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गादिति वाच्यं । यत्त-तत्त्वयोरनुगतयोरभावात् तत्तदुपायसाध्यत्वाद्यभावेनानन्तकार्य्य-कारणभावस्य तवाप्यावश्यकत्वात् तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं(1) हेतुः किमिष्टसाधनपाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदककतत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः पाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदकक-तत्तदुपायसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयप्रकारकज्ञानं वा इत्यत्र विनिगमकाभावात् उद्देश्य-विधेयतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य्य-

(1) तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानमिति ग० ।

कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न कृतिहेतुः किन्तु लाघवात् कृतीच्छैव सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादेव उपपन्नेति कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्त्तकं कृतिहेतुचिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादित्यत्र नव्यमते किमपि नोत्तरमुक्तमिति चेत्, अत्राहुः, पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षासम्भवेन तत्प्राथमिकत्वे इष्टसाधनीभूतपाकजनिका कृतिरिति

आचार्य्यास्तु प्रवर्त्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव लिङर्थ-

कारणभावकल्पनं पुनरधिकं इष्टसाधनतांशस्याप्यवच्छेदककोटि-प्रविष्टत्वादवच्छेदकगौरवञ्च मम पाकत्वाद्यवच्छिन्नविधेयककृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छानुरोधेन पाकत्वादिप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन कार्य्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गादिनिरासादिति भावः । यद्यप्येतावता कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायां हेतुरिति यन्मतेनोक्तं तत्र दूषणाभिधानेऽपि लाघवात् कृतीच्छैव कृतिकारणं न तु कृतिसाध्यताप्रकारकेच्छा इत्यत्र न किमपि दूषणमभिहितं तथापि प्रथममेव तस्य दूषितत्वात् नात्र पुनर्दूषणाभिधानमिति मन्तव्यं ।

'आचार्य्याः' उदयनाचार्य्याः, 'इष्टसाधनताज्ञानमेव' बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमेव, 'आप्ताभिप्राय इति आप्तत्वप्रकारकेच्छेत्यर्थः, आप्तत्वञ्च साध्यत्वाद्यनुमानधीनकृतिविषयत्वं, अनेन हेतुना बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमनुमीयते इत्याकूतम्-विष

ज्ञान एव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वांशे प्रकारतेनैव तद्धेतोरिति न्यायेन प्रवृत्तौ सम्भवन्त्यां न तत्कृतिगोचरेच्छासाधनत्वज्ञानपर्य्यन्तापेक्षा गौरवात् । न च पाकजनिका कृतिरिति ज्ञानेऽपि पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानाभावात्, समानविशेष्यतया तज्ज्ञानाभावादिति वाच्यं, उपाधिना धर्मेण कृतीच्छायाः प्रवर्त्तकत्वे सिद्धे तदुपस्थापकत्वेन तत्पर्य्यन्तापेक्षाया युक्तत्वात् । वस्तुतस्तु समानप्रकारकज्ञानस्यैव विशेषितया पाककृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानसम्भवात्तेन च प्रवृत्तिप्रतिबन्धात् कृतिसाध्यताज्ञानं

स्वात्माभिप्रायो लाघवात् पाकं कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्र विधिलिङः सम्बोध्य-स्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायकत्वेना-

---

भक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनत्वं कृतिविशेषणं, भोज-नादिनान्तरीयकजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं साध्यत्वं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, भ्रमभिन्नत्वेनापि इच्छा विशेषणीया तेन तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्थेच्छा-मादाय चैत्यवन्दनादौ विषभक्षणादौ च न व्यभिचारः, कृतौ विध्यर्थान्वयनये तु भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वमात्रपदार्थः, जन्यत्वपदेन च स्वाविषयककृत्यद्वारकजन्यताविशेषो ग्राह्यः, तेन नान्तरीयकजल-ताडनादौ न व्यभिचारः। न च तादृशजन्यत्वं यागादावसिद्धमिति वाच्यं। तस्यैव कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया यागादावसिद्ध-त्वेऽपि क्षतिविरहात् द्वितीयेच्छा च पूर्व्ववत् भ्रमभिन्नत्वेन विशे-षणीयेति भावः। 'लाघवादिति, तव निषेधविध्यनुपपत्त्या बलव-दनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि शक्तिः कल्पनीया मम तु तद्विरहाल्लाघव-मित्यग्रे स्वयमेव विवेचयिष्यते। ननु तवाप्तत्वप्रकारकत्वप्रवेशात् भ्रम-भिन्नत्वप्रवेशाच्च गौरवमित्यरुचेराह, 'पाकमित्यादि त्वं पाकं कुर्य्याः अहं पाकं कुर्य्यामित्यत्रेत्यर्थः, 'सम्बोध्य-स्वकर्तृकेति सम्बोध्यकर्तृका आत्मकर्तृका च या क्रिया तद्गोचरेच्छाबोधकत्वेनेत्यर्थः, इच्छाविष-यपाकानुकूलकृत्याश्रयस्त्वं इच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयोऽहं इत्य-न्वयबोधादिति भावः। सविषयवाचिधातुयोग्याख्यातसामान्यस्यैवा-

---

प्रवर्त्तकं, जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेवञ्च लघ्व्या कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव हेतुः, गौरवञ्च प्रामाणिकमेव। 'लाघवादिति

ना-प्रार्थनाशंसनादिलिङो वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेन लिङ्मात्रस्येच्छावाचकत्वकल्पनाच्च। एवञ्च स्वर्गकामो

प्रयत्ने निष्ठकाचुपिकत्वादिधिनैवाऽन्वयलाभः, त्वं पचेरित्यादौ तु इच्छाविषयपाकानुकूलकृतिमांस्त्वमित्यन्वयबोधः आख्यातसामान्यशक्त्या कृतिलाभादिति ध्येयं। 'आशंसेति, धनी भूयादित्यादौ बोध्यं। 'वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेनेति, 'अभिधायकत्वेन' शक्तत्वेन, 'आदिपदात् यत्र शुकादौ वक्तुरीच्छा बाधिता तत्र शिक्षकपुरुषेच्छापरिग्रहः, इदञ्च स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण शक्तिः इच्छात्वेनैव शक्तेः परन्तु इच्छात्वेन वक्तुरिच्छैव बोध्यते नान्यस्य युष्मदस्मदादिपदवद्व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यवधेयं। 'लिङ्मात्रस्येति, तद्दृष्टान्तेन(१) लिङ्गेन हेतुना लिङ्मात्रस्य इच्छावाचकत्वानुमानादित्यर्थः, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति भावः। एतेनाप्तत्वं न वक्तृत्वं इष्टसाधनत्वानुमितौ तस्यानुपयोगितया व्यर्थविशेषणत्वात् अनेनैव हेतुना बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेऽनुमीयमाने अन्यथा क्रियमाणे चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ निषेधविधिबाधप्रसङ्गाच्च। अतएव न भ्रमशून्यत्वं सर्वत्र ईश्वरमादायोपपत्तावपि निषेधविधिबाधात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। न च प्रकृतक्रियागोच-

---

(१) आज्ञादिलिङ्दृष्टान्तेनेति प्र०।

अभिप्रायविधिपक्ष इत्यादिना वक्ष्यमाणादित्यर्थः। मन्वाप्तत्वविवेचने गौरव-

यजेतेत्यस्य स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतया यागो याग-

रेष्टसाधनताप्रमावत्त्वं तत् तस्येष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारवारकतया
न व्यर्थमिति वाच्यं। तत्तत्क्रियान्तर्भावेणानन्तशक्त्यापत्त्या निषेध-
विध्यर्थबाधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि पृथक्शक्त्यापत्त्या च लाघ-
वादिष्टसाधनत्वस्यैव शक्यत्वापत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वानु-
माने मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। अतएव प्रकृत-
क्रियागोचर-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताप्रमावत्त्वं तदि-
त्यपि परास्तं तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तशक्त्यापत्तेर्निषेधविधिस्थले-
ऽप्रसिद्ध्यापत्तेश्चेति दूषणमप्यपास्तं।

केचित्तु स्वेच्छाधीनभ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वमात्रत्वपदार्थः, सा-
ध्यत्वञ्च जन्यत्वं, अनेन हेतुना इष्टसाधनत्वानुमाने भोजनादि-
कारीयके जलताडनादौ तादृशकृतिसाध्यत्वप्रकारकायथार्थेच्छा-
दाय चैत्यवन्दनादौ च व्यभिचारवारणाय स्वेच्छाधीनेति भ्रमान-
धीनेति च कृतिविशेषणं, त्वपदं प्रकृतक्रियापरमित्याहुः। तदसत्,
न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धेः। न च
स्वेच्छाधीनत्वं न शक्तौ प्रवेशनीयं किन्तु इष्टसाधनत्वानुमाने कर्त्तव्ये
व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणमुपादेयमिति
वाच्यं। तथा सति भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यापि शक्तौ
प्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरभिप्रायमात्रस्यैव सम्यक्त्वात् अयथार्थेच्छा-
मादाय निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेश्चेति।

'स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतयेति विशेषणे तृतीया साध्यतासम्ब-

मित्युपपादकत्वमाह 'यागमिति, 'यागो यागयत्नो वेति मतभेदेन, तथाच

यत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततो यो व्यापारः यस्य

सेन स्वर्गकामकृतिमान् याग इत्यर्थः, आख्यातसामान्यशक्तिवत्त्व-भावाः कृतेरन्वयावश्यकत्वादिदमभिहितं, 'यागयत्नो वेति स्वर्ग-कामस्य यागानुकूलो यत्न इत्यर्थः । इदञ्च कृतेरिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये, सर्व्वत्र षष्ठ्यर्थः संसर्गः,[१] 'आप्तेष्ट इति आप्तत्वप्रकारक-श्रमभिलेच्छाविषय इत्यर्थः, आप्तत्वञ्च उक्तरूपेण यथायुक्तं ग्राह्यं । यद्यपि स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्ततया तदर्थस्य कृतौ नान्वयसम्भवः निराकाङ्क्षत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे विशेष्यत्वादा-ख्यातार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमाच्च अन्यथा देवदत्तः पचतीत्या-दावपि देवदत्तनिष्ठा पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधापत्तेः, तथाप्यत्रानुभववलादिलक्षणैव व्युत्पत्तिः, अतएव इष्टसाधनत्वादिश-क्तिमतेऽपि प्राचीनाः स्वर्गकामेष्टसाधनं यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यश्च इत्यन्वयबोधमङ्गीकुर्व्वन्तीति भावः । एतेनाख्यातोपस्थाप्यकृतेर्विष-यित्वानुकूलत्वान्यतरसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यतयैव भाननियमात् कथं साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थविशेषणतया भानमित्यपि परास्तं, अत्र विल-क्षणव्युत्पत्तेः । 'यस्य कृतिसाध्यतयेति यस्य कृतिसाध्यत्वाख्यसमान-धीनकृतिविषयतारूपेण, 'आप्तेष्यते' भ्रमभिलेच्छाविषय इत्यर्थः,

---

(१) सर्वत्र षष्ठ्यर्थः कृतावन्वित इति ग० ।

कृतिसाध्यतयेति न यत्नान्वयि, एवमग्रेऽपि बोध्यं । एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि शक्यमिति ध्येयं । ननु यत्त्वं तत्त्वं वा नानुगतमिति नानुमानमत आह, 'तथा-

कृतिसाध्यतया यद्व्यापारविषयकः प्रयत्नो वा यस्याप्तेनेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनमिति व्याप्तिग्रहात् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति। तथा हि यागो मदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया आप्तेनेष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणं

'आप्तेनेति प्रकारे तृतीया, आप्तपदं साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृतिविषयत्वपरमिति स्फुटीकरणायाप्तेनेत्युक्तं, हेतुश्च साध्यताख्यभ्रमानधीनयत्कृतिविषयत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वमेवेति बोध्यं, एवं सर्वत्र। इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये आह, 'यद्व्यापारेति, 'यस्येति, भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वरूपेणेति शेषः, यागस्य यागत्वस्य वा इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'यागो मदिष्टसाधनमिति यागो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति मदिष्टसाधनमित्यर्थः, 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः, 'इष्यमाणत्वात्' भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वात्, अत्र भ्रान्त्या तत्पुरुषक्रियमाणे चैत्यवन्दन-विषभक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनेति मत्कृतिविशेषणं, भोजनादिनान्तरीयकजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं साध्यत्वं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमभिन्नेति

च्छेति। 'कलञ्जभक्षणमिति, सत्यन्तं उदासीने व्यभिचारवारणाय, मद-

मन्नभोजनं मदिष्टसाधनं तथा चेदं तस्मात्तथा । एवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य मम कलञ्जभक्षणप्रयत्नो नाभेच्छाविषय इत्यर्थः । ततः कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यपि मम, मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणत्वात् यथा मत्पिचा मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणं मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम बलवदनि-

---

इच्छाविशेषणं । न च साध्यत्वाख्यमानधीनमत्कृतिविषयत्वादित्येवास्त्विति वाच्यं; भिन्नधर्म्मिकत्वेन धूमप्रागभावतद्वैयर्थ्यादिति ध्येयं। 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयतयेत्यर्थः । 'नाभेच्छाविषय इति नाभत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः, 'मदिष्टसाधनत्वे सत्यपीति मदिष्टसाधनत्वे मत्कृतिसाध्यत्वे च सत्यपीत्यर्थः. अयञ्च भागः प्रायशः प्रमाणान्तरादुपस्थित इति द्रष्टव्यं। 'आप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणाप्तेनेत्यर्थः, 'अनिष्यमाणत्वात्' भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वाभावात्, 'मत्पिचेति मत्पित्रापीत्यर्थः, तेन भ्रमानधीनमत्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वसामान्याभावो लभ्यते यथाश्रुते सामान्याभावस्य हेतौ अप्रवेशादसङ्गतेः । अन्याज्ञादिलिङा इच्छात्वेन वक्तुरेवेच्छा बोध्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ च विधिलिङा कस्येच्छा बो-

---

मात्रेण मदिष्टसाधनस्यापि मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणत्वाद्व्यभिचार इत्यत उक्तं 'आप्तेनेति, जगत एवेश्वरेच्छाविषयतया अप्रसिद्धिभयादाह,

ष्टसाधनं तथा वेदं तस्मात्तथा, स चाप्तो वेदव्याख्याता[1] भगवानीश्वर एव। यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नोपैति तं प्रति विधिरेव लावण्ये इव श्रुतिकुमार्य्याः पुंयोगे प्रमाणं। न तर्हि लाघवं तात्पर्य्यगौरवादीश्वराद्यनन्तकल्पनादिति चेत्, न, लाघवादिनेच्छाबोधकत्वेन लोके लिङः प्रमाणसिद्धत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। न तु कर्त्तुरस्मरणं बाधकं प्रागेव निरासात्, तृप्तिकामनया विषभक्षणप्रवृत्तस्य विषभक्षणं तत्कृतिसाध्यतया नेश्वरेणेष्यते ततो विषभक्षणस्य ईश्व-

---

घनीत्यत आह, 'स चेति आप्तोच्चारणयोग्यत्वार्थः, आप्तश्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान्, तथा चावापि वक्तुरिच्छा बोध्यत इति भावः। ननु यन्मते वेदस्य वक्ता नास्ति तन्मते किं स्यादत आह, 'यस्त्विति, 'विधिरेवेति, वक्तृभिमतेच्छाबोधनं तस्य निराकाङ्क्षत्वादिति भावः। 'कर्त्तुः' वेदवक्तुः 'अस्मरण' मप्रामाण्यादिरूपस्याऽबोधनं, 'प्रागेवेति, "अतिमन्वन्तरशेषा श्रुतिरन्या विधीयते" इत्यादि स्मृत्या कर्तृबोधनादिति भावः[2]। 'तत्कृतिसाध्यतयेति

---

(१) वेदवक्तेति ग०।

(२) कर्त्तृबोधनादित्यर्थ इति ख०, ग०।

'तत्प्रयत्नविषयतयेत्यर्थः, ईश्वरस्य तत्प्रकारिका न तदिच्छेति भावः। तात्पर्य्यगौरवमेव विवृणोति 'ईश्वरेति इति प्रकाशः।

व्याहृतौ तत्प्रयत्नविषयतयेत्यस्य फलं दर्शयति, 'तथेति, 'द्वितीयात्-

रेच्छाविषयत्वेऽपि न तेन व्यभिचारः। यद्वा यत्-कामकृतिसाध्यत्वेन यो व्यापार ईशेनेष्यते स तस्ये-ष्टसाधनं विषभक्षणञ्च तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेन नेश्व-रेच्छाविषयः, मानाभावात्। अतएव न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणं तृप्तिकामनया भक्षण-प्रवृत्तस्य कृतिसाध्यत्वेनानिच्छाविषयो नेति तस्येश्वरे-

---

भ्रमानधीनतत्कृतिसाध्यत्वाख्यविषयतयेत्यर्थः, एवं सर्वत्र साध्यत्वपदं साध्यताख्यविषयतापरं। ननु स्वर्गत्वादिरूपेण स्वर्गादिसाधनत्व-ज्ञानमेव हेतुः न त्विष्टत्वेन तस्य न वृत्तं इत्यरुचेराह, 'यद्वेति, 'यत्कामेति यदर्थीत्यर्थः, अत्रापि 'भ्रमानधीनेति कृति-विशेषणं बोध्यं। 'तस्येष्टेति तस्येष्टस्येत्यर्थः, 'तृप्तिकामकृतीति भ्रमानधीनतृप्त्यर्थिकृतीत्यर्थः, 'मानाभावात्' विषयबोधाभावात् ईश्वरेच्छायास्तु सन्मात्रविषयकत्वनियमादित्यर्थः, 'कृतिसाध्यत्वेन' भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वेन, 'आनिच्छेति भ्रमभिन्नेच्छेत्यर्थः। नन्वेवं

मानेऽपि तत्फलमाह 'अतएवेति, 'कलञ्जमिति, तथाच यागो बलवदनिष्टा-ननुबन्धीष्टसाधनमित्येव साध्यं, अतएव तद्भक्ष्याद्युपदर्शनं प्रागुक्तं संगच्छत-इति भावः। अत्रेदमनभिमतिबीजं भ्रमेण तृप्तिकामकृते विषभक्षणे तथापि व्यभिचार एव तस्य तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वात्। न चात्र मानाभावः। वस्तुतस्तत्र तत्कृतिसाध्यत्वे तत्प्रकारकतदिच्छाया व्यलेप-त्वात्तदिच्छायाः सकलप्रकारकत्वात्, अन्यथा घटस्य घटत्वेन तदिच्छाविषयत्वे किं मानं। न च बलवदनिष्टाजनकत्वमपि लिङ्गविशेषणं, भ्रमकृतजलताड-नादौ तथापि व्यभिचारात् उक्तगत्या तस्यापि मत्कृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छा-विषयत्वात् तस्यानुमानिकत्वाभ्युपगमेन विधिवाक्यादनुपस्थितेश्च। न च

च्छाविषयत्वेऽपि विशिष्टनिषेध उपपद्यते, अभिप्राय-

कुतो लाघवमित्यत: पूर्व्वोक्तं लाघवमेव विवृणोति, 'अभिप्राय-विधिपद' इति, अत्रेदमस्वरसवीजं तदर्थेऽपि आप्तानधीनत्व-भ्रमभिन्नत्वेच्छात्वादीनां प्रवेशादिपरीतमेव गौरवं आज्ञादिलिङ्-दृष्टान्तेन लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छाप्रकारत्वानुमानस्या-प्रयोजकं श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिश्च श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याधीनकृतिसाध्यत्वनियमेन तत्र तादृश-भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वस्य बाधितत्वादिति ।

अत्र नव्याः आप्तत्वप्रकारकत्वं भ्रमभिन्नत्वञ्च न प्रवेशनीयं किन्तु इच्छात्वेन इच्छैव विध्यर्थः, इष्टसाधनत्वादौ च लिङ्लक्षणा

प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव तस्य लिङ्विशेष्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्याप्यप्रकारत्व-दशायां तद्वदेव तस्यापि लिङ्विशेष्यत्वसम्भवात् । एतेन यद्यागविषया प्रयत्नो यस्यास्तित्वात इत्यादिवाक्ये व्यभिचारो बोध्यः, तत्र भ्रमकृत-कलञ्जभक्षणे विशिष्टनिषेधानुपपत्तिरिति उक्तमत्या तत्रापि तद्वृत्तिसाध्य-त्वेनेष्टेच्छाविषयत्वादिति दिक् ।

अन्ये तु अनुमितेर्थोपरकतावच्छेदकविषयत्वादिप्रामाण्यप्रयोजकानु-मितावपि प्रवर्त्तकस्वर्गसाधनताज्ञानभिन्नो न भवतीत्यस्वरसमाहुः ।

विधिश्चानेकधा भिद्यते क्वचित् क्रियाविधिः यथोद्भिदा यजेतेति, क्वचित् सम्बन्धविधिः, यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति, क्वचिद्विशिष्टविधिः यथा न कौशेयमलवद्वासा स्नातकः स्यादिति, अत्र हि धातुयजिविवत् पर्युदासलक्षणया कौशेयमलवदन्यत्वविशिष्टवासोविधिरेवायं अनन्यगतिक-त्वात् । न ह्यत्र कौशेय-मलवद्वासाभ्यां विशिष्टं वासो निषिध्यते, विशिष्ट-वासोनिषेधस्य विशेष्यवासोनिषेधेऽप्युपपत्तेर्न तस्यान्वयापत्तेरेकविशिष्ट-स्योपादानापत्तेश्च । नाप्येकैकविशिष्टमेव निषिध्यते, वाक्यभेदापत्तेः, वि-

विधिपक्षे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमानुमानिकं इष्ट-

लाघवात् सा चेच्छा वक्तुरेव बोध्यते नान्यस्य युष्मदस्मदादिपदवत् व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। न चेच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्त्यादिहेतुत्वात् तज्ज्ञानमनुपयुक्तमिति वाच्यं। तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तावनुपयोगित्वेऽपि इष्टसाधनत्वाद्यपेक्षया लाघवादेव तत्र शक्त्युपगमात्। न चैवं विधेर्ज्ञानत्व-गुणत्व-सत्त्वादिकमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं। भवान् पाकं कुर्यात् अहं पाकं कुर्यां इत्याद्याज्ञादिलिङ्स्थलेऽनुभवबलादिच्छात्वेन इच्छायां लिङः शक्तेरावश्यकत्वात्, न हि तत्र तत्तद्यागत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं, किन्तु सामान्यतो यागत्वादिकमेव तथा। न चाख्यातसामान्यस्यैव कृतित्वेन कृतौ शक्तिकल्पनात् कृतावपि विधिशक्तिरस्त्विति वाच्यं। तत्र तिल-

---

श्रेषणमात्रनिषेधेऽप्येवं। अतएव सुवाससा भवितव्यमिति श्रुतिरत्र मूलमिति मन्दोक्तमपि युज्यते, निषेधकत्वे हि विधायकमूलकं स्मृतं न स्यादिति। क्वचिद्गुणविधिः यथा शितासिते स्नानादिष्वत्र नित्यविधिप्राप्त एव स्नानद्वये फलार्थं देशरूपो गुणो विधीयते। क्वचित् कालरूपगुणविधिः यथा मध्याह्न एव एकोद्दिष्टं कुर्वीतेति। क्वचित् कारकरूपत्वद्विधिः यथा गोदोहनेन पशुकामस्येति। क्वचित् कालविशिष्टकर्म्मविधिः यथा अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीतेति। क्वचित् क्रमविधिः यथा दर्श-पूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति। क्वचित् नियमविधिः यथा याजनाध्यापन-प्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेदिति, अत्र हि न धनार्ज्जनं विधीयते रागप्राप्तत्वात्, नाप्यर्ज्जनस्य याजनाद्यन्वयः कृष्याद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात् अप्राप्तस्यैव विधेयत्वात्, तथाचाप्राप्त इतरोपायनिषेध एवात्र विधेयः। क्वचित् परिसङ्ख्याविधिः यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र। अन्यत्रापि शशकादीनां पञ्चानां भक्षणं रागप्राप्तमेवेति तदितरपञ्चनखभक्षणनिषेध एव विधेय इति नियम-परि-

साधनताविधिपक्षे तु तदपि शक्यमिति गौरवमिति ॥

तत्त्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वेनाख्यातलभ्यानवच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु कृतीच्छयोरुभयोरेव शक्तेरावश्यकत्वाद्विधिनानार्थ एव कृतिशक्त्यनभ्युपगमे स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यस्यानन्वयापत्तेः तत्र शक्त्यभ्युपगमे च इच्छाविषययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इत्यन्वयबोधसम्भवात् । अतएव इष्टसाधनत्वादिशक्तिवादिनामपि कृतौ विधिशक्तिरावश्यकी स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्तत्वेन स्वर्गकामेष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोधासम्भवात्, कृतिशक्त्यङ्गीकारे च इष्टसाधनीभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति सर्वसिद्धव्युत्पत्त्यविरोधेनान्वयबोधोपपत्तेः । न चेच्छात्वेनेच्छायां शक्तौ न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधेरप्रामाण्यापत्तिः कलञ्जभक्षणस्यापि इच्छाविषयत्वेन विषयतया इच्छाभावस्य बाधितत्वात् इति वाच्यं । इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामिव तव लक्षणया विधु-

---

सङ्ख्ययोरन्ययव्यवच्छेदविधायकत्वादभेदः इति चेत्, अत्र वदन्ति, यत्क्रियायां विकल्पेन कारकान्तरस्तत्र नियमः यथा धनार्जने. न ह्येकस्यामेव धनार्जनक्रियायां याजन-प्रतिग्रहादयो मिलिता अपेक्ष्यन्ते, याजन-प्रतिग्रहाभ्यामेकस्य धनार्जनस्यासम्भवात् । परिसङ्ख्यायान्तु नैवं, शशकादिमांसेन मिलितस्यैकस्य पिण्डस्यैकस्यापि भक्षणक्रियायां सम्भवसम्भवात् । तदुक्तं

"विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या निगद्यते" ॥ इति ।

यत्तु तादृशार्जने विकल्पेनोपायत्वसम्बन्धे शब्दतः प्रतीयमाने कृष्यादीनामनन्वयोऽर्थात् सिध्यति, न हि येषामेकान्वये अपरान्वयनियमस्तेषां समुच्चयः सम्भवति, तथाचानेकोपायत्वस्यास एव शब्दतात्पर्यं प्राप्तत्वात् किञ्च

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः समाप्तः ।

पस्थापितस्य पापाजनकत्वस्यैव कलञ्जभक्षणेऽभावबोधनात् अन्यथा तत्राप्रामाण्यं दुर्वारमिति प्रागेवावेदितत्वात् । न च तथापि पाकं न कुर्य्याः पाकं न कुर्य्यामित्यादिलौकिकनिषेधलिङोऽप्रामाण्या-पत्तिरिति वाच्यं। तत्र नञ्पदया लिङोपस्थापितायास्तत्तत्पुरुषेच्छा-त्वेन वक्त्रिच्छाया एव विषयतया अभावबोधनात्। यद्वा तत्तत्काले-नैव वक्त्रिच्छाव्यक्तेरभावो नञा बोध्यते अन्यत्र लिङोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकत्वनियमेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्याभ्युपगमादिति प्राञ्चः ॥०॥

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादरहस्यम् सम्पूर्णम् ॥०॥

न तत्र शब्दः प्रवर्त्तते अन्यलभ्यत्वात् वह्निजिज्ञासुं प्रति धूमोऽस्तीति-शब्दवत्, परिसङ्ख्यायान्तु नैवं तत्र भक्षणक्रियायाश्च पञ्चनखान्वये प्रतीते-ऽर्थादितरपञ्चनखान्वयो न व्युदस्यते उक्तगत्या तत्र समुच्चयसम्भवात् तथा-चाम्नानन्यगत्या अन्यपञ्चनखभक्षणनिषेधोऽत्र वाक्यार्थः, एवञ्च भक्ष-पञ्च-नखयोर्विरोधलक्षणया तेन पञ्चेतरे पञ्चनखा न भक्ष्या इति वाक्यार्थः सिद्ध्यति, तथाचोपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनादभावविधित्वाच्च नि-यमापेक्षया दोषत्रयवती परिसङ्ख्यानन्यगत्येति तच्चिन्त्यं। याजनादिजन्य-धनवत्त्वेनेतरोपायव्युदासस्यार्थलभ्यत्वेऽपि कृष्यादिभिर्नार्जयेदित्यस्याप्राप्तेः अनन्यगत्या नियमेऽपि निषेधस्यैव वाक्यार्थत्वौचित्यात्, अन्यथा कृष्यादिभि-रर्जयेदेव तज्जन्याज्र्जन-तत्सम्बन्धव्युदासाभावादिति प्रकाशः ॥

20.8.36.